
**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

ВИПУСК 86

(ЧАСТИНА I)

КИЇВ – 2009

Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць.
Випуск 86. Частина I (у двох частинах).

К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин, 2009. – 223 с.

Збірник виданий з нагоди 175-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка та 65-річчя Інституту міжнародних відносин та містить наукові дослідження професорів, докторів наук Інституту.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

Редакційна колегія:

Губерський Л. В.,	д-р філософ. наук, проф., академік НАН України (головний редактор);
Вергун В. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Дайнеко В. В.,	канд. філол. наук, проф.;
Денисов В. Н.,	д-р юрид. наук, проф.;
Довгерт А. С.,	д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України;
Кисіль В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Копійка В. В.,	д-р політ. наук, проф.;
Коппель О. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Крижанівський В. П.,	д-р істор. наук, проф.;
Крушинський В. Ю.,	д-р політ. наук, проф.;
Макаренко Є. А.,	д-р політ. наук, проф.;
Манжола В. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Матвієнко В. М.,	д-р істор. наук, проф.;
Муравйов В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Пахомов Ю. М.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Перепелиця Г. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Пирожков С. І.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Пузанов І. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Рижков М. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Рогач О. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Скороход Ю. С.,	д-р політ. наук, проф.;
Філіпенко А. С.,	д-р екон. наук, проф.;
Фурса С. Я.,	д-р юрид. наук, проф.;
Шемшученко Ю. С.,	д-р юрид. наук, проф., академік НАН України;
Циганов С. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Шнирков О. І.,	д-р. екон. наук, проф. (заст. головного редактора).

Відповідальний редактор: **Римська Т.Ю.**

Адреса редакційної колегії: 04119, Київ, вул. Мельникова, 36/1,
Інститут міжнародних відносин; тел. 481-44-14.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей.

**Шановні викладачі, співробітники,
аспіранти та студенти Інституту міжнародних відносин,
пані та панове!**

Збірник наукових праць, який Ви тримаєте в руках, присвячений 65-річному ювілею Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка та включає результати наукових досліджень докторів наук і професорів.

Створений наприкінці воєнних років як кузня дипломатичних кадрів для Української РСР, сьогодні Інститут є авторитетним міжнародним науковим та навчальним центром. З нього вийшла яскрава плеяда дипломатів, спеціалістів у галузі міжнародних, міжнародно-правових, зовнішньоекономічних відносин.

Як зазначив Ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л. В. Губерський, сьогодні Інститут, як і вся багатотисячна команда одностайних нашого вищого навчального закладу, досягли високих цілей – Тарасів Університет є провідним навчально-дослідним осередком в Україні, джерелом патріотизму й державницьких устремлінь, одним з лідерів підготовки фахівців світового рівня.

За 65 років існування Інституту підготовлено понад 12 тисяч фахівців, серед яких більше 7 тисяч – це громадяни з більш як 90 зарубіжних країн. Випускники Інституту обіймають поважні посади у вищих органах державної влади, освітніх і наукових установах, бізнесових структурах. Серед них – керівники міністерств та відомств, народні депутати України, послы України в зарубіжних державах, співробітники МЗС та представництв України в міжнародних організаціях, відомі вчені. Серед випускників – громадян іноземних країн є Президент, Голови парламентів, міністри, відомі політики та дипломати.

Інститут продовжує динамічно розвиватися. Сьогодні в ньому навчаються близько 3-х тисяч студентів, аспірантів та стажерів, у тому числі понад 200 громадян іноземних держав. Більше 500 слухачів здобувають другу вищу освіту на відділенні післядипломної освіти. Навчальний процес забезпечує висококваліфікований професорсько-викладацький колектив з 10 спеціальних кафедр та загальноінститутської кафедри іноземних мов.

Науково-дослідна робота в Інституті є невід’ємною складовою підготовки фахівців-міжнародників. Вченими Інституту проводиться велика робота з дослідження теоретичних і практичних проблем міжнародних відносин та зовнішньої політики України, країнознавства, міжнародних економічних відносин, міжнародного права, сучасних гуманітарних проблем, мовознавства. Наразі науковий потенціал Інституту включає близько 170 штатних науково-педагогічних працівників, з них академік НАН України – 1, члени-кореспонденти Академії правових наук України – 2, академік Української технологічної академії – 1, докторів наук, професорів – 29, кандидатів наук, доцентів – 57. Складовою частиною наукового потенціалу Інституту є науково-дослідна частина, що нараховує 29 штатних співробітників.

Дбаючи про оновлення та підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів, фахівців-міжнародників вищої кваліфікації, Інститут приділяє значну увагу роботі аспірантури та докторантури. В аспірантурі Інституту щорічно навчається понад 60 громадян України та зарубіжних держав, близько 50 осіб працюють на кафедрах Інституту як здобувачі наукового ступеня кандидата наук, а 5 — наукового ступеня доктора наук. В Інституті функціонують три спеціалізовані вчені ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій із 4 наукових спеціальностей. За період існування Інституту викладачами було підготовлено більше 300 монографій, близько 450 підручників та навчальних посібників,

40 докторських та більше 500 кандидатських дисертації.

Користуючись нагодою, хотілося б від щирого серця привітати з ювілеєм викладачів та співробітників Інституту, аспірантів та студентів, колег, усіх, хто підтримував та підтримує Інститут в процесі його розвитку. Бажаю всім вам міцного здоров'я, творчих успіхів, наснаги в науково-дослідницькій та освітянській роботі!

Звертаю свої привітання до професорсько-викладацького корпусу нашого Інституту! Завдяки Вашим зусиллям та натхненній праці славетних попередників українська школа дипломатії має високу репутацію. Знання, одержані в нашому закладі, дозволили багатьом випускникам досягти успіхів на державній та дипломатичній службі, в науці, бізнесі та інших галузях, зміцнили як вітчизняний дипломатичний корпус, так і політичні та зовнішньополітичні відомства багатьох країн світу.

Окремі побажання хотілося б висловити й на адресу нашого студентства! Інститут відкриває перед вами потенційну можливість отримати широкий спектр знань та високий рівень культури, саме те, що вирізняє насправді інтелігентну особистість, що є ознакою сучасного європейського інтелектуала. Але лише від вас самих залежить перетворення цієї потенційної можливості на реальну. Навчання в Інституті – тяжка, але захоплююча робота розуму й позитивних емоцій. Отож, бажаю вам значних досягнень на шляху пізнання основ дипломатичної науки, гартування теоретичних знань на практиці міжнародного життя. Адже студентські роки – це неповторний, радісний, інтелектуально активний період вашого життя.

Впевнений, що наш колектив й надалі демонструватиме зростання наукового й педагогічного рівня, спрямованого на зміцнення авторитету Тарасового Університету в колі європейських навчальних закладів!

**З повагою,
Директор**

В. В. Копійка

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Копійка В.В. , Весела Н.М.***

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – УКРАЇНА: ПОВЕРНЕННЯ ДО КОНЦЕПЦІЇ ПАРТНЕРСТВА ЧИ НОВИЙ ЕТАП СПІВПРАЦІ?

Вступ.

У 2008 році євроінтеграційний курс України отримав новий імпульс. Рішення ЄС про укладення угоди про асоціацію з Україною відкрило перспективу переходу двосторонніх відносин на вищий від партнерства і співпраці щабель, хоча не дало відповіді на питання перспективи членства нашої держави в ЄС, на чому наполягала українська сторона. Між тим тема партнерства у відносинах України з Євросоюзом набула нового звучання.

26 травня 2008 року до уваги членів Ради ЄС із загальних питань та зовнішніх відносин було представлено спільну польсько-шведську ініціативу «Східне партнерство», яка стосувалася політики Євросоюзу по відношенню до східних сусідів. 19-20 червня 2008 року Європейська рада затвердила попередній проект Східного партнерства і доручила Європейській комісії (ЄК) до весни 2009 року підготувати конкретні пропозиції, наголошуючи на необхідності диференційованого підходу в рамках Європейської політики сусідства (ЄПС). Внаслідок значного міжнародного резонансу, якого набув серпневий російсько-грузинський збройний конфлікт, 1 вересня 2008 року на позачерговому засіданні ЄК було вирішено прискорити цей процес. Тому вже 3 грудня 2008 року у відповідній комунікації Європейської комісії і робочому документі, що до неї додавався, були викладені основні параметри та ідеї Східного партнерства, згодом відкориговані у Декларації Європейської Ради, ухваленій на додаток до висновків від 19-20 березня 2009 року. Логічним підсумком стало започаткування цієї зовнішньополітичної програми на саміті ЄС і 6 країн колишнього Радянського Союзу у Празі, який відбувся 7 травня 2009 року.

У цій статті проаналізована нова зовнішньополітична ініціатива Європейського Союзу – Східне партнерство – з точки зору інтересів і пріоритетів України.

На прикладі еволюції східного напрямку зовнішньої політики ЄС (перша частина статті), доведено, що схвалення диференційованого підходу в рамках Європейської політики сусідства було виправданим і закономірним рішенням. Друга частина статті присвячена детальному аналізу основних положень Східного партнерства, його недоліків і переваг, а також викликів, що постали перед суб'єктами цієї ініціативи регіональної співпраці ЄС з країнами-сусідами.

Мета цієї роботи полягає у встановленні місця і значення Східного партнерства у євроінтеграційній стратегії України. Іншим важливим аспектом дослідження є відстеження позиції ЄС щодо процесу розширення.

* доктор політичних наук, професор, директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник НДЧ Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В ході аналізу було використано офіційні документи Європейського Союзу щодо Східного партнерства, науково-теоретичні роботи, експертні оцінки. Літературу умовно можна поділити за проблематикою, яка розглядається:

- проекти регіональної співпраці ЄС в контексті проблеми розширення [1-4];
- місце Росії в регіональній співпраці ЄС [5];
- інтеграційна політика України [6-9].

Особливості сучасного європейського інтеграційного процесу потребують обов'язкового застосування системного підходу до проблеми розширення ЄС. Водночас важливим елементом дослідження мотивів, витоків і обставин розширення можна вважати неприпустимість ідеалізації різних теоретико-методологічних напрацювань і розробок. Щоразу і на всіх етапах розширення неминучо ставала перевірка практикою.

Еволюція східного напрямку зовнішньої політики Європейського Союзу.

Стислій хронології Східного партнерства передувала тривала еволюція зовнішньої політики Євросоюзу по відношенню до сусідніх країн та регіонів, розташованих вздовж його східних кордонів, які після останньої хвилі розширення стали спільними з державами колишнього Радянського Союзу. Власне від самого початку співпраця між ЄС і пострадянськими країнами спиралася на концепцію партнерства. Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) протягом 90-х років були укладені Євросоюзом з 11 колишніми республіками СРСР крім Таджикистану (дві з них – з Білоруссю і Туркменістаном – не набули чинності) і заклали правові підвалини для формування нової системи відносин ЄС із зазначеними країнами. Новий підхід ЄС, продиктований необхідністю нейтралізації дестабілізаційних факторів і явищ, що виникли в результаті розпаду СРСР, виключав принцип будь-якої диференціації. Подібна політика свідчила про обережну позицію ЄС щодо процесу розпаду СРСР і мала на меті отримання гарантій безумовного виконання новими незалежними державами зобов'язань колишнього Радянського Союзу, в першу чергу, у сфері безпеки. УПС мали сприяти встановленню зони стабільності і безпеки на європейській частині пострадянського простору [10].

Це саме завдання набуло ще більшої актуальності після вступу до ЄС центрально- та східноєвропейських держав, який «став ознакою цінності членства в ЄС для підтримки процесів економічної і політичної трансформації» [6]. Україна була серед країн, що висловили бажання долучитися до цих цінностей. Однак, інструментом підтримки демократичних перетворень та економічного розвитку у пострадянських країнах ЄС обрав Європейську політику сусідства. Не вдаючись в детальний аналіз стратегії сусідства, варто наголосити на тому, що більшість її положень базувалася на принципах, які визначають процес європейської інтеграції протягом усієї історії його розвитку. В теорії неофункціоналізму вони знайшли відображення у принципі прагматичного детермінізму або прагматичних інтересів. Виходячи з прагматичних інтересів для ЄС було важливо сформувати на своїх східних кордонах пояс стабільності та безпеки.

ЄПС стала мало очікуваним результатом намагань деяких європейських країн виокремити східний напрямок зовнішньої політики ЄС. Однією з перших була пропозиція Великобританії (підтримана Швецією), оприлюднена на зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів ЄС у Люксембурзі у квітні 2002 року в ході обговорення доповіді «Ширша Європа: відносини між розширеним ЄС та його східними сусідами». Протягом головування Данії в ЄС у другій половині 2002 року ідея сусідства набула вигляду «Ініціативи щодо нових сусідів» і спрямовувалася виключно на схід, охопивши Україну, Білорусь і Молдову. Проте під інтенсивним тиском Франції та Іспанії ЄС поширила цей проект на середземноморські країни, а також включила Барселонський процес у нові рамки співпраці із сусідніми державами. Вже у підготовленій Європейською Комісією у 2003 році комунікації «Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин з новими східними та

південними сусідами» [11] східний та південний напрямок зовнішньої політики ЄС були об'єднані спільною концепцією сусідства. З боку ЄС це був компроміс між необхідністю підтримувати інтерес до європейського інтеграційного проекту у пострадянських країнах та неготовністю задовольнити претензії деяких з них (України та Молдови) на повноправне членство. Більше того, включення до концепції середземноморських країн, які в силу свого географічного розташування не можуть стати членами ЄС, покликане було закрити питання членства для решти. Згодом рамки ЄПС було поширено на країни Південного Кавказу [12]. Відносини з Росією планувалося будувати за окремою формулою стратегічного партнерства. Отже, намір оптимізувати відносини ЄС з сусідніми країнами на сході перетворився на громіздкий та неефективний інструмент – Європейську політику сусідства, узагальнюючий та зрівняльний характер якої породжував нерозуміння не лише серед так званих країн-сусідів, але й серед держав-членів ЄС. Дуалістична природа зовнішньополітичної діяльності Євросоюзу призвела до того, що зовнішня політика здійснювалася на рівні держав-членів, інтереси яких часто вступали між собою у конфлікт, та комунітарних структур, нехтуючи принципом солідарності [3].

Польща і балтійські держави залишалися послідовними критиками невідповідності ЄПС реальним потребам східних сусідів і обстоювали необхідність застосування диференційованого підходу і відокремлення поняття «європейські сусіди» від «сусіди Європи». Варто зазначити, що Польща ще в статусі держави-кандидата брала активну участь у розробці політики ЄС по відношенню до східних сусідів, яку планувалося проводити після розширення [13]. Активне посередництво ЄС, Польщі та Литви сприяло врегулюванню політичної кризи в Україні наприкінці 2004 року і проведенню демократичних президентських виборів, на яких переміг проєвропейськи налаштований кандидат, що спричинило сплеск інтересу до нашої країни і в ЄС. Але з огляду на той таки європейський прагматизм жодних кардинальних змін у позиції ЄС не відбулося, за винятком застосування гнучкіших форм взаємних відносин. Затверджений 22 лютого 2005 року План дій Україна – ЄС та розпочаті в березні 2007 року переговори про нову поглиблену угоду з ЄС є яскравим прикладом послідовної реалізації Європейською Комісією основних положень «політики сусідства».

В грудні 2006 року була оприлюднена комунікація ЄК під назвою «Посилюючи Європейську політику сусідства» [14], в якій все ще не розрізнялися східні та південні сусіди, але передбачалося запропонувати більш тісну співпрацю державам, що досягли помітного прогресу у реалізації Плану дій з ЄС, до яких віднесли і Україну. Таку лінію спробувала продовжити Німеччина, розпочавши головування в ЄС у першій половині 2007 року. Проект «ЄПС плюс» містив заклик поглибити відносини з Україною, Білоруссю, Молдовою і країнами Південного Кавказу. Але «ЄПС плюс» з точки зору прихильників ідеї зміцнення східного напрямку політики сусідства мав один мінус – він був ключовим елементом східної політики Німеччини, яка значне місце відводила стратегічному партнерству з Росією та стратегії Євросоюзу відносно Центральної Азії. Особливі відносини, що склалися між Німеччиною та Росією, і ризик того, що саме російський вектор переважатиме у проекті «ЄПС плюс», виключили Польщу з переліку потенційних союзників Німеччини у східній політиці. Згодом Німеччина втягнулася у процес інституційного реформування ЄС, а дебати щодо ЄПС сфокусувалися на французькому проекті Союзу для Середземномор'я.

Ідея розділення ЄПС на два напрями – східний і південний – знайшла визнання 15 листопада 2007 року, коли Європарламент схвалив доповідь Ч.Теннока (Великобританія) та Р.Обіолса І Жерма (Іспанія), в якій обґрунтовувався саме такий підхід. Зміна уряду в Польщі сприяла активізації зусиль ЄС на східному напрямі. Прем'єр-міністр Дональд Туск обстоював провідну роль своєї країни у співпраці в рамках східного виміру зовнішньої по-

літики Євросоюзу. Вже в грудні 2007 року Європейська рада, Польща і Литва виступили з пропозицією звернути увагу на багатосторонню структуру ЄПС. Також було оголошено про посилення співпраці між країнами Вишеградської групи і Балтії з метою формування спільної позиції і стратегії, перш за все, в енергетичній сфері. Згодом така спільна позиція стала помітною й у сфері зовнішньої політики. В лютому 2008 року Рада ЄС детально обговорила ініціативу Східного партнерства. Попереджуючи можливий опір Франції, на засіданні Єврокомісії в березні 2008 року Д.Туск погодився на компроміс: Союз для Середземномор'я буде створено за умови запровадження подібного проекту на сході.

Східне партнерство – нова зовнішньополітична ініціатива ЄС.

Напружені консультації в Парижі, Берліні, Стокгольмі і столицях центральноєвропейських держав дали позитивний результат. Схвалення Східного партнерства мало велике значення для Польщі, оскільки доводило їй здатність формулювати конструктивні пропозиції, погоджувати і досягати їх реалізації. Участь Швеції в ініціативі покликана була, по-перше, згладити негативне сприйняття політики Польщі, яке поширилося в ЄС протягом останніх років, а, по-друге, заручитися підтримкою «старих» членів. Однак у випадку Швеції мала місце не проста солідаризація з позицією Польщі, а далекосяжна стратегія, спрямована на збільшення політичної ваги країни у Євросоюзі шляхом досягнення регіонального лідерства у Північній та Центрально-Східній Європі, а також протидію міцніючому тандему Німеччини і Росії у стратегічному для Швеції Балтійському регіоні [15].

Певною мірою Східне партнерство, запропоноване у травні, слугувало своєрідною компенсацією Україні і Грузії за не отримане у квітні 2008 року на саміті в Бухаресті запрошення про приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО. Однак в Україні польсько-шведська ініціатива була сприйнята досить прохолодно, оскільки не містила жодних положень щодо перспектив членства в ЄС. До того ж Східне партнерство передбачалося здійснювати в рамках ЄПС. Попереджуючи невдоволення, перш за все, України таким форматом відносин, автори проекту ключовим елементом висунули принцип диференціації країн-учасниць. В якості інструмента зміцнення горизонтальних зв'язків між країнами-партнерами і ЄС пропонувалися угоди про поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі та плани дій нового покоління, підписані з кожною країною окремо.

Ідея Східного партнерства знайшла як прихильників (Великобританія, Чехія, держави Балтії), так і противників. Болгарія і Румунія остерігалися того, що цей проект може зашкодити їхньому дітищу – Синергії Чорного моря. Такими ж міркуваннями, але по відношенню до південного виміру ЄПС, керувалися Іспанія та Італія. Квінтесенцією внутрішньої дискусії щодо Східного партнерства стала критика проекту міністром закордонних справ Люксембурга Ж.Ассельборном, який заявив, що устремління одних держав на південь, а інших на схід може негативно позначитися на цілісності Європи [16]. Зрештою і Росія демонструвала невдоволення втручанням у традиційну зону її впливу, тим більше з боку Польщі, яка тривалий час блокувала переговори про нову базову угоду між Росією та ЄС. Чутливі до російської позиції Франція та Італія закликали до пошуку можливих шляхів залучення до Східного партнерства Росії і Туреччини. Врахування цих зауважень, безперечно, призвело б до зміни задуму авторів проекту, в основі якого було завдання підвищення рівня відносин ЄС зі східними сусідами.

Якщо спочатку Східне партнерство запроваджувалося для поглиблення відносин із сусідами ЄС на сході і збалансування Союзу для Середземномор'я, то сьогодні йому відводиться стратегічна роль. Активізація діяльності Росії з відновлення свого впливу на пострадянському просторі змушує європейські країни потурбуватися про утримання східних сусідів в орбіті своїх інтересів. Військовий конфлікт між Грузією та Росією і його наслідки помітно вплинули на зміст комунікації ЄК від 3 грудня 2008 року. Зокрема

стверджувалося, що Східне партнерство сприятиме зміцненню державності та територіальної цілісності запрошених до участі в ньому країн і здійснюватиметься на засадах європейської солідарності. Аналізуючи основні положення польсько-шведської ініціативи, викладені у згаданій комунікації, зазначимо, що вони зазнали суттєвого коригування і остаточного вигляду набули у Декларації Європейської Ради, ухваленій на додаток до висновків від 19-20 березня 2009 року [17], та у Спільній заяві Саміту Східного партнерства у Празі від 7 травня 2009 року [18]. Звертає на себе увагу зниження рівня амбіційності, задекларованого окремим пунктом проекту.

Країни ЄС вирішили зайняти обережну позицію щодо підтримки державності та територіальної цілісності країн-учасниць ініціативи (що, в першу чергу, стосувалося Грузії) і зупинилися на більш нейтральному формулюванні, згідно якого конфлікти «потребують якнайшвидшого мирного врегулювання відповідно до норм та принципів міжнародного права». Схоже, що це була реакція на досить різку критику Східного партнерства російською стороною, яка звинувачувала Євросоюз у створенні нових ліній поділу і втручання у зону її інтересів. В цьому ж контексті варто розглядати тезу про те, що Східне партнерство здійснюватиметься паралельно з двосторонньою співпрацею ЄС з третіми країнами. Хоча у комунікації ЄК від 3 грудня 2008 року йшлося не про «треті країни», а конкретно про стратегічне партнерство з Росією.

Учасники. До участі в Східному партнерстві було запрошено Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову і Україну, які отримали статус країн-партнерів ЄС. Пропозиція Чехії об'єднати усіх учасників саміту в Празі словосполученням «європейські країни» була відкинута, оскільки, на думку представників Німеччини та Нідерландів, містила один з елементів визнання перспективи членства шести пострадянських країн [19]. Планувалося, що Росії можуть запропонувати співпрацю в рамках окремих проектів, наприклад, вирішення проблем Калінінграда.

Проводячи активну євроінтеграційну політику, в Україні не розуміють мотивів включення нашої держави до Східного партнерства, хоча й визнають важливість виокремлення даного регіону у зовнішньополітичній практиці ЄС, що певним чином підвищує рівень міжнародної суб'єктності розташованих у ньому країн. Відповідаючи на аргумент про очевидні диспропорції у потенціалі і європейських прагненнях країн-партнерів, автори проекту визнають існування розбіжностей у цілях їхньої співпраці з ЄС, але знаходять спільне бажання її поглибити. Тому головним принципом Східного партнерства проголошено диференціацію. Проте статус партнера не має нічого спільного зі статусом кандидата чи потенційного кандидата. З огляду на те, що проект діятиме до 2013 року, питання отримання вищого статусу у відносинах з ЄС у найближчі 4 роки втрачає сенс. Тобто фактично для України Східне партнерство виступає альтернативою повноправному членству. Зрозуміло, що така форма співпраці зі східними сусідами обумовлювалася необхідністю заручитися підтримкою проекту з боку впливових членів ЄС, які наполягали на знятті з порядку денного питання прийому нових членів. Офіційна позиція України ґрунтується на переконанні, що «ця ініціатива ніколи не замінить перспективи набуття повноправного членства у Європейському Союзі» [20], а тому не варто розглядати її в якості альтернативи розширенню ЄС.

Проблема надання Україні перспективи членства в Європейському Союзі виникла внаслідок зіткнення двох протилежних підходів до розуміння сутності євроінтеграції. Українська сторона вважає європейську перспективу локомотивом внутрішніх реформ, економічної і політичної стабільності. За влучним висловом українського дипломата, «європейська інтеграція – це обруч, який стягує воедино строкату і розколоту українську політику» [7]. Ідея євроінтеграції схвалюється більшістю населення і політичних сил. Тобто це один з небагатьох елементів національного консенсусу. Надання перспективи

членства прискорить консолідацію українського суспільства навколо євроінтеграційного вектору, що має неабияке значення, зважаючи на регіональні розбіжності щодо пріоритетних напрямів зовнішньої політики. Чітка перспектива європейського майбутнього стане як визнанням досягнень України на шляху руху до Європи, так і потужним стимулом для подальшого поступу.

Позиція Європейського Союзу у цьому питанні опирається на суто федералістські, наднаціональні принципи. По-перше, в ЄС уникають будь-якого обговорення перспектив членства, поки не буде завершено складний етап внутрішнього реформування, викликаного розширенням на схід. По-друге, функціонери ЄС твердо переконані, що членство чи його перспектива не є передумовою внутрішніх реформ потенційних кандидатів. Враховуючи досвід переговорного процесу ЄС з країнами центральної та східної Європи, можна говорити про комунітарну позицію, згідно якої вступ до ЄС є не стільки початком, скільки завершенням її інтеграції. Отже, перехід країн-кандидатів у категорію повноправних членів обумовлюється повною адаптованістю до норм і процедур, якими керується у своїй діяльності Євросоюз.

Проблема участі Білорусі у Східному партнерстві. Участь Білорусі довгий час залишалася під сумнівом. З точки зору ефективності проекту участь Білорусі має ключове значення, у протилежному випадку втрачається головна ідея багатостороннього виміру цього проекту та геополітичний важіль. Тому ЄС був зацікавлений дати Мінську шанс на співпрацю, послабивши публічну критику на адресу О.Лукашенка. Незважаючи на те, що вересневі вибори 2008 року до парламенту Білорусі в Брюсселі визнали недемократичними, все ж у жовтні того ж року було вирішено на 6 місяців призупинити заборону на в'їзд до ЄС 41 білоруському чиновнику. В контексті зближення Білорусі з ЄС 27 січня 2009 року в Брюсселі відбулася зустріч на рівні трійки ЄС та міністра закордонних справ Білорусі С.Мартінова. Обговорювалися позитивні зрушення у виконанні умов, висунутих для розширення співпраці з ЄС. Однак у доповідях делегацій Євросоюзу, які останнім часом відвідували Мінськ, оптимізму небагато: конкретні реформи відсутні або ж незначні. Між тим Білорусь підтримує Східне партнерство і готова формалізувати його з Єврокомісією, а С.Мартінов висловив сподівання, що це партнерство стане співпрацею рівних [21].

Президент Білорусі О.Лукашенко не стоїть осторонь процесу покращення відносин з ЄС. На зустрічі з президентом України В.Ющенком у Чернігові 20 січня 2009 року він позитивно відреагував на дві важливі для ЄС ініціативи: обговорювалася можливість транзиту через Білорусь української електроенергії в країни Балтії та ЄС, а також білоруська сторона підтримала запуск нафтопроводу Одеса – Броди в аверсному режимі. Останньому завжди опиралися російські дипломати, оскільки євразійський нафтовий коридор є альтернативним транспортним шляхом для поставок каспійської нафти до Європи. Білорусь і сама не полишає спроб відшукати місце у великій геополітичній грі, нагородою в якій є доступ до енергетичних ресурсів. Напередодні візиту О.Лукашенка до України прем'єр-міністр Білорусі С.Сидорський заявив про готовність своєї країни запропонувати Росії максимально вигідні умови проекту будівництва газопроводу «Ямал – Європа-2» і взяти на себе зобов'язання щодо його узгодження з Польщею і Німеччиною. Згаданий газопровід призначений для збільшення експорту російського газу до ЄС в обхід України. Європейські дипломати відзначали, що ситуацію, яка склалася внаслідок російсько-української газової суперечки в січні 2009 року і припинення поставок російського газу до ЄС, Мінськ намагався використати собі на користь.

У світлі деякого напруження у відносинах з Росією Східне партнерство набуває привабливості для білоруських владних кіл. В міру того, як О.Лукашенко маневрує між інтересами Брюсселю та Москви, стурбованість останньої зростає. Під тиском Росії у квітні

2009 року в білоруському парламенті планувалося розглянути питання про визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії. Проте є підстави стверджувати, що це чутливе для російської політики питання білоруська сторона має намір використати в ході переговорів з Росією щодо ціни на газ на 2010 рік. Тому не виключено, що остаточне рішення парламент Білорусі винесе восени. Разом з тим Білорусь зацікавлена у розвитку відносин з ЄС, які вдалося розблокувати в ході візиту верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки Х.Солани до Мінська, який відбувся 19 лютого 2009 року. Це стало ознакою відмови ЄС від практики міжнародної ізоляції Білорусі. Не можна не відзначити гнучкість поведінки президента Білорусі, який з огляду на свою визнану у Європі репутацію недемократичного керівника утримався від поїздки на саміт у Празі, відрядивши першого віце-прем'єра В.Семашка. В умовах світової економічної кризи Білорусь прагне диверсифікувати свої інтереси.

Мета. Шляхом запровадження особливого східного виміру ЄПС Євросоюз готовий підтримувати намагання країн-партнерів наблизитися до європейських норм і стандартів, а також надати допомогу, необхідну для проведення відповідних політичних та соціально-економічних внутрішніх реформ. Цікавим у цьому відношенні було положення комунікації ЄК від 3.12.2008 про «зобов'язання ЄС інтенсивніше супроводжувати зусилля партнерів щодо індивідуальних реформ». В ході подальшої дискусії члени ЄС вирішили обмежитися такими формулюваннями, як «взаємний інтерес і зобов'язання», «спільна власність і відповідальність». Такі зміни важко оцінити однозначно. З одного боку, якби в рамках Східного партнерства країни ЄС взяли б на себе будь-які зобов'язання, це якісно відрізняло б проект від односторонньої «політики сусідства», де зобов'язання бралися лише країнами-сусідами. З іншого боку, Східне партнерство як «спільне прагнення держав-членів ЄС та їх східноєвропейських партнерів» набуває загальноєвропейського виміру.

В якості кінцевої цілі автори Східного партнерства пропонували затвердити політичну асоціацію та економічну інтеграцію (формула, включена відповідно до пропозицій України). Однак у підсумковому документі Празького саміту вже йшлося лише про створення «необхідних умов для прискорення політичної асоціації і подальшої економічної інтеграції між Євросоюзом і зацікавленими країнами-партнерами».

На думку експертів, глибинна мета польсько-шведської ініціативи полягає у підготовці східних сусідів, перш за все України, до повноправного членства в ЄС, яке стане можливим після того, як пройде «втома від розширення» [22].

Рівні співпраці. Східне партнерство передбачає дво- та багатосторонній вимір співпраці. На **двосторонньому рівні** планується укласти угоди про асоціацію між ЄС та кожною країною-партнером, зміст яких буде різним і відповідатиме цілям та потенціалу конкретного партнера. Маючи найбільш позитивну динаміку відносин з ЄС серед усіх пострадянських держав, Україна підкреслює свою зацікавленість у індивідуальному підході і застерігає від спроб зниження рівня співпраці з країнами-партнерами. В перспективі обговорюватиметься можливість створення всеосяжної і поглибленої зони вільної торгівлі (ЗВТ), передумовою чого є членство в СОТ. Нагадаємо, що Білорусь та Азербайджан ще не завершили переговори щодо вступу до цієї міжнародної організації. Очікується, що згодом партнери укладатимуть угоди про ЗВТ між собою, що сприятиме створенню Сусідської економічної спільноти. Важливо, що в комунікації ЄК від 3.12.2008 декларувалася можливість обговорення співпраці у такій чутливій для ЄС сфері як сільське господарство.

Значне місце як на дво-, так і на багатосторонньому рівні відводиться проблемам мобільності та енергетичної безпеки, що наводить на думку про їх пріоритетність для ЄС на сучасному етапі. З партнерами планується укласти Пакти мобільності і безпеки, в рамках яких здійснюватимуться наступні заходи: боротьба з нелегальною міграцією, приведення

процедури надання притулку у відповідність до стандартів ЄС, створення адаптованих до норм ЄС прикордонних структур, посилення ефективності органів правопорядку і судових установ у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. Керуючись тим, що лібералізація візового режиму і запровадження безвізового руху може стати найкращим аргументом для проєвропейського налаштування суспільств сусідніх країн, проєкт Східного партнерства пропонував досить деталізований план діяльності у сфері візової політики. Але й у цьому питанні країни ЄС вирішили відступити назад. Спільна заява Саміту Східного партнерства у Празі від 7 травня 2009 року передбачає в якості довгострокового пріоритету лише лібералізацію візового режиму замість його скасування.

У сфері візової політики Україна просунулася значно далі решти країн-партнерів, про що свідчило підписання і набуття чинності угод про спрощення візового режиму та реадмісію між Україною та ЄС, а також початок діалогу між Україною та ЄС 29 жовтня 2008 року відносно переходу до безвізового режиму. Одностороння ініціатива України щодо скасування віз для громадян Євросоюзу і чіткі зобов'язання щодо прийому осіб, які нелегально потрапили до ЄС з території України, створюють певні внутрішні ризики для нашої держави. Натомість європейська сторона не поспішає із зустрічними поступками і не приховує, що безвізове пересування – це питання середньої або, навіть, далекої перспективи. Таким чином можемо констатувати, що відносини між Україною та ЄС у сфері візової політики мають усі ознаки асиметричності.

Пропозиції щодо співпраці у сфері енергетичної безпеки носять доволі загальний характер, що пояснюється незавершеністю процесу формування єдиної енергетичної політики ЄС. В силу того, що країни ЄС мають різні джерела надходження енергоносіїв, узгодити їх інтереси складно. Серед головних завдань Східного партнерства слід виділити «посилення енергетичної безпеки через співпрацю, спрямовану на довготермінове стабільне і безпечне енергопостачання і транзит». Підтримку повної інтеграції України до енергетичного ринку ЄС та реконструкції української нафто- і газотранспортної мережі, покращення моніторингу газових і нафтових потоків до України, зміцнення політичних зобов'язань перед Азербайджаном, як єдиним експортером вуглеводнів до ЄС серед партнерів, слід вважати елементами реалізації інтересу ЄС до створення Південного енергетичного коридору, ефективність функціонування якого вимагає участі країн-партнерів, а також країн Центральної Азії.

Після українсько-російської газової суперечки 2009 року, яка безпосередньо зачепила дві третини європейських країн, проблема енергетичної безпеки ЄС набула першочергового значення. Чехія, яка протягом першого півріччя головувала в ЄС, прагнула згуртувати держав-членів навколо 2 основних цілей:

- 1) створення політично та економічно спроможного енергетичного коридору для сполучення ЄС з неросійськими постачальниками у Центральній Азії;
- 2) інвестування у загальноєвропейську мережу взаємопов'язаних газопроводів, з допомогою яких члени ЄС могли б підтримувати один одного у випадку кризи.

Зацікавлення Євросоюзу у стабільному транзиті газу українською територією зумовлює активне обговорення теми участі у модернізації української газотранспортної системи. За підрахунками ЄК на це потрібно близько 2,5 млрд. євро. Разом з тим, європейські експерти застерігають Україну від невиправданої переоцінки стратегічного значення української газотранспортної системи (ГТС), яке вона може втратити в разі побудови Південного та Північного потоків. Вихід з цієї ситуації вони вбачають у створенні консорціуму з управління українською ГТС на засадах концесії за участю української, російської та європейської сторін [23]. Наріжним каменем позиції України з цього питання є законодавчо закріплена норма про неможливість приватизації ГТС. Україна вітає участь ЄС і Росії у модернізації своєї газотранспортної системи, але її форми і механізми потре-

бують ретельного вивчення і обговорення з тим, щоб забезпечити прозорість процесу транспортування газу і зняти будь-які протиріччя. Підписання 23 березня 2009 року Брюссельської декларації про модернізацію української газотранспортної системи стало першим кроком до розробки конкретних проектів у цій сфері. Але пошук оптимальних варіантів участі Росії у спільних українсько-європейських діях поки що гальмує запровадження таких проектів.

Враховуючи, що більшість газових проектів ЄС не стосуються України, загрожуючи негативними наслідками для української економіки в разі зменшення обсягів транзиту російського газу та перерозподілу його експортних потоків на нові газопроводи, надійність транзиту через територію України та розширення співпраці з ЄС у цій сфері набуває особливої актуальності. Вирішення проблеми енергетичної безпеки як України, так і європейського континенту лежить у площині налагодження конструктивного і взаємовигідного діалогу з Російською Федерацією. Проте російське керівництво сьогодні схильне використовувати свої монопольні енергетичні потужності для тиску на споживачів вуглеводнів з метою забезпечення свого домінування в енергетичній сфері. Принаймні такої лінії поведінки російська сторона дотримувалася протягом саміту Росія – ЄС у Хабаровську в травні 2009 року.

Багатостороння співпраця в рамках Східного партнерства опиратиметься на 4 тематичні платформи:

- демократія, вправне врядування і стабільність;
- економічна інтеграція та конвергенція з секторальними політиками ЄС;
- енергетична безпека;
- контакти між людьми.

На червень 2009 року заплановані перші зустрічі в рамках цих платформ, де партнери зможуть скоординувати зусилля у сфері митних реформ, охорони довкілля і зміни клімату, транспортних і телекомунікаційних мереж, співпраці в галузі культури та освіти тощо.

Східне партнерство відкриває можливості нарощення регіонального лідерства України. У зв'язку з цим постає проблема ресурсного забезпечення, яку вирішити в умовах кризи буде важко. Тому необхідно обережно і зважено оцінити переваги і недоліки претензій на лідерство. Разом з тим, принцип функціональної співпраці, покладений в основу Східного партнерства, може відіграти ключову роль в узгодженні інтересів країн-партнерів. Одним з важливих аспектів багатосторонньої співпраці є підтримка безпеки і стабільності в зонах «заморожених конфліктів», які розташовані у чотирьох з шести пострадянських країн Східного партнерства. У цій сфері Україна має позитивний досвід і користується певним авторитетом, що могло б створити підґрунтя для напрацювання спільних ініціатив. Поряд з українсько-грузинським партнерством розвиваються і поглиблюються відносини з молдовською, білоруською, азербайджанською сторонами.

Структуру багатостороннього виміру Східного партнерства Європейська комісія пропонує організувати на 4 рівнях. Один раз на два роки відбуватимуться зустрічі голів держав і урядів держав-учасниць Східного партнерства. Кожної весни збиратимуться міністри закордонних справ країн-партнерів і країн ЄС і заслуховуватимуть звіти про роботу платформ. Двічі на рік проводитимуться зустрічі уповноважених на ведення переговорів в рамках тематичних платформ (на рівні міністрів відповідних секторів). Формат роботи і склад учасників тематичних платформ визначатиметься відповідно до потреб.

Таким чином, на відміну від Союзу для Середземномор'я Східне партнерство не матиме власного секретаріату, хоча Україна висловлювала свою зацікавленість у створенні окремої виконавчої структури, яка б стежила за втіленням проектів. Разом з тим відсутність інституціоналізації Східного партнерства можна оцінити позитивно з тієї точки зору,

що воно не консервує створену структуру, а дозволяє змінювати її відповідно до потреб і поточної ситуації. Тобто, якщо будь-яка держава отримає змогу перейти на вищий рівень відносин з ЄС, вона зробить це не наносючи шкоди решті партнерів. Тут доречно провести паралелі із запропонованим країнам-кандидатам у Гельсінкі в 1999 році принципом «регатти», згідно якого відповідальність за успіхи у внутрішньому реформуванні і швидкість просування до ЄС покладалася на самих кандидатів.

Фінансування. Бюджет Східного партнерства є складовою бюджету ЄПС. І хоча Єврокомісія пропонує збільшити обсяги фінансування Східного партнерства до 600 млн. євро на період 2009-2013 рр., вони все одно не відповідають потребам. Недостатнє фінансування – один з найважливіших козирів в руках російської сторони, яка шляхом надання кредитів пострадянським державам намагається не втратити свого впливу. В ЄС усвідомлюють вагу цього питання, тому, обґрунтовуючи потребу у збільшенні фінансування польсько-шведської ініціативи, Єврокомісар з питань зовнішніх відносин та Європейської політики сусідства Б.Ферреро-Вальднер підкреслила, що ці кошти стануть інвестицією у стабільність ЄС [24]. До того ж ефективність реалізації усього проекту перебуває у прямій залежності від фінансової бази.

Східне партнерство як «відображення того факту, що інтереси ЄС у Східній Європі мають регіональний характер» [25], посіло належне місце серед регіональних ініціатив ЄС (Союз для Середземномор'я, Північний вимір, Синергія Чорного моря). Однак пострадянський простір залишається сферою інтересів Російської Федерації, яка опонує Східному партнерству, сприймаючи його як загрозу поширення впливу у згаданому регіоні лише однієї сторони – ЄС. В цьому контексті Росія розглядає Євросоюз в якості політичного та економічного конкурента. Основні аргументи російської сторони зводяться до того, що Східне партнерство:

- може обмежити можливості «газової» дипломатії Росії (Північний і Південний потік);
- є альтернативою інтеграційним ініціативам Росії на пострадянському просторі;
- суперечить більшості положень Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку Російської Федерації на період до 2020 року, підписаної у 2008 році прем'єр-міністром В.Путіним [26].

Прагнучи зменшити напруженість, верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки Х.Солана запевнив, що Східне партнерство не спрямоване проти кого б то не було і цю думку потрібно донести до російського керівництва [19]. Натомість президент Російської Федерації Д.Медведев не схильний сприймати аргументи європейської сторони. На саміті Росія – ЄС у Хабаровську він застеріг від того, щоб «це партнерство консолідувало окремі держави, які налаштовані антиросійськи, з іншими державами Європи» [27].

Існує ще один подразник, який вплинув на позицію Росії щодо Східного партнерства – опосередкована присутність США. Не секрет, що серед усіх зовнішньополітичних ініціатив Євросоюзу Східне партнерство найбільше відповідає пріоритетам США у Східній Європі. Деякі аналітики вважають, що країни «Нової Європи», очолювані проатлантичним польсько-литовським тандемом, можуть відігравати провідну роль у формуванні політики ЄС по відношенню до пострадянських країн, а спільна американсько-польсько-литовська діяльність в НАТО сприяла б ефективності Східного партнерства [22]. В цьому контексті Польща прагне стати регіональним лідером на східному напрямі зовнішньої політики ЄС. Проте, як свідчить досвід, західноєвропейські держави, заклопотані майбутнім Європейського Союзу, схильні обмежуватися певною увагою до польських маневрів доти, доки вони не вступають в антагонізм з російськими [28]. Отже Східне партнерство доцільно розглядати також і в контексті відносин у трикутнику Євросоюз – США – Росія.

Сьогодні можна констатувати, що процес розширення Європейського Союзу має певні обмеження інституційного, політичного, фінансово-економічного та інтелектуального характеру. «Конституційна криза» Євросоюзу, інтенсифікація дебатів щодо географічних меж ЄС та його інтеграційної спроможності, жорсткіші критерії та вимоги до кандидатів на вступ до ЄС, стратегія «консолідації зобов'язань» щодо приєднання країн Західних Балкан, блокування переговорного процесу з Туреччиною свідчать про те, що в процесі подальшого розширення ЄС на схід настала «стратегічна пауза». У європейській теоретичній думці поширюється ідея створення на європейському просторі низки «союзів» [1] або «Об'єднаної Європейської Співдружності» [2] на базі проектів регіональної співпраці. На підтвердження цієї тенденції виступає пропозиція групи соціалістів Європарламенту про створення Союзу для Чорного моря з метою збільшення ролі Росії і Туреччини у зовнішньополітичних проектах ЄС. Прихильників залучення Росії до проектів регіональної співпраці ЄС стає дедалі більше, що дає підстави очікувати подальшого розвитку програми Синергія Чорного моря. Відродження (хоча й у модифікованому вигляді) концепції партнерства у відносинах ЄС з державами пострадянського простору символічне, оскільки дозволяє уникнути виокремлення будь-якої з них і буквально означає повернення до старих форм співпраці.

Період ідеалізму у зовнішній політиці України, який дещо розтягнувся у часі і деструктивно подіяв на розуміння та адекватну реакцію на процес європейської інтеграції, добігає кінця. Керуючись власними національними інтересами і європейським прагматизмом Україна, вочевидь, повинна отримати максимальну користь з усіх конкретних проектів, передбачених Східним партнерством, оскільки це наблизить її до норм і стандартів ЄС, а також дозволить окремим галузям інтегруватися до економічної системи ЄС. Поступово наближаючись до стандартів ЄС, Україна тим самим інвестує власну модернізацію, створюючи сприятливі умови для іноземних інвестицій та новітніх технологій, подолання технічної відсталості, підвищення конкурентної спроможності вітчизняного виробника та виходу на світові ринки. Враховуючи ці фактори, Україна в цілому позитивно сприйняла ініціативу Східного партнерства, висловивши сподівання, що воно буде позбавлене концептуальних та імплементаційних недоліків Європейської політики сусідства [29].

Висновки.

Розгортання кількох програм регіональної співпраці (Північний вимір, Союз для Середземномор'я, Східне партнерство, Союз для Чорного моря), здійснюване Євросоюзом протягом останніх років, є перехідним етапом у процесі формування чіткої та узгодженої концепції європейської інтеграції, яка застосовуватиметься після ратифікації Лісабонського договору.

Для України ліберальна модель плюралістичного підходу до співпраці з ЄС нині є найбільш прогресивною, оскільки передбачає її залучення до великої кількості внутрішніх сфер взаємодії. Східне партнерство не запропонувало Україні нічого принципово нового, незважаючи на задекларований диференційований підхід. Втім ця програма є інструментом максимальної інтенсифікації відносин України з ЄС за такими напрямками, як енергетична безпека, розвиток транспортних коридорів, безпека і стабільність в регіоні, прикордонна співпраця і регіональна кооперація. Складовими плану поглиблення двосторонніх відносин виступають підписання між Україною та ЄС Угоди про асоціацію, а також про поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі, переговори щодо скасування візового режиму. Таким чином, у відносинах з пострадянськими країнами застосовується сценарій «довгострокового зближення», принциповою передумовою успішності якого є визнання їх права бути членами ЄС. Це дозволить національним елітам нових не-

залежних держав впровадити політичні та економічні реформи, що прискорить їх наближення до загальноєвропейських цінностей і стандартів.

Активна співпраця з Росією має стати тактичним кроком на шляху України до євроінтеграції. Беручи до уваги існування спільних інтересів та близькість позицій із значної кількості питань, активізація українсько-російських відносин та розвиток нових форм взаємовигідної співпраці на рівні, що не вимагає особливого інституціонального закріплення, має не лише прискорити просування України на шляху євроінтеграції, а й зробити процес модернізації менш болісним та складним.

Література:

1. Deniz Devrim, Evelina Schulz. Enlargement Fatigue in the European Union: From Enlargement to Many Unions. // Working Paper 13/2009. – Real Instituto Elcano, Madrid, 2009.
2. John Palmer. Beyond EU Enlargement-Creating a United European Commonwealth. // Sussex European Institute Working Paper. – No 104, 2008.
3. Agnieszka K. Cianciara. 'Eastern Partnership' – opening a new chapter of Polish Eastern policy and the European Neighbourhood Policy? // Analyses & Opinions. – No. 4, June 2008.
4. Christoph Hillion, Alan Mayhew. The Eastern Partnership– something new or window-dressing? // Sussex European Institute Working Paper. – No 109, 2009.
5. Sebastian Schäffer, Dominik Tolsdorf. The Eastern Partnership – «ENP plus» for Europe's Eastern neighbors. // С•А•Perspectives. - No. 4, May 2009.
6. Wallace Helen. The European Union and its Neighbourhood: Time for a Rethink. // Eliamep Thesis. – 4/2009, Athens, May 2009.
7. Єлісеєв Костянтин. Україна і ЄС: партнерство – асоціація – членство. / Дзеркало тижня. – №16 (744), 30 квітня – 15 травня 2009 (www.dt.ua).
8. Андрій Фіалко. Україна – ЄС: у пошуках втраченого часу. / Дзеркало тижня. – № 12 (740), 5 – 12 квітня 2009 (www.dt.ua).
9. Валерій Чалий: «Східне партнерство» – не прорив і не провал, це інструмент євроінтеграції. – 21.05.2009 (eu.prostir.ua).
10. European Council Strategy 1999 / CFSP on Ukraine // Bulletin EU 12-1999. Annexes to the Presidency conclusions (6/7). – p.1-2.
11. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours», COM (2003) 104, 11.3.2003.
12. Communication from the Commission «European Neighbourhood Policy Strategy Paper», COM (2004) 373, 12.5.2004.
13. «A non-paper of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland». // Evropa. – 2003. – issue: 1 (6). – p.132 (www.ceeol.com).
14. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on «Strengthening the European Neighbourhood Policy», COM (2006) 726, 4.12.2006.
15. Якуб Логінов. Північний вимір євроінтеграції України – які перспективи? / Дзеркало тижня. – №3 (731) 31 січня – 6 лютого 2009 (www.dt.ua).
16. Handelsblatt. Польша хочет сближения с Востоком – ЕС не спешит. (rus.newsru.ua/arch/press/27may2008/poland.html)
17. Presidency Conclusions of the Brussels European Council (19/20 March 2009). CONCL 1, 7880/1/09, REV 1, 29.04.2009. Anex 2.
18. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, 8435/09, 7.05.2009.
19. Andrew Rettman. EU summit text loaded with eastern tension. / EUOBSERVER. – 07.05.2009 (euobserver.com)

20. Yuschenko seeing Eastern Partnership as important but subordinate instrument of European integration. – Interfax, 05.05.2009 (www.interfax.com.ua)
21. Ahto Lobjakas. EU Says Belarus 'Halfway' In Eastern Partnership Project – RFE/RL. 27.01.2009 (www.rferl.org).
22. Ryan R. Miller and Alexandros Petersen. The Polish-Lithuanian Tandem: Can It Advance U.S. Interests in the New East Europe? – Center for European Policy Analysis (CEPA). – September 15, 2008. – p.12 (www.cepa.org)
23. Європа розчарована 13%-м митом та прагне створення газового консорціуму (banker.ua)
24. Дмитрий Шкурко. Развитие Восточного партнерства является одним из приоритетов Чешского председательства в Евросоюзе. – УКРИНФОРМ, 26.01.2009.
25. Lili Di Pippo. Brussels Seeks Broader Ties With Caucasus States. – 9 January 2009 (www.tol.cz)
26. Svyatoslav Polkhov. EU's "Eastern Partnership" And Russia-Belarus Relations. – December 19, 2008 (rbth.ru)
27. Russia alarmed over new EU pact. – 22 May 2009 (news.bbc.co.uk)
28. Denis P. Cosgrove. The Eastern Partnership: Poland's (Potentially) Historic Opportunity. / Central Europe Digest. – 01 August 2008 (www.cepa.org/digest)
29. Commentary by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the European Council decision concerning the Eastern Partnership of 19-20 March 2009 (www.mfa.gov.ua)

*Манжола В.А.**

МІЖНАРОДНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

2008 р. став роком численних зовнішньополітичних викликів для України, пов'язаних із критичною масою накопичених в останні роки змін, трансформацій як глобального, так і регіональних комплексів систем міжнародних відносин. Результатом таких змін став високий ступінь «кризовості» зовнішньої політики України, що характеризувався великою кількістю стратегічних дилем, розв'язання яких відбувалося за умов дефіциту часу та високої «ціни питання».

У світовій політиці та довкола України активно розвивалися процеси, які безпосередньо зачіпали її інтереси, створювали нові можливості або несли в собі серйозні ризики та загрози. Іншими словами, структурні сигнали постійно змінювалися, безпосередньо чи опосередковано впливаючи на зовнішньополітичні альтернативи, виклики та відповідні рішення. Різноманітність і численність цих сигналів можна звести до кількох основних груп: зміни співвідношення сил та полярності; зміни рівня ієрархізації глобальної та регіональних систем; зміни ступеня гомогенності/гетерогенності світової політики.

Впливи таких змін проявлялися на рівні глобальних структурних зрушень, регіональних трансформацій і локальних викликів. Комбінація цих сигналів створює, так би мовити, міжнародні імперативи зовнішньої політики держави, детермінуючи основні параметри її «дорожньої карти». З цієї точки зору, критично важливим є питання: чи не відстає теорія і практика зовнішньої політики України від бурхливої динаміки трансформацій структури глобальної та європейської регіональної системи міжнародних відносин?

Впродовж останніх років найсуттєвіші зміни в системі міжнародних відносин були пов'язані вже не з трансформацією інститутів та режимів часів «холодної війни», як це було в 90-т і роки ХХ – на початку ХХІ ст., а з новітньою динамікою глобальних і регіональних процесів, спрямованих на перебудову світової ієрархії та закріплення нового балансу сил в світі в цілому та в окремих його регіонах. Головний системний конфлікт в міжнародних відносинах першого десятиліття ХХІ ст. полягає в прагненні низки держав, які значно зміцнили свій економічний, військовий та політичний потенціал, суттєво збільшити свій вплив на світову політику та в намаганні визнаних світових лідерів утриматися на домінуючій або провідній ролі в міжнародній системі.

Ця тенденція знайшла своє відображення у відносному занепаді гегемонії США, русі світової системи до мультиполярності нового типу, трансформації низки міждержавних політичних інститутів глобального та регіонального рівня та загостренні ідеологічної боротьби на тлі зростання міжнародної гетерогенності.

Криза американської гегемонії є явищем тривалим й визначатиме картину світової політики досить довго. Після вересня 2001 року занепад американської гегемонії здавався періодом «організованого хаосу»: інерція американської могутності та потужний вплив спільних євроатлантичних цінностей гарантували відносно мирний перехідний період.

* доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Однак світова фінансова криза 2008 р. внесла суттєві корективи, похитнувши те співвідношення сил, яке окреслилося після початку війни в Іраку. За цих умов значно погіршується ризик системної дестабілізації загалом і різних авантюричних зовнішньополітичних кроків, зокрема.

Упродовж останніх років у міжнародній системі тривали пошуки такої самоорганізації, яка компенсувала б брак американської могутності. Серед кількох можливих моделей із різним ступенем кооперативності/конкурентності/протистояння до останнього часу на перший план висувалася своєрідна конкурентна багатополлярність із досить низьким рівнем антагонізму, що обумовлено посиленням такого структурного параметру, як зростання взаємозалежності, інтегрованості в міжнародній системі.

Показовим є приклад G20. Створення цього міжнародного інституту цілковито пов'язано із тенденцією перерозподілу впливу між провідними державами світу. Саме формат G20, а не G8 було обрано як майданчик для обговорення на найвищому рівні шляхів подолання світової фінансової кризи. Можливими сценаріями є як фактичне розширення формату групи G8, так і паралельне конкурентне існування таких форматів, як G8, G20, БРІК тощо.

Як на Сході, так і на Заході, відбувається пошук альтернативних шляхів зміцнення власного впливу на міжнародну політику поза межами усталених інститутів. Зокрема, в останні роки Росії вдалося вивести на рівень самітів зустрічі у форматі РФ – КНР – Індія, надати системності в діяльності ШОС. На противагу ідеї другої адміністрації Дж.У.Буша про створення глобальної та низки регіональних організацій демократичних держав (де-факто як альтернатива ООН), поміж представниками Демократичної партії США в останній час популярності набула ідея малих коаліцій, в межах яких США з окремими провідними державами світу мають вирішувати конкретні комплекси питань глобального та регіонального характеру. Показовою в цьому ряду є пропозиція З.Бжезінського щодо створення «Групи двох» у складі США та КНР для вирішення ключових питань світової політики. Така коаліція може дозволити США отримати контроль над зростаючою могутністю КНР та компенсувати втрати власного іміджу в світі.

Ідеологічна складова структурних трансформацій не додає стабільності, активізуючи ще один вимір політичного протистояння, вона «повертає до життя» конфлікти ідентичності, насамперед, релігійні та етнічні, підриваючи тим самим не лише глобальну чи регіональну стабільність, а й національну безпеку окремих держав.

Бурхливі трансформаційні зміни в системі міжнародних відносин для України мають наслідком збільшення кількості та зростання гостроти зовнішньополітичних викликів. Наявність таких викликів актуалізуються світовою фінансовою кризою, російсько-грузинською війною, українсько-російським газовим конфліктом, проблемами у відносинах України з ЄС та НАТО, втратою Україною статусних позицій регіонального лідерства.

Світова фінансова криза в політичному вимірі має три основних наслідки: по-перше, на тривалий час держава повертає собі безумовну першість поміж акторами МВ, передовсім, за рахунок зниження ролі міжнародних організацій, режимів та інтеграційних угруповань — всіх інститутів, що є продуктами політики держав (за умов нестачі коштів і скорочення бюджетних витрат скоротиться фінансування державами всіх міжнародних проєктів); по-друге, суттєво зросте схильність держав до егоїстичної поведінки (необхідність фінансової мобілізації); по-третє, в міжнародному співробітництві відбуватиметься перерозподіл кількісний та якісний в бік регіонального й субрегіонального (за рахунок міжрегіонального та глобального), що зумовить зростання політичного впливу регіональних лідерів.

Для України це означатиме вже в найближчому майбутньому кризу тотальних сподівань на західні інститути як імператив української зовнішньої політики. Найближчими

роками Україна, як переважна більшість держав світу, в своїй політиці зіштовхнеться а) з низькою (порівняно із попереднім періодом) готовністю інших держав сприяти захисту її національних інтересів – за винятком ситуацій, коли Україна як об'єкт є частиною життєвих інтересів третіх держав; б) з фактичною ревізією змісту та структури регіонального співробітництва, що виявиться у визначенні чітких меж регіональних інтеграційних угруповань і регіональних організацій, внаслідок чого Україна може опинитися за межами ЦСЄ та регіону ЄС, що призведе до обмеженого формату співпраці із відповідними інститутами.

Пов'язане із світовою фінансовою кризою зниження цін на нафту як наслідок призведе до зниження інвестицій в розвідку та інфраструктуру українських покладів.

Разом зі зниженням інвестиційної привабливості Центральної Азії та Каспійського регіону, послаблення позицій альтернативних проектів транспортування енергоносіїв призведе до суттєвого зниження ролі Чорноморського та Чорноморсько-Балтійського просторів у організації транзиту, отже, розпочнуться структурні зрушення в безпосередньому оточенні України: зменшиться рівень залучення США та ЄС в політико-економічні проекти, посиляться вплив Росії та Туреччини, а головне – суттєво скоротиться можливість маневру для країн середнього рівню в регіоні, перш за все, для України.

Зниження питомої ваги України в структурі міжнародних відносин разом із внутрішньою нестабільністю, а також фактичною невизначеністю провідних зовнішніх акторів українського політичного простору (США, РФ) щодо пріоритетних партнерів в українському політикумі можуть призвести до зростання ймовірності прямих домовленостей між цими акторами щодо України, в обхід українських політиків, отже, до закріплення України як об'єкта міжнародних відносин. Ця тенденція, на перший погляд, носитиме кон'юнктурний характер, пов'язаний із майбутніми виборами в Україні, але вона матиме також довготермінові наслідки, якщо США та РФ досягнуть стійкого компромісу та погодяться не діяти в конфронтаційному руслі, що створить де-факто кондомініум двох держав у вирішенні внутрішньополітичних проблем пострадянських держав, який може набути вигляду структурного імперативу в регіоні.

Показовою щодо цього є російсько-грузинська війна, в якій безпосереднім учасником конфлікту із де-факто американським союзником в регіоні виступила велика ядерна держава. Реакція США у подібному конфлікті, якби на місці Росії була б інша країна, напевно, була б більш жорсткою та активною.

Цей конфлікт підкреслив деякі суттєві тенденції сучасної системи міжнародних відносин. Так, після спроб формування більш гомогенного світового середовища, світ знову повертається до фрагментації політичного простору, за умов якої позиція більшості держав безпосередньо пов'язана з геополітичною віддаленістю або наближеністю до зони конфлікту/кризи. Адже в умовах фактичної війни, учасником якої була ядерна держава – постійний член РБ ООН, більшість держав утрималася від формулювання власної позиції по суті конфлікту й обмежилася лише висловленням жалю з приводу нього як такого.

Поміж провідними гравцями міжнародної політики, від провідних країн ЄС до США, Японії, Індії та Китаю, перемогли власні егоїстичні інтереси, а не прагнення до забезпечення універсального режиму безпеки в світі або регіоні.

Цей конфлікт став також свідченням ренесансу силової політики, використання збройних сил як ефективного інструменту зовнішньої політики. Неспроможність міжнародного співтовариства втрутитися в конфлікт та покласти йому край (продемонстровано вже вкотре і в останнє – під час військової операції Ізраїлю в секторі Газа) підтверджує, що в сучасному світі принаймні великі держави та регіональні лідери можуть вдаватися до застосування сили для демонстрації свого статусу та захисту власних інтересів.

Для України цей досвід підтверджує абсолютну небезпечність конфронтаційних сценаріїв у відносинах із великими державами, насамперед, із Росією, та відсутність будь-яких міжнародних гарантій у разі розгортання прямого конфлікту. Асиметрія у російсько-українських відносинах залишається некомпенсованою та грає не на користь України. За цих умов Києву необхідно шукати системний компроміс з Росією. Проведення конфронтаційної політики та політики т.зв. «сприяння демократії» на пострадянському просторі в душі вже старої американської адміністрації можуть призвести до охолодження відносин з більшістю держав, які віддають перевагу діалогу з Росією, до втрати перспектив привілейованих відносин з такими державами та маргіналізації України.

Відчутне послаблення американської гегемонії призводить до трансформації тристороннього балансування ЄС – Росія – США у своєрідну біполярну структуру нового, здебільше кооперативного типу ЄС – Росія. Саме такий формат має вирішальний вплив і на позиціонування України в європейському просторі: проблема ПДЧ та НАТО, Східної політики ЄС та статусу сусіда або асоційованого партнера, транзитної держави та газового конфлікту з Росією.

По-друге, посилюються геополітичні та геостратегічні розбіжності між США та Євросоюзом, який має відмінні геополітичні проекти як в глобальній політиці, так і, особливо, на європейському континенті. Це призводить до посилення конкуренції двох «стовпів» євроатлантизму за підтримання стратегічного діалогу з Росією, за вплив на регіон Східної Європи, за моделі подальшої трансформації НАТО і реорганізації загальноєвропейської структури безпеки загалом. Це створює нове політичне середовище для України та нову альтернативність зовнішньополітичній орієнтації: форсувати темпи свого приєднання до НАТО, стверджуючи своє місце саме в євроатлантичному просторі, або, враховуючи об'єктивні відмінності між процесами європейської та євроатлантичної інтеграції, зробити наголос саме на «європейській ідентичності» та «європейському виборі» України, шукаючи своє місце в об'єднаній Європі.

По-третє, «стратегічна пауза» в подальшому розширенні ЄС стала dokonаним фактом. Східна політика ЄС та основні засади майбутньої Угоди про асоціацію з Україною стали офіційною інституалізованою реакцією Європейського Союзу на завершення процесу розширення попри й подальше використання риторики про «відкриті двері». Ще одним наслідком такої політики для України стане повернення ЄС до практики делегування повноважень окремим своїм членам, які мають особисту зацікавленість у розвитку відповідного напрямку політики ЄС, внаслідок чого знижуватиметься інтенсивність діалогу з Брюсселем.

По-четверте, зміна ролі та модальності політики великих європейських держав є ще одним ключовим структурним викликом для України. У 2008 р. постала тенденція зміцнення самостійної ролі та ренесансу великодержавницьких ідей у Франції, Німеччині та Італії.

Тривалий час політика України будувалася на ґрунті вступу до ЄС та НАТО. Неготовність або небажання цих держав надалі обговорювати ці проблеми може вилитися у зниження інтересу до України.

По-п'яте, відбувається зміцнення позицій Росії як політичного, економічного та енергетичного «центра тяжіння» Європи. Попри те, що Росія порівняно з ЄС має значно менший атрибутивний та атракційний потенціал, вона є централізованим великодержавним утворенням, здатним, як це продемонстрували події 2008 р., до проведення більш консолідованої та мобільної стратегії, включно рішучого використання сили як в її «твердому» так і «м'якому» форматах. Консолідація пострадянського простору відбуватиметься здебільшого навколо Росії. Водночас саме Україна створює «критичну масу» для успіху суттєвих геополітичних проектів на пострадянському просторі. Реактивація цього ресурсу

вимагає пошуку системного компромісу з Росією на основі розуміння як високого рівня взаємозалежності двох держав, так і відмінності рівнів інтересів: формування глобального геополітичного кодексу Росії та регіонального геополітичного кодексу України.

Таким чином трансформаційні процеси у світовій та європейській політиці суттєвим чином впливають на зовнішньополітичну поведінку окремих елементів/держав міжнародних систем. Тому, наприклад, зростання тиску на Україну одночасно і з боку Росії, і з боку США та ЄС є наслідком не тільки, а можливо не стільки, прорахунків української зовнішньої політики, скільки результатом зміни конфігурації сил як на глобальному, так і на регіональному – європейському рівнях.

Консервування значного відставання темпів внутрішньої «європейської» трансформації України призводить до посилення «ефекту ножиць» векторів розвитку нашої держави та країн Європи, що може мати серйозні стратегічні наслідки, поховати здатність України реалізувати свій євроінтеграційний курс та надовго залишати її в тіні російського центру тяжіння. В останні роки яскраво проявляється тенденція до перетворення Східної Європи на головний епіцентр геостратегії провідних світових потуг на просторах Євразії. Стабілізація і структуралізація цього простору (ключового у світовій ієрархії геополітичних просторів за часів класика геополітики Г.Маккіндера) за власною моделлю є пріоритетною метою провідних світових центрів впливу – ЄС, США та Росії. Посилення конкуренції таких моделей спостерігається вже нині, причому Україна стає одним із найбільш важливих об'єктів цієї конкуренції. Це становить один із потужних викликів зовнішньополітичній стратегії України в таких складних і напружених умовах.

Така ситуація є викликом для України, вона має свої «мінуси» та свої «плюси». До перших відноситься ризик конфліктної ескалації протиріч між «полюсами» і загальна дестабілізація європейського регіону, що загрожує катастрофічним зменшенням простору для зовнішньополітичного маневру України та посиленням її залежності від провідних міжнародних акторів. До «плюсів» – за умов відродження політики мультиполярного балансування з'являються нові можливості для захисту власних інтересів. В теоретичному плані йдеться про концептуалізацію співвідношення дій різних груп факторів в міжнародній та регіональній системах, про швидку адаптацію зовнішньої політики, її стратегії і тактики до динамічних змін сучасної глобальної і регіональної систем міжнародних відносин. На практиці це означає знаходження раціонального співвідношення між концепціями «багатовекторності», «позаблоковості», «європейського вибору», «європейської» та «євроатлантичної» інтеграції, «євразійського вектору» та ін., що може призвести до необхідності формування нової парадигми зовнішньої політики України, до появи такого геополітичного проекту, в реалізації якого наша держава змогла б відіграти конструктивну інтегруючу роль, яка була б адекватна її потенціалу і геополітичному становищу.

З огляду на це, базовою концепцією та інструментом європейської політики України може стати проект формування Великої Європи як стабільної регіональної структури міждержавних відносин на загальноєвропейському просторі. в рамках якого реалізовуватимуться основні життєві інтереси України. Парадигма Великої Європи має повернути Україні природне місце в центрі загальноєвропейських процесів як природного об'єднуючого ланцюга, системоформуючої ланки/сегмента, а не периферійного елемента чи санітарного буфера. Цей проект розрахований на підвищення ролі та впливу України в процесах досягнення європейської єдності та розбудови загальноєвропейської інтегрованої системи міжнародних відносин.

*Крижанівський В.П.**

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ КРАЇНОЗНАВСТВА: КУТ ЗОРУ МІЖНАРОДНИКА

Дипломатична робота є певним чином особливою сферою професійної діяльності, пов'язаною передусім з репрезентацією і відстоюванням дипломатом інтересів своєї держави в іншій країні чи міжнародній організації. Вона передбачає, нерідко навіть незалежно від конкретної посади дипломатичного працівника, поєднання в його діяльності інформаційно-аналітичних, комунікативних і репрезентативних функцій. Від здатності до такого поєднання, компетентності, загальної ерудованості й рівня культури дипломата залежить як ефективність виконання ним конкретних службових обов'язків, так і його вплив на формування у відповідному закордонному середовищі іміджу своєї країни.

Однією з неодмінних умов професійного виконання дипломатом своєї місії є його належна країнознавча підготовка, що полягає передусім в знанні історії, географії, економіки, особливостей і традицій політичного, етнокультурного і духовно-релігійного розвитку як країни перебування так і сусідніх країн регіону. Без такої підготовки не може бути достатньо ефективною ні інформаційно-аналітична та прогностична, ні комунікативна діяльність дипломатичного працівника.

Саме тому традиції регіонально-ознавчої підготовки дипломатичних працівників мають у більшості країн світу давні історичні корені. У Радянському Союзі у створеному в 1944 році для підготовки фахівців для сфери зовнішніх зносин Московському державному інституті (згодом Університеті) міжнародних відносин регіонально-ознавча підготовка студентів постійно займала й займає нині вагомe місце у навчально-науковому процесі. Успішний регіонально-ознавчий освітній процес опирається, у свою чергу, на науковий і науково-методологічний цілий низки регіонально-ознавчих науково-дослідних інститутів і центрів, що діють у Москві, Петербурзі та інших містах Російської Федерації.

Тож цілком логічним стало те, що після проголошення державної незалежності в Україні вже на початку 90-х років минулого століття почали робитися певні, щоправда не завжди послідовні і системні, кроки щодо відродження втрачених ще в перші роки радянської доби наукових регіонально-ознавчих шкіл та повернення уваги до регіонально-ознавчої підготовки студентів, які готувалися для роботи у сфері зовнішніх зносин держави. Одним з таких кроків стало внесення до державного переліку спеціальностей вищої освіти окремої спеціальності «країнознавство» у напрямі освітньо-професійної підготовки «міжнародні відносини».

На хвилі загального захоплення вищих навчальних закладів відкриттям у себе «престижних» спеціальностей міжнародного циклу, якою були позначені 90-і роки, нову спеціальність було ліцензовано у цілому ряді університетів та інститутів державної і недержавної форм власності. А оскільки відповідних науково-педагогічних кадрів, із зрозумілих причин, ще гостро бракувало, то ініціаторами нової справи у більшості випадків ставали фахівці-географи, оскільки в напрямі освітньо-професійної підготовки «геогра-

* доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

фія» також існувала однойменна освітня спеціальність «країнознавство», а серед науковців і педагогів вже склалися відповідні наукові і науково-методичні школи.

Зрозуміло, що за такої ситуації одразу ж виникла проблема дублювання навчальних планів і змісту навчання за однойменною спеціальністю у різних напрямках освітньо-професійної підготовки – «міжнародні відносини» і «географія», а звідси - й необхідність відповіді на запитання щодо принципової різниці в розумінні предмету країнознавства для географа і міжнародника.

Одна із спроб такої відповіді пропонується як предмет даної статті.

Говорячи про предмет країнознавства як такого, слід перед усім мати на увазі, що він стосується сфери інтересів різних природничих, гуманітарних і соціально-економічних наук: географії, політології, історії, економіки, культурології, релігієзнавства, етнології, мовознавства тощо. Відповідно виділяються й різні напрями країнознавства – географічне, історичне, економічне, політологічне, культурологічне, етнологічне, культурно-лінгвістичне та ін. Немає нічого дивного, що серед представників означених наук і в Україні, і в країнах зарубіжжя існують іноді різні погляди на зміст країнознавства як навчальної дисципліни, освітньої спеціальності і напряму наукових досліджень. Однак попри всі відмінності у його трактуванні думки вчених зводяться здебільшого до того, що країнознавство – це навчальна дисципліна, яка займається комплексним вивченням країн і регіонів, систематизує й узагальнює різноманітні дані про їхнє географічне розташування, природу, населення, господарство, історію, політичну систему, право, культуру, етнічний склад, духовний розвиток, геополітичне середовище, зовнішню політику, місце в системі міжнародних відносин. При цьому представники не лише гуманітарних, але й нерідко природничих країнознавчих шкіл схиляються до виділення в країнознавстві, поряд з природничим, також гуманітарного аспекту. Так, вчені-географи Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, дотримуючись поглядів на країнознавство як на комплексну науку про певні країни чи райони, акцентують увагу на необхідності максимальної гуманітаризації синтезуючого країнознавчого дослідження, оскільки роль країнознавства в суспільстві визначається, на їхню думку, насамперед його просвітницьким і світоглядним значенням. Один з фундаторів країнознавчої школи цього університету М.Баранський наголошував, зокрема, що якнайважливішою місією країнознавства є участь у створенні географічної карти світу і виробленні «візитних карток» країн і районів. Тим самим, на думку вченого, країнознавство вводить географію «загальноновизнаним елементом у скарбницю національної культури». Аналогічні підходи до розуміння країнознавства як освітньої спеціальності і напряму наукових досліджень висловлюються й українськими вченими-географами. Приміром, авторитетний київський географ П.Шищенко вважає, що географічне країнознавство має своїм просторовим об'єктом територію (край), акваторію з островами, які мають ознаки етно-ландшафтно-господарської цілісності і в межах яких простежуються взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами і етносом, способами господарювання, ментальністю і духовними цінностями.

У контексті розуміння країнознавства як комплексної, синтезуючої науки з'ясовується й суспільне значення іншої важливої функції країнознавства – інформаційної. Ця функція полягає у збиранні, збереженні й наданні можливості використання даних про географію, історію, політичний розвиток, економіку, культуру, геополітичне середовище, тенденції й проблеми розвитку країн і регіонів світу, системоутворюючі фактори (політичні, правові, соціальні, економічні) країн тощо. Завдяки такій функції країнознавство, як вважає ряд вчених, може відігравати суттєву роль у сфері зовнішніх політичних і економічних зв'язків, сприяючи підвищенню їх компетентності і ефективності шляхом формування географічної культури влади, підприємців і дипломатів.

Доречно буду зазначити, що витоки поглядів на країнознавство як комплексне дослідження країн і регіонів відносяться ще до епохи Відродження. Саме в той час, підводячи певні підсумки Великих географічних відкриттів, 28-річний нідерландський дослідник Бернхард Варен (Варентіус) у своїй відомій праці «Загальна географія», що побачила світ у 1650 р. в Амстердамі, запропонував поділяти географію на загальну (систематичну) й регіональну, що вивчає земні властивості країн (кордони, конфігурації, величину, природні властивості та ін.), небесні (клімат, астрономічні характеристики) й людські (населення, його життєдіяльність, прибутки, науки, звичаї, мову, політичну організацію, населені пункти та ін.). Регіональну географію в третій частині своєї книги, де аналізувалися «людські якості», Вареніус назвав порівняльною, тобто такою, що розглядає властивості регіону у порівнянні його з іншими. Виходячи з цього, вчений запропонував методи країнознавчого дослідження, що не втратили своєї актуальності й по сьогодні: порівняльно-описовий метод, метод історико-географічного аналізу та дуалістичну концепцію універсального й специфічного.

Про наукове значення праці Вареніуса промовисто говорить вже той факт, що редактором її другого й третього видань (посмертних) у 1672 і 1681 рр. був сам Ісаак Ньютон.

У XVII-XVIII століттях у німецьких університетах сформувалася так звана «школа описового державознавства», за правилами якої всі студенти – майбутні урядовці мали завчати напам'ять численні дані про країни й міста, території, населення, господарство, державний лад, армію, фінанси та ін. З часом з такого описового державознавства стали виділятися статистика й державне право, а з середини XIX століття праці берлінського академіка Карла Ріттера (19-томне «Землезнавство», присвячене Азії й Африці) та професора Лейпцігського університету Фрідріха Ратцеля («Антропогеографія», «Політична географія») започаткували наукову школу антропогеографії. Погляди означених науковців щодо визначального впливу природних факторів на життя й розселення людей, культуру й суспільно-політичні відносини справили суттєвий вплив на формування ще однієї наукової школи – геополітики.

В означений час паралельно розвивалася й французька «школа географії людини», що мала яскраво виражену країнознавчу спрямованість. Її засновник Поль Відаль де ла Бланш, видавець журналу «Annales de geographie», відзначаючись великою майстерністю опису країн і районів, головну увагу звертав на сферу, де людина була найтісніше пов'язана з природою. У зв'язку з таким підходом промислові райони й великі міста дослідником, як правило, не вивчалися.

«Школа географії людини» знайшла свій розвиток у діяльності міжнародного колективу вчених і громадських діячів під керівництвом відомого організатора науки і автора багатотомних серій «Нової всесвітньої географії» та «Земля і люди», колишнього паризького комунара Елізе Реклю. У своїх працях, перекладених на багато мов, вчений підкреслював роль історії в країнознавстві, запропонувавши формулу методологічного значення: «Історія є географія в часі, географія – історія в просторі».

До основоположників школи Е.Реклю, серед інших, входив і старший брат всесвітньо відомого імунолога Льва Мечникова – Ілля Мечников, завідувач кафедри порівняльної географії й статистики Невшательської академії (Швейцарія), гарібальдієць. У книзі «Цивілізація і великі історичні ріки», що була посмертно видана у 1889 р., він виклав «географічну теорію прогресу й соціального розвитку». Аналізуючи витоки світових цивілізацій, вчений сформулював висновки, що розвивали погляди представників «школи географії людини». «Чотири найдавніші великі культури, - писав він у своїй книзі, - всі зародилися й розвивалися на берегах великих рік. Хуанхе і Янцзи зрошують місцевість, де виникла і виросла китайська цивілізація; індійська чи ведійська культура не виходила за межі басейну Інду і Гангу; асиро-вавілонська цивілізація зародилася на берегах Тигру і

Євфрату – двох життєвих артерій Месопотамської долини; нарешті, Давній Єгипет був, як це стверджував ще Геродот, «даром» чи «творінням» Нілу».

В новітній час означені ідеї основоположників географічного країнознавства знайшли свій розвиток у концепціях комплексного, «універсального» країнознавства, що об'єднує в собі знання про природу, людину й форми суспільно-політичної організації в країнах, мікро- та макрорегіонах. Одним з прикладів таких підходів сучасних географів до розуміння змісту країнознавства як науки і навчальної дисципліни може служити підручник «Країнознавство», підготовлений відомим українським географом, віце-президентом Академії наук вищої освіти України, професором Петром Масляком, друге видання якого побачило світ у 2008 році. Визначаючи країнознавство як науку і навчальну дисципліну, яка комплексно вивчає країни і регіони, систематизує і узагальнює дані про їхню природу, населення, внутрішні просторові відмінності, автор підручника вважає, що предметом цієї науки є країни і регіони світу як єдині системи, що складаються з різнорідних, але взаємопов'язаних елементів, які діють як єдине ціле на світовій політичній арені. На відміну від інших наук і навчальних дисциплін, які цікавляться лише певними аспектами діяльності країн, країнознавство, на думку вченого, інтегрує в собі універсальні знання про країни, відображуючи цілісну картину буття основних одиниць соціально-політичної організації світу.

Окреслені коротко висновки вчених-географів про країнознавство як комплексну, синтезуючу науку про країни й райони, що передбачає вивчення як природничої, так і соціально-гуманітарної сфер розвитку, безперечно стосуються й методології країнознавчої підготовки фахівців для професійної роботи у сфері міжнародних відносин. Однак вони стосуються лише частини, хоч і дуже важливої, тих завдань, які стосуються країнознавчої підготовки фахівця-міжнародника. Комплексне володіння знаннями географії країни, групи країн чи регіону, так само як їх історії, політичного, економічного, культурного розвитку тощо, не є для міжнародника самоціллю. Воно необхідне йому для глибшого розуміння суті геополітичного середовища у відповідному регіоні світу, геополітичної детермінації, геополітичних інтересів і геополітичних впливів на зовнішню політику тих чи інших країн. У свою чергу, такі знання формують розуміння особливостей і традицій політичної поведінки кожної даної країни, об'єктивних потреб і об'єктивних можливостей розвитку міжнародних стосунків, дозволяють певною мірою «модельовати» розвиток міжнародного життя, а це особливо важливо, оскільки основною сферою застосування міжнародників-країнознавців є передусім експертна, радницька діяльність в апараті Міністерства закордонних справ, закордонних представництвах держави, зовнішньоекономічних, торговельних та інших державних і комерційних організаціях, що мають зв'язки із зарубіжними партнерами.

Отже об'єктом країнознавчого аналізу для міжнародника є, як і для географа, історика, економіста, культуролога чи етнологіста-країнознавця, певний просторовий діапазон суспільно-політичних утворень: виділені за різними принципами і критеріями макрорегіони світу, групи держав, окремі держави, райони. Однак предмет «міжнародного» країнознавства суттєво відрізняється від географічного, історичного, культурологічного та інших напрямів країнознавства. Ним є передусім комплекс чинників – географічних, історичних, економічних, геополітичних, культурних, духовно-релігійних, етнопсихологічних та ін., що впливають на зовнішню політику країн і міжнародні відносини в регіональному чи глобальному вимірах.

При цьому слід особливо наголосити на слові «комплекс», оскільки саме комплексний аналіз створює можливості для реалізації прогностичної функції країнознавства – стрижневої для міжнародника-експерта з відповідної країни чи групи країн.

Відповідно мають помітну специфіку й методи дослідження. Для міжнародника-країнознавця важливе значення серед них має хорологічний (просторовий) метод, що дозволяє об'єднувати всю сукупність інформації про окрему країну чи регіон.

Цей метод є одним з головних і в географічному країнознавстві. Достатньо згадати, що одним з родоначальників його застосування був відомий німецький географ А.Гетнер, опублікувавши у 1927 році працю «Географія, її історія, суть і методи» (у російському перекладі праця опублікована у 1929 році). За філософську основу запропонованого наукового метода вчений взяв ріттерівську (неокантіанську) концепцію описання «заповненого земною речовиною простору».

У сучасному географічному країнознавстві цей принцип значно збагачено за рахунок відмови від абсолютизації кантівського трактування простору як пустого «вмістилища речей». Новітній підхід до хорології в географічній науці чи не найточніше сформулював у середині 80-х років минулого століття відомий московський вчений В.С.Преображенський, визначивши ядром хорологічного метода географічного дослідження «уяву про взаємозв'язок у просторі».

Саме в такому контексті хорологічний підхід набув свого розвитку в сучасному географічному країнознавстві у принципі регіоналізму, який означає, що в межах певних природних географічних кордонів з'являється специфічна єдність взаємодії природи, людини і її діяльності. За такого підходу країна, регіон – це не хаотичне згромадження географічних об'єктів, а територіальне утворення взаємопов'язаних компонентів і процесів, що характеризуються відносною цілісністю, хоч і не закритістю; це – певна просторова організованість. Регіоналізм націлює дослідника на вивчення територіальних взаємодій, з урахуванням нашарувань і синтезу певної суми культур на даній території, і виявлення неповторних рис країн і регіонів.

Зрозуміло, для країнознавця-міжнародника хорологічний метод має значно ширший внутрішній зміст і спектр застосування, аніж для дослідника-географа, оскільки в політологічному дослідженні аналізуються не лише географічні, а й економічні, політичні, культурно-цивілізаційні, духовно-релігійні, етнічно-національні та інші та інші ознаки тієї чи іншої країни або регіону, при цьому передусім - з точки зору їх впливу на зовнішню політику країни та міжнародні відносини в регіональному і глобальному вимірах.

Хорологічний метод, що ґрунтується на об'єднанні всієї інформації про країну чи регіон, з необхідністю передбачає застосування метода синтезу, як способу такого об'єднання. Проте останнім часом у розвиток і навіть певною мірою на зміну цьому методу у країнознавчому дослідженні входить принцип редукціоналізму як методологічний метод аналізу складних об'єктів. Завдяки застосуванню такого метода дослідник-аналітик, що прагне до широкого огляду і концептуального синтезу всіх ознак об'єкта дослідження, все більше витісняє дослідника-філософа, який розчленує і синтезує заради глибини аналізу.

Метод редукції особливо важливий для політолога-міжнародника, експерта з країни чи регіону, який має головним завданням з'ясувати зміст геополітичного середовища і виявляти та прогнозувати впливи на зовнішню політику країн і міжнародні відносини.

У зв'язку з означеним для міжнародника-країнознавця важливим є також застосування генетичного метода-аналізу, що дозволяє з'ясувати витоки та особливості формування явищ і процесів.

У свою чергу, застосування означених вище методів якнайтісніше пов'язане з методом комплексності – одним з наріжних методів у країнознавчому дослідженні. Комплексність означає всебічність вивчення конкретної країни чи регіону. Як вже зазначалося, одна з особливостей підходу до країнознавчого дослідження полягає в намаганні охопити всі сторони, всі зв'язки й опосередкування об'єкта дослідження.

Метод комплексності є одним з головних методів і в географічному країнознавстві. Причому саме його застосування і пошук взаємодій та взаємозв'язків, у першу чергу, спричинили появу серед географів-країно(крає)знавців так званого суспільного крила, що виступає вже на межі власне географії, як природничої науки, і суспільствознавства (вже згадувана тенденція до гуманітаризації географічного країнознавства).

Але країнознавство, як освітня спеціальність і напрям наукових досліджень в галузі міжнародних відносин, і в цьому відношенні має суттєву відмінність від географічного, у тому числі «суспільного» країнознавства. Це передусім пов'язане з тим, що метод комплексності для країнознавця-міжнародника неминуче пов'язаний із застосуванням прогностичного метода, який також є одним з наріжних у політологічному дослідженні. Як вже зазначалося, основним предметом дослідження для міжнародника є не сама характеристика країни чи регіону, не сам комплекс і взаємозв'язок її якостей і ознак, а реальний і потенційний їх вплив на зовнішню політику і всю сукупність міжнародних відносин. Одна з якнайважливіших якостей міжнародника-політолога, експерта з відповідної країни чи регіону, полягає у здатності до передбачення зовнішньополітичної поведінки країни та розвитку міжнародних відносин. І саме об'єктивна потреба в таких функціях, не в останню чергу, викликала до життя країнознавство як напрям наукових досліджень, освітню спеціальність і навчальну дисципліну у напрямі освітньо-професійної підготовки «міжнародні відносини».

*Матвієнко В.М.**

ГЕРМАН ГУММЕРУС: БІЛЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ СТОСУНКІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В дипломатичній історії України 1917-1921 рр. чільне місце посідає постать першого посла Фінляндії в Україні, визначного фінського громадсько-політичного діяча, великого симпатика української справи Германа Гуммеруса.

Гуммерус (Gummerus) Герман Грегоріус народився 24 грудня 1877 р. в сім'ї інженера, яка проживала в Петербурзі. З 1895 р. майбутній представник Фінляндії в Україні буремних 1918-1919 рр. пов'язав свою долю з Гельсінгським університетом. У 1885-1900 рр. – студент історико-філологічного факультету, 1900-1910 рр. – викладач історії (досліджував давньоримську економіку та соціальну структуру), 1910-1918 рр. – доцент римської історії Гельсінгського (Гельсінфорського) університету. У 1910 Г.Гуммерус здобув наукову ступінь доктора філософії, в 1911-1914 рр. пройшов стажування та проводив дослідження з історії архітектури в Римі. Свою політичну кар'єру розпочав як поміркований соціал-демократ, був членом правління Шведського робітничого союзу Фінляндії, але після 1907 р. перейшов до Партії активного опору Фінляндії («активістів»), що боролася за політичну незалежність Фінляндії. У 1904 р. відбував 5-и місячне ув'язнення в Петропавлівській фортеці. Згодом, у 1905-1906 р. очолював міські шведські робітничі курси і, водночас, у 1905-1907 рр. — редагував і видавав журнал «Фрамтид» («Майбутнє»). Під час Першої світової війни перебував у Стокгольмі, де представляв рух фінських добровольців-єгерів і протягом 1916- 1918 рр. був членом делегації за звільнення Фінляндії у «Союзі поневолених Росією народів», де активно сприяв встановленню українсько-фінських контактів на рівні визвольних рухів. Наприкінці листопада 1917 р. Г.Гуммерус ініціював перед щойнообраним головою фінського уряду П.Е.Свінхувудом та відповідальним за зовнішню політику Фінляндії К. Енкелем постановку питання про налагодження дипломатичних відносин з УНР. Після здобуття Фінляндією незалежності перебував на дипломатичній службі: у першій половині 1918 р. працював радником дипломатичної місії Фінляндії у Швеції; в липні 1918 р. - лютому 1919 р. – повірений у справах фінського посольства у Києві; у 1919-1925 рр. – повірений у справах, згодом посланник Фінляндії в Італії, водночас, у 1922-1925 рр. представляв Фінляндію у Міжнародній сільськогосподарській інституції в Римі. Після 1925 р. Г.Гуммерус повернувся на викладацьку роботу до Гельсінського університету, де працював до останніх днів (помер 18 липня 1948 р.), перебуваючи на посадах доцента, а згодом професора всесвітньої історії. Не полишав професор Г.Гуммерус і громадсько-політичну діяльність: з 1928 р. – член керівництва, а в 1934-1936 рр. - голова патріотичної організації «Союз незалежності», у 1941-1942 рр. – головний редактор журналу «Свенск боттен». Г.Гуммерус був автором дослідницьких робіт про політичні події у Фінляндії в 1899-1910 рр., про «активний спротив» та рух єгерів в роки Першої світової війни, біографій К. Зілліакуса та П.Е.Свінхувуда, а також надзвичайно цінних для дипломатичної історії України власних спогадів

* доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві», які вийшли друком у 1934 р., та були перевидані для широкого українського загалу видавництвом Таксон у 1997 р.

Саме зі спогадів Г.Гуммеруса ми сьогодні детально можемо відновити перебіг подій та ініціатив, що передували відкриттю фінського посольства у Києві та розвитку українсько-фінських дипломатичних стосунків.

Так, українсько-фінські контакти на рівні визвольних рухів започаткувалися ще навесні 1916 р. у Стокгольмі під час створення за сприяння німецького МЗС «Союзу поневолених Росією народів». Тоді представник Делегації за визволення Фінляндії доктор філософії й «активіст» Герман Гуммерус познайомився із членами місцевого інформаційно-пропагандистського осередку Союзу Визволення України (СВУ).

Через півтора десятиліття потому Г.Гуммерус згадував: «Лише тоді я усвідомив етнографічні та історичні підстави прагнення українців до незалежності і зрозумів, яке це має значення для Фінляндії. Українські прибічники незалежності були нашими очевидними та природними союзниками. Якби ця велика та багата країна стала незалежною, це б послабило сили Росії і, таким чином, сприяло б звільненню Фінляндії та збереженню її свободи» [1].

Тому влітку-восени 1917 р. фінські патріоти у Стокгольмі увійшли у тісні стосунки й надавали комунікаційні послуги місцевому Українському інформаційному бюро, очолюваному членами СВУ Миколою Залізнякам і Бандрівським. Але спроба фінських діячів зв'язатися тоді з Центральною Радою виявилася безуспішною. І все ж наприкінці листопада Г.Гуммерус таємно привіз до Гельсінкі підготовлений М.Залізнякам меморандум про державний устрій України й переговорив у справі налагодження з нею дипломатичних відносин із щойно обраним головою фінського Сенату (уряду) Пером Евіндом Свінхувудом та відповідальним за зовнішню політику Карлом Енкелем [2].

На підставі меморандуму М.Залізняка Сенат доручив професорові Йосеппі Юліусу Міккола виробити проект акту про визнання Фінляндією УНР [3]. А в перший день наступного, 1918 р., Сенат прийняв рішення відрядити до Києва делегацію в складі професора Й.Міккола та доктора філософії Яло Лах'я Каліма, що мала повідомити український уряд про проголошення Фінляндією незалежності. На заваді візиту тоді постали громадянська війна у Фінляндії та більшовицька агресія проти УНР.

Зрозуміло, що політична боротьба і певна невизначеність в Україні в останній період існування Центральної Ради не сприяли встановленню українсько-фінських дипломатичних відносин. Тому гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. у цілому був прихильно сприйнятий промонархічним «білим» керівництвом Фінляндії. Г.Гуммерус, тоді вже радник дипломатичної місії у Стокгольмі, навіть назвав його «революцією, яка сприяла буржуазним перетворенням в Україні».

Під час відвідин Гельсінкі у травні 1918 р. Г.Гуммерус доклав чимало зусиль, щоб переконати міністра закордонних справ Отто Стенрота у доцільності офіційного визнання Української Держави. Дипломат доводив своєму начальникові, що фінський уряд «не має ніяких підстав для сумнівів, оскільки Німеччина вже визнала Україну», а дружні відносини з останньою принесли б Гельсінкі «очевидну користь». Більшовицька Росія загрожувала обом країнам, відкриття дипломатичного й консульського представництв інтенсифікувало б розвиток двосторонньої торгівлі, а транспортне сполучення можна було легко налагодити через окуповані Німеччиною території Латвії та Білорусі. О.Стенрот не заперечував Г.Гуммерусу і в принципі погодився з ним.

Паралельно 17 травня 1918 р. Г.Гуммерус звернувся до німецького консула в Гельсінкі з проханням переконати Берлін у потребі відкриття фінського посольства в Києві. МЗС Німеччини схвально поставилося до цієї ідеї, а український посол у Берліні барон Федір

Штейнгель, з яким Г.Гуммерус бачився 2 липня 1918 р., пообіцяв поінформувати гетьмана П.Скоропадського [4]. Щоб виключити будь-яку небажану несподіванку з боку Німеччини, фінський дипломат навіть підключив до справи керівника «Союзу поневолених Росією народів» прибалтійського німця барона фон Роппа.

На додаток до зусиль Г.Гуммеруса по відкриттю фінського посольства в Києві останньою краплею, що переконала Гельсінкі у необхідності встановлення дипломатичних відносин з Україною, стала позиція бізнесових кіл. Саме з такою пропозицією до О.Стенрота звернулося керівництво щойнозаснованого «Товариства фінських паперових заводів», що прагнуло поновити експорт паперу в Україну. Дві найвпливовіші особи «Товариства» – генерал-майор Рудольф Вальден і полковник Гост Серлакіус бажали особисто поїхати в Україну і могли виконувати обов'язки консулів (перший згодом дійсно став фінським консулом у Києві, другий – в Одесі), але передусім був потрібен професійний дипломатичний представник.

Тому 26 липня 1918 р. за поданням О.Стенрота Сенат Фінляндії ухвалив рішення про призначення доктора філософії, кавалера ордена Хреста Свободи Г.Гуммеруса повіреним у справах (*chargé d'affaires*) при уряді Української Держави у Києві. 30 липня 1918 р. фінський міністр повідомив про це свого українського колегу Д.Дорошенка [5]. 9 серпня 1918 р. в Сенаті відбулися призначення фінських консулів.

Тут доречно зауважити, що фінський Сенат призначенням своїх повіреного у справах і консулів до Києва та Одеси по суті пішов на юридичне визнання Української Держави, попередньо письмово не зазначивши фактичне. На цю обставину П.Скоропадський звернув увагу Г.Гуммеруса під час прийому з нагоди його офіційного вступу на посаду (вручення вірчих грамот) 26 серпня 1918 р., коли зазначив, що надані йому повноваження «свідчать про визнання незалежності України і що, посилаючи дипломатичного представника і двох консулів для охорони інтересів Фінляндії в Україні, сенатор Стенрот пішов навпростець», не витрачаючи часу на формальності. Гетьман висловив слушний здогад, що «це можна пояснити бажанням... керівництва «Товариства фінських паперових заводів» [6].

В особі глави фінського дипломатичного представництва в Києві українська сторона отримала не тільки високопрофесійну особу, але й палкого прихильника української справи та українсько-фінського зближення. Варто нагадати, що напередодні призначення до Києва у Гельсінкі вийшла брошюра Г.Гуммеруса «Росія та Україна» (з передмовою М.Залізняка), що знайомила фінську громадськість із становищем Наддніпрянини.

На рівні міждержавних відносин ініціативи фінської сторони і безпосередньо початок функціонування посольства й консульств Фінляндії в Українській Державі пришвидшив відповідні кроки Києва. 10 вересня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Законопроект про заснування дипломатичного представництва в Фінляндії й асигнування 44833 карбованців 28 копійок на його утримання». За ним у Гельсінкі з 15 вересня створювалося посольство 2-го розряду, а зазначена сума розраховувалася до 31 грудня 1918 р. [7]. 22 жовтня 1918 р. український посол К.Лоський вручив свої вірчі грамоти регенту Фінляндії Перу Евінду Свінхувуду та голові Сенату Юхо Кусті Паасіківі. Фінські лідери висловили велике задоволення, що «Україна так скоро надіслала свого представника», і нагадали К.Лоському, що «фінський народ дуже цікавився українським рухом ще задовго до революції» [8].

Але попри велику дипломатичну активність фінської та української сторін та напружену працю дипломатів, проблема постала з того, що вже перші спроби повномасштабного облаштування двосторонніх відносин і, насамперед, налагодження товарообміну між Україною і Фінляндією наштовхнулися на суттєві перешкоди з боку німецької окупаційної влади. Нижче наводяться лише деякі приклади проблемних ситуацій, які приходилося вирішувати тому ж фінському послу в Києві. Так, за свідченням Г.Гуммеруса, фінни «не

могли отримати зерно, олію та насіння льону, оскільки українці не могли, а німці не хотіли нам нічого давати. Дістати можна було трохи солоду. Крім того, були великі запаси готового для продажу цукру. Німці дали нам ліцензію на вивіз 250 тисяч пудів (4 тис. т) цього товару... В обмін на цукор ми могли пропонувати папір, якого тоді не вистачало в Україні, а також, можливо, і сільськогосподарські знаряддя»[9].

Після тривалих, але конструктивних переговорів 30 вересня 1918 р. Г.Гуммерус і товариш міністра торгу і промисловості Сергій Бородаєвський підписали домовленість щодо продажу до кінця року «Товариством фінських паперових заводів» 1 мільйона пудів паперу в Україну, в обмін на котрий представник фінського міністерства торгівлі міг придбати 250 тисяч пудів цукрового піску за ціною 100 крб. за пуд. Причому перші 4 партії цукру мали бути відправлені до Фінляндії відразу після того, як фінське посольство отримає відомості, що відповідні партії паперу по 62,5 тис. пудів уже навантажені для вивозу в Україну. Загальна сума «паперової угоди» сягнула 30 млн. фінських марок, третину суми українська сторона мала сплатити наперед.

Не дивно, що Г.Гуммерус зазначив, що «в тих умовах, якщо виходити з принципу взаємовигідності, результат переговорів був найкращим з можливих» [10]. Але в Берліні укладення українсько-фінської торговельної угоди, нібито без попередження німецької влади, було зустрінуте як «недружня діяльність» щодо Німеччини. Кайзерівський уряд обумовив дозвіл на перевезення товарів окупованими територіями через Ригу поставками з Фінляндії до Німеччини певної кількості вершкового масла.

Сенат тривалий час не погоджувався з такими умовами, «паперова угода» опинилася на грані зриву. Тому Г.Гуммерус 2 листопада 1918 р. звернувся до українського МЗС із проханням «вжити заходів перед Німецьким Урядом, щоби були усунені перепони для провозу цукру через окуповані землі» [11]. Коли ж, нарешті, проблему вдалося уладнати, транспортування товарів виявилось неможливим, оскільки за умовами Комп'єнського перемир'я німецькі війська почали виводитися з окупованих територій. Перша партія фінського паперу для України вартістю близько 4,5 млн. марок залишилася у Ризі й була в січні 1919 р. пограбована більшовиками.

Що ж до українсько-фінських переговорів про укладення торговельного договору в Києві, то Г.Гуммерус з огляду на поширення антигетьманського повстання 5 грудня 1918 р. запропонував МЗС Української Держави перенести їх до нейтральної держави, зокрема, в Копенгаген. У крайньому випадку він погоджувався «почекати вияснення стану речей» [12].

Тут варто зазначити, що фінський посол відверто симпатизував легальній національно-демократичній опозиції режиму П.Скоропадського і вітав увіходження до Ради Міністрів у жовтні 1918 р. шести соціалістів-федералістів, членів Українського Національного Союзу. «Я також все сильніше пересвідчувався, - згадував Г.Гуммерус, - що національний рух не був штучним результатом агітації, але справжнім народним рухом, який глибоко вкоренився насамперед серед найкращої частини селянства» [13].

Але особиста присутність у якості спостерігача на українсько-російських мирних переговорах остаточно переконала Г.Гуммеруса у непевності міжнародного становища гетьманату в разі виведення з України німецько-австрійських військ. У численних рапортах до Гельсінкі посол наполегливо наголошував на тій зовнішній небезпеці з боку Москви, що спіткала б Українську Державу після квапливої евакуації корпусів Центральних держав. Г.Гуммерус пояснював, що такий розвиток подій на Сході завдасть чималої шкоди Фінляндії, оскільки порушаться її торговельні комунікації через Прибалтику і Білорусь.

Цілком слушним вбачається, що саме завдяки напруженій роботі фінського посла Г.Гуммеруса в Києві загалом перший, хоч і надто короткий, досвід українсько-фінського спілкування на міждержавному рівні можна оцінити як досить вдалий.

Щодо роботи фінського посла в Києві за відновленої Директорією УНР, то про зменшення її напруженості не йшлося не тільки з факту постійної загрози захоплення міста більшовиками, але й певної політичної нестабільності в керівництві держави, що мала свій вплив на перебіг дипломатичної діяльності. Так якщо незалежна і впевнена у собі Фінляндія, визнана уже на той час країнами Антанти, з потужним національно-демократичним потенціалом, була бажаним партнером для відновленої. То фінську дипломатію й урядові кола спершу бентежили ліворадикальні гасла антигетьманського повстання. Навіть Г.Гуммерус, який був близько знайомий із членами Українського Національного Союзу, сумнівався у реальності здійснення соціалістичної Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. та проголошеної нею політики нейтралітету. У рапорті до свого МЗС від 28 грудня 1918 р. він вважав за доцільне дотримуватись обережної й вичікувальної тактики щодо нового уряду УНР [14].

Але вже менш ніж через два тижні Г.Гуммерусу здавалося, що Директорії вдасться успішно протистояти більшовицькій небезпеці й зберегти свою владу, принаймі, в Києві, оскільки вона користується моральною й матеріальною підтримкою селянства після проголошення аграрної реформи. Звітуючи до Гельсінкі 25 січня 1919 р., фінський посол зазначав, що за короткий час перебування при владі Директорії національна самосвідомість українського народу помітно збудилася. Тому Росія мусить рахуватися з фактом його існування. «На цьому я базую свою впевненість у тому, що українська держава, чи то у федерації з Росією, чи без неї, має постати з нинішньої плутанини», - пророчес стверджував Г.Гуммерус [15].

Однак самому Г.Гуммерусу, як і решті дипломатичного корпусу, акредитованого у Києві, 28 січня 1919 р. довелося виїхати до Вінниці з огляду на більшовицький наступ [16]. Невдовзі, залишивши за повіреного у справах Фінляндії при уряді УНР виконуючого обов'язки секретаря посольства Г.Йогансона, Г.Гуммерус із родиною вирушив до Гельсінкі й більше в Україну не повернувся.

Коли українсько-більшовицький фронт невдовзі наблизився до Вінниці, загальні збори дипломатичних представників Грузії, Дону, Німеччини, Польщі та Фінляндії, що перебували при Раді Народних Міністрів УНР, вирішили якнайшвидше залишити Україну. 7 лютого 1919 р. про це було повідомлено Директорію з поясненням, що від'їзд не означатиме припинення дипломатичних зв'язків, а лише зміну місцеперебування дипломатів [17].

Через 10 днів Г.Йогансен сповістив МЗС Фінляндії про успішний переїзд до Одеси, де консулом був представник фінських паперових заводів Л.Енегрєн. Але і в Одесі фінські дипломати не затримались, через декілька тижнів вони змушені були повернутися на батьківщину – до Одеси наближалися більшовицькі війська.

Невдовзі по поверненні на батьківщину Г.Гуммерус оприлюднив своє переконання в тому, що національно-визвольний рух охопив в Україні широкі верстви населення, передусім селянство, тому якщо Директорія зможе вистояти в антибільшовицькій боротьбі протягом кількох місяців, УНР матиме шанс зберегти свою державну незалежність [18].

Тоді ж в інтерв'ю організації Національної коаліційної партії газеті «Нова Фінляндія» Г.Гуммерус наголосив, що УНР і Фінляндія стоять по один бік фронту, щоб відбити наступ більшовиків та захистити свою незалежність. Він відзначив, що «в Україні дуже позитивно ставляться до Фінляндії... Адже Україна перебуває зараз у такому ж становищі, в якому ми були рік тому. Українська інтелігенція та селянство так само виборюють зараз свою свободу, як і ми рік тому» [19]. У таємному листі до МЗС від 27 лютого 1919 р. Г.Гуммерус доводив доцільність налагодження тісного співробітництва між Фінляндією та українськими державами, які виникли на теренах колишньої Російської імперії, передусім з УНР.

А 11 квітня того ж року в нотатках до МЗС він зазначив: «Не дивлячись на те, що зараз у Києві при владі більшовицький радянський уряд, який за допомогою великоросійського війська та місцевих більшовиків підкорив своїй владі більшу частину країни, нам не слід нехтувати українським національним рухом». А як тільки дозволять умови, фінське посольство варто буде поновити в столиці України, щоб налагодити політичну співпрацю між двома країнами заради захисту спільних інтересів та укладення торговельного договору [20].

Поновлення дипломатичних відносин між Україною і Фінляндією з відкриттям нового фінського посольства в Києві, як і передбачав Г.Гумерус відбулося 26 лютого 1992 р., хоч із перервою в довгі 72 роки.

Література:

1. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.: Таксон, 1997. - с.39.
2. Там само, с.45.
3. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.59. (Листування з департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з Фінляндією).
4. ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк.1. (Листування по дипломатичним зносам з Фінляндією).
5. Там само, арк.2.
6. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.,1997. - с.72.
7. ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк.6.
8. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.41.
9. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві. – К., 1997. - с.82-83.
10. Там само, с.84.
11. ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк. 47 зв.
12. Там само, арк..27-29.
13. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.,1997. - с.82-83.
14. Там само, с.ХХ.
15. Там само, с.ХХІ.
16. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001.- с.75.
17. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – с. 281-282.
18. ЦДАВО України, ф.3696, оп.3, спр.16, арк.4. (Огляди закордонної преси).
19. Там само, арк.4 зв.
20. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.,1997. - с.ХХVІ-ХХVІІ.

Дорошко М.С.*

УКРАЇНА В РЕГІОНАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ НА ТЕРЕНІ СНД

The leading idea of the article is a thesis that Ukrainian independence seemed impossible without keeping Russia at arm's length and a stiff denial of Russia's demands to preserve Russian-Ukrainian state community. We consider that staying away from Russia will inevitably result in realization of the Ukrainian strategic policy aimed at the membership of Ukraine in the EU and NATO.

Відтоді як 8 грудня 1991 р. в резиденції білоруського уряду Віскулі керівники Білорусі, Росії та України, констатувавши, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування», підписали Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, минуло 18 років. Позаяк ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання, самі її учасники до Співдружності поставилися по-різному: Росія вбачала в ній перехідний етап на шляху до реінтеграції, для решти країн СНД стала засобом досягнення національної незалежності та зміцнення державності.

Деякою мірою СНД забезпечила мирні умови для цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР, надалі ж вона мала перебрати на себе основні координуючі функції економічного та господарського характеру. Почалося активне напрацювання відповідних документів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Загалом було прийнято понад 1000 багатосторонніх документів, однак реальні практичні наслідки мають менше третини підписаних документів, інші - фактично залишаються недієздатними. В чому причина неефективної діяльності Співдружності?

Передусім у тому, що Співдружність не стала об'єднанням рівноправних партнерів. Те у який спосіб Росія домоглася визнання її єдиною правонаступницею СРСР, а також неприховане бажання перетворити СНД на структуру, що мала забезпечити відновлення статусу Росії як беззаперечного лідера пострадянського простору і сприяти поверненню їй статусу одного із центрів впливу в «багатополярному світі», не могло імпонувати іншим учасникам СНД, що переслідували, далекі від російських, цілі. За таких умов, переважно зусиллями російської дипломатії, почалося вироблення нових інтеграційних проектів на пострадянському просторі, а всередині самої СНД мали місце і нині продовжуються процеси подальшої диференціації, формування формальних і неформальних, тимчасових і більш стійких коаліцій держав. Особливим подразником для генерування російських інтеграційних проектів на терені СНД стало не стільки оформлення Центральноазійського союзу (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан), як формування у 1997-1999 рр. об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова).

Створення ГУУАМ Росія сприйняла як спробу п'яти колишніх радянських республік вийти з-під опіки Кремля. У відповідь на розвиток дезінтеграційних процесів кінця 1990-х рр. російській дипломатії вдалося деякою мірою протиставити новостворене Євразійське

* доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

економічне співтовариство (ЄврАзЕС), яке, за задумом організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром в рамках СНД. ЄврАзЕС, створений у жовтні 2000 р. РФ, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном для прискорення реалізації Договору про Митний союз та Єдиний економічний простір 1999 р. між п'ятьма країнами, від самого початку свого існування виступав у якості своєрідної матеріалізованої версії ідеологем євразійства, популярних в російському політичному дискурсі. Судячи зі складу учасників ЄврАзЕС (а до нього було залучено країни, що склали найбільш виражену «клієнтелу» Кремля), він постав як альтернатива ГУУАМ (для того, щоби зруйнувати його, Україні та Молдові надали навіть статус спостерігачів у ЄврАзЕС. - М.Д.).

Про те, що ЄврАзЕС є передусім російським геополітичним проектом, прямо заявляв тогочасний голова російського уряду М. Касьянов. Під час одного з візитів до Москви свого українського колеги, Касьянов не приховував, що вступ України до ЄврАзЕС економічно не вигідний для Росії, бо за такого сценарію зменшиться доходна частина державного бюджету його країни. Але ця жертва, за логікою російської сторони, виправдана з огляду на «інтереси геополітичного партнерства» двох країн.

Не досягнувши, врешті, згоди України на вступ до ЄврАзЕС, наполегливі кремлівські реінтегратори на початку 2003 р. запропонували ще один нібито економічний, а насправді, геополітичний проект під назвою Єдиний економічний простір (ЄЕП) за участю Російської Федерації, Білорусі, Казахстану і України. Задля успішної його реалізації російський президент В. Путін навіть відмовився від головування в Раді глав держав СНД, передавши його Л. Кучмі – президенту держави, що є всього лиш асоційованим членом СНД. Розпочавши створення ЄЕП, Росія виходила із необхідності відтворення на євразійському просторі з участю України фактичної альтернативи Євросоюзу – моделі ЄЕП, яка поєднувала б у собі механізми не лише зони вільної торгівлі (на чому наполягає Україна), а й більш глибокої інтеграції – митний союз, гармонізацію законодавства і, в кінцевому підсумку, перехід до спільної валюти.

Навряд чи варто переконувати когось у тому, що вищезазначений рівень інтеграційних процесів виходить за межі суто економічного співробітництва. Реалізація моделі ЄЕП передбачає обов'язкову політичну інтеграцію чотирьох країн, а відтак – і відповідну зміну стратегічної парадигми нашої держави. За нашими переконаннями, позиція Росії, незалежно від того, як вона презентується політичним керівництвом РФ, зводиться насамперед до зазначеної цілі. Це, з погляду стратегічних прагнень Російської Федерації, нині визначальне. «Для того, щоб інтеграція в ЄЕП пішла далі декларацій, - писав 2003 р. впливовий російський часопис «Експерт», - самого економічного інтересу замало. Країни-учасниці, і насамперед Україна, мають для себе визначити нову політичну парадигму» [1].

Відповідна позиція була аргументована і віце-спікером Державної Думи РФ В. Жириновським: «Нам, усім чотирьом країнам – Росії, Україні, Білорусії та Казахстану – вигідно, - відзначив він в одному зі своїх інтерв'ю, - посилити процес утворення економічного союзу з переходом у політичний, а далі – утворити союзну державу ..., що матиме спільну Конституцію» [2]. Ці та подібні їм «ідеї» не є чимось новим, оскільки загальновідомо, що саме цивілізованого «розлучення» України та Росії й не бажає допустити впливова російська політична еліта, яка разом з переважною більшістю пересічних росіян свято переконана в тому, що у розпаді СРСР і нинішніх негараздах Росії винна Україна; що незалежна Україна є геополітичною аномалією і загрозою Росії; що Росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитися як велика держава; що російський і український народи – це єдине ціле з однією вірою, однією мовою і їх возз'єднання є лише питанням часу; що мета возз'єднання росіян і українців – створення єдиного наднароду, з яким рахуватиметься і перед яким тремтітиме Європа і світ.

Коли Україна, всередині політичної еліти якої вкотре перемогло проросійське лобі, ратифікувала у квітні 2004 р. рамкову угоду про ЄЕП, англійська «Financial Times» назвала цей факт «найбільшим успіхом Росії у напрямі поєднання колишніх республік Радянського Союзу у новому блоці під проводом Росії», позаяк «...попередні зусилля Росії на залучення «під себе» колишніх радянських республік, зокрема зі створенням так званого СНД, а також російсько-білоруський союз, мали небагато успіху...» [3]. Водночас, зарубіжні оглядачі висловлювали сумнів у тому, що Україна врешті поступиться часткою свого суверенітету в ЄЕП через утворення спільного керівного органу, де Росія (з огляду на дискримінаційний принцип його організації) відіграватиме визначальну роль [3]. І вони не помилилися, адже, попри усі намагання російської влади переконати Україну в доцільності створення митного союзу чотирьох держав, український політикум продовжує наполягати лише на створенні зони вільної торгівлі.

Таким чином, за великим рахунком, і проєкт ЄЕП донині лишається нереалізованим. У зв'язку з цим постає питання: чому, попри генетичну, а іноді й родинну, близькість владної еліти країн СНД – колишньої компартійно-радянської номенклатури, жоден з ініційованих Росією реінтеграційних проєктів не втілений у життя?

Передусім через те, що головною зовнішньополітичною метою російської влади є відродження «великої Росії» – спадкоємиці традицій царської та радянської імперій. Відмінність сучасної Росії від її попередниць лише в тому, що її політика щодо колишніх радянських республік ґрунтується на доктрині «ліберальної імперії», згідно з якою головні державні й приватні компанії Росії мають взяти на себе керівництво ключовими економічними об'єктами на території СНД, скуповуючи їхні активи. Природно, що ключова роль у цій моделі відводиться постачанню енергії в колишні радянські республіки. Зокрема, російський енергетичний гігант «Газпром» використовує збільшення ціни на газ як каральний захід для «неслухняних» сусідів.

Україна була покарана в цей спосіб за її прагнення європейської та євроатлантичної інтеграції неодноразово: і після «помаранчевої революції» 2004 р., і на початку 2009 р. Ще більше від російської економічної експансії постраждала Грузія, що відмовилася продати російському газовому монополісту газопровід, що з'єднує Росію та Вірменію через грузинську територію. В результаті, Росія заборонила імпорт грузинських вин і мінеральної води – ключових експортних товарів. У міру того як перспективи Грузії на вступ до НАТО зростали, російські дії ставали дедалі більш жорсткими. Етнічних грузинів, які живуть в Росії, зокрема й тих, хто є російськими громадянами, почали переслідувати. Щоб зміцнити політичний вплив в сепаратистських регіонах Грузії, РАО «Газпром» (читай, офіційний Кремль), не поставивши до відома керівництво Грузії, почав будувати газопровід, що безпосередньо з'єднує Росію та Південну Осетію. Хоча не було ніяких затримок із постачанням газу з Тбілісі до Цхінвалі, цей крок потрібен Кремлю, щоб забезпечити ще більшу інтеграцію Південної Осетії в економічну систему Росії. Коли економічний тиск на Грузію не приніс бажаного результату, Росія задля остаточного виведення з-під контролю офіційного Тбілісі бунтівних Абхазії і Південної Осетії, у серпні 2008 р. застосувала силу. Загалом, економічний (а з 2008 р. ще й військовий) шантаж Росії своїх партнерів по СНД підпорядкований одній меті - перешкодити можливому залученню таких країн, як Україна, Грузія, Азербайджан, Молдова у будь-який формат інтеграційних відносин із ЄС, що не включає Росію.

Водночас, у взаєминах країн ЄС, членом якого прагне стати й Україна, немає й натяку на те, що ми називаємо економічним чи політичним шантажем. Понад те, жоден європейський політик, не говорячи про уряди країн – членів ЄС, не виступає за розбудову «єдиної Великої» Німеччини, Польщі, Франції тощо і не виношує, на відміну від російських, планів включити населення сусідньої держави до якогось наднароду. Головне по-

лягає в тому, що на відміну від СНД чи СЕП, в яких Росія «тримає» контрольний пакет голосів, в ЄС усі країни-учасниці наділені рівними правами.

Тож обираючи магістральний напрям свого розвитку, лідери держав СНД мусять пам'ятати, що зовнішньополітична доктрина Росії щодо «близького зарубіжжя» є чіткою і незмінною: Росія вважає цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи цих країн з метою «захисту інтересів російських громадян». Така собі своєрідна «доктрина Монро» або «доктрина Брежнєва» в сучасних умовах. Що це не марні слова, свідчить реальна російська політика в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії та інших регіонах колишнього СРСР. За таких умов, перед Україною, іншими країнами Співдружності постає дилема: або увійти в систему політичного, економічного та військового панування Росії, відмовляючись від обстоювання власних національних інтересів, або проводити політику дистанціювання від останньої.

Реальним кроком на шляху до обстоювання власних національних інтересів та реалізації потенціалу регіонального лідерства стала участь України у створенні та функціонуванні ГУАМ. Національні інтереси і пріоритети Грузії, України, Азербайджану і Молдови якщо в окремих пунктах і не збігаються, то, принаймні, не суперечать один одному. Учасники ГУАМ вкрай зацікавлені у збереженні політичної стабільності й безпеки регіону, сталому розвитку й безперервному функціонуванні транспортних коридорів. Саме в рамках такої моделі є можливості для узгодження взаємовигідних національно-державних інтересів. Передусім, модель ГУАМ може сприяти формуванню регіональної зони економічного співробітництва «як органічної складової системи міжнародного поділу праці та розбудови сучасного варіанту Шовкового шляху» [4]. Таким чином, зміцнення ГУАМ забезпечило б надійне функціонування транспортного коридору Європа – Кавказ – Центральна Азія (TRASECA).

Звісно, що зазначене об'єднання, яке з прийняттям 7 червня 2001 р. Ялтинської Хартії формально набуло інституціонального характеру міжнародної регіональної організації, об'єктивно мало перетворитися на конкурента Російської Федерації на пострадянському просторі, що спричинило її негативну реакцію. Активне співробітництво членів ГУАМ/ГУУАМ з НАТО у рамках програми «Партнерство заради миру» небезпідставно розцінювалося Кремлем як поширення сфери впливу Альянсу на пострадянський простір, а небажання країн ГУАМ/ГУУАМ делегувати виконання завдань забезпечення національної оборони Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) країн СНД загрожувало згортанням військової присутності Росії на територіях нових незалежних держав і відповідним зменшенням її впливу на них. ГУАМ/ГУУАМ сприймався Кремлем і як виклик його спробам зберегти статус лідера панслов'янського товариства, що міг залишити Росію наодинці в затяжних конфліктах із неслов'янськими етносами Федерації, позбавляв її перспектив домінування на Чорному морі.

Об'єктивно, Україна, очоливши завдяки своїм потенціальним можливостям ГУАМ/ГУУАМ, мала стати й регіональним лідером. Очікування саме такої ролі з боку Києва не приховувала іще шеварднадзевська Грузія, зв'язка з котрою була б максимально корисною для нашої держави з огляду на спільність офіційних європейського і євроатлантичного векторів обох держав. Але лідерська місія в ГУАМ/ГУУАМ вимагала від України здійснення справді незалежного від Кремля зовнішньополітичного курсу, що стало непосильним завданням для Л. Кучми і його адміністрації.

Унаслідок цього, після червневого саміту 2001 р. співпрацю в рамках ГУУАМ було фактично законсервовано на попередньо досягнутому рівні, а наприкінці 2001 р. практично заморожено. На додаток, істотне погіршення відносин України з Молдовою внаслідок пасивності Києва в урегулюванні Придністровського конфлікту та неготовність втрутитися в російсько-грузинський конфлікт призвели до справжнього паралічу цього

субрегіонального проекту. Зазначена ситуація негативно вплинула й на регіональну ідентичність нашої держави.

Таким чином, унаслідок внутрішніх економічних, суспільно-політичних й інших проблем учасники ГУУАМ виявилися не в змозі стати повноцінними суб'єктами геополітики й мусили узгоджувати свою міжнародну та регіональну стратегію з діями Росії та США. Існуючий до початку 2005 р. рівень взаємодії держав ГУУАМ не відповідав сучасним умовам, а сам механізм організації їхньої колективної діяльності потребував суттєвого подальшого вдосконалення. До того ж, оскільки п'ять держав пострадянського простору об'єднали свої зусилля насамперед для торговельно-економічного співробітництва, головним стрижнем котрого є поставки енергоносіїв з Центральної Азії й Кавказу в Європу, угруповання не можна вважати впливовою регіональною структурою, допоки не запрацює трубопровід Одеса-Броди у напрямку польського Гданська.

Лише після зміни протягом 2003-2005 рр. політичного керівництва в Україні й Грузії, в ГУУАМ, за образним висловлюванням экс-міністра закордонних справ України Б. Тарасюка, «відкрилося друге дихання». На саміті в Кишиневі 22 квітня 2005 р. (вже без участі президента Республіки Узбекистан І. Карімова) лідери Азербайджану, Грузії, Молдови й України, на пропозицію президента України В. Ющенко, вирішили трансформувати об'єднання у повноцінну міжнародну регіональну організацію з іншою назвою, структурою й ширшими завданнями. Метою цього кроку, на думку Президента України, є створення зони стабільності, безпеки і процвітання, що тісно пов'язана з Європейським Союзом і розвивається за європейськими правилами і стандартами» [5].

На початку травня 2005 р. під приводом того, що ГУУАМ «набуває політичного забарвлення», Узбекистан офіційно заявив про вихід з об'єднання, котре, таким чином, набуло більш гомогенного вигляду. Це уможливило підписання 12 серпня 2005 р. Президентами України й Грузії декларації «На захист свободи і демократії в регіоні» («Боржомської декларації») про скликання найближчим часом в Україні саміту за участю глав держав Балтійського, Чорноморського і Каспійського регіонів, США і Росії. На ньому передбачалося створення «Співдружності демократичного вибору», що мала змінити аморфний ГУАМ і покликана стати «могутнім інструментом для звільнення регіону від усіх роздільних ліній, що залишилися, порушень прав людини, від будь-якого духу конфронтації, від заморожених конфліктів» [6].

Таким чином, у площині регіональної безпеки модель ГУАМ отримала шанси реально наблизитися до найперспективнішої - європейської моделі «нового регіоналізму», зорієнтованої на Захід і нині представленої членами НАТО Туреччиною, Болгарією та Румунією. Однак і донині цей перспективний регіональний проект перебуває у стані становлення і реальними здобутками похизуватися не може. Причини неефективності ГУАМ – не тільки в перманентній політичній кризі в Україні – державі – потенційному лідерові об'єднання, але й у несформованості до сьогодні координуючого органу ГУАМ - секретаріату, повільній імплементації механізмів зони вільної торгівлі в рамках ГУАМ, недостатній узгодженості національних законодавств, відсутності спільного інформаційного простору [7].

Попри недостатню ефективність діяльності ГУАМ, Україна – друга за своїм потенціалом країна СНД і найбільша з держав Центрально-Східної Європи, має усі шанси стати регіональним лідером, позаяк її географічне розташування на межі європейського та євразійського геополітичних просторів ще більше посилює вагомість України у взаємовідносинах цих двох регіонів. Саме ці чинники дозволили Україні зайняти місце регіонального (в межах СНД) та міжрегіонального (геополітичний прошарок Балто-Чорноморської дуги) суб'єкта геополітики. Вона стала лідером тієї групи країн Співдружності, яка виступала проти намірів Росії та її союзників інтегрувати пострадянський

простір. Водночас, разом із Польщею, Україна була ініціатором проведення багато- та двосторонніх зустрічей керівників країн регіону, які сприяли налагодженню координації зовнішньополітичних процесів у цьому просторі між зонами впливу Росії та Заходу.

Виходячи із свого геополітичного розташування Україні доцільно й надалі проводити зважену і стриману політику щодо «російської експансії», враховуючи її тимчасовість і кон'юнктурність. Водночас життєво важливим для держави уявляється просування власних інтересів у регіонах Півдня, насамперед в аспекті диверсифікації джерел енергопостачання, що обумовлено зростанням енергетичного тиску з боку російських нафтогазових монополій.

Україна, аналогічно країнам Південного Кавказу і Центральної Азії, знаходиться у вразливій ситуації «буферної зони» і важливого об'єкта російських геостратегічних амбіцій. Схожість ситуації та спільність інтересів робить необхідними кроки до консолідації цих держав, зокрема активізації їх співробітництва в межах ГУАМ. Не виключено також створення певних умов для дипломатичного маневру в рамках СНД.

Іншим напрямом «нейтралізації» російської експансії є активізація зусиль в питаннях поглиблення співробітництва із Заходом, а також з країнами азійського Півдня - Туреччиною, Іраном, Пакистаном, Китаєм та Індією. Масштабне підвищення рівня співпраці з цими країнами сприятиме зростанню їх інтересів в Україні та інших державах пострадянського простору, що, у свою чергу, слугуватиме більш стриманій і обережній поведінці РФ в стосунках з країнами її «близького зарубіжжя».

Щодо інтеграційних проєктів на терені СНД, то стратегічний інтерес України заснований на відновленні лише таких колишніх чи створенні нових інтеграційних економічних зв'язків у межах СНД, насамперед на двосторонніх засадах, які виключають надання взаєминам позаекономічних ознак і спрямовані на економічну реконструкцію та європейську інтеграцію.

Література:

1. Эксперт. – 2003. – 24 марта.
2. Бизнес. – 2003. – 7 апреля.
3. Ратифікація СЕП: західні оцінки // <http://www.niss.gov.ua>.
4. Пирожков С. ГУУАМ: проблеми та перспективи розвитку транспортно-комунікаційних коридорів // Стратегічна панорама. – 2000. - № 3-4. – С.199.
5. День. – 2005. – 23 квітня.
6. День. – 2005. – 13 серпня.
7. ГУУАМ: проблемы и перспективы развития транспортно-коммуникационных коридоров // Материалы II Международной научно-практической конференции. Ялта, 4-5 июня 2000 г. – К., 2000. – С.179.

Головченко В.І.*

«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР» ЗАКАРПАТТЯ 1918-1919 рр.

The article spotlights international and political circumstances of Transcarpathians Ukraine's including in Czechoslovakia Republic after the First World War. Special attention is paid to the Ukrainian question's place in foreign policy of Czechoslovakia government during formation of Versailles system of international relations.

Поточного року минуло дев'ять десятиліть від часу входження Закарпаття до складу щойно створеної Чехословацької Республіки (ЧСР) - аж до ліквідації «Першої Республіки» нацистською Німеччиною в ніч на 15 березня 1939 р. Таким чином, доля історично найбільш ізольованого регіону України виявилася органічно поєднаною із сумно відомою Версальсько-Вашингтонською системою міжнародних відносин, що від початків свого міжнародно-правового оформлення містила елементи саморуйнування й самознищення.

Критичне осмислення й вивчення всього позитивного й негативного у вітчизняному історичному досвіді, безумовно, мало б страхувати українське суспільство від небажаних, навіть згубних помилок на сучасному етапі існування. З огляду на вельми примарні євроінтеграційні перспективи України, міжнародно-політичні й дипломатичні обставини включення найзахіднішого – дійсно центральноєвропейського – регіону України до найдемократичнішої республіки міжвоєнної Центрально-Східної Європи є унікальними й вартими на докладніше з'ясування.

Загальновідомо, що за Сен-Жерменським мирним договором Антанти та її союзників з Австрією від 10 вересня 1919 р. Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь» переходило до складу ЧСР. Ст. 10-13 угоди визначали автономний статус краю в складі новопосталої держави й зобов'язували офіційну Прагу «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами, як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави» [1]. Входження Закарпаття до складу останньої підтверджувалося й спеціальним п.48 Тріанонського договору переможців у Першій світовій з Угорщиною, що був укладений 4 червня 1920 р.

Але й досі малознаним залишається той факт, що до початку Першої світової війни майже половина всього населення Закарпаття (понад 400 тис. чол.) виїхала за океан, переважно до США, в пошуках заробітку. Саме заробітчанська карпаторуська еміграція на завершальному етапі війни виявила неабияку політичну активність і відіграла досить значну (коли не ключову) роль в остаточному вирішенні питання про державну належність і міжнародно-правовий статус краю.

В середовищі закарпатської еміграції в США були досить впливовими сили, що виступали за приєднання краю до Росії (в разі розгрому Австро-Угорщини), й лише жовтневий більшовицький переворот 1917 р. у Петрограді та вихід колишньої імперії Романових з війни поклали край цим сподіванням. Тому з травня 1918 р. в емігрантських колах ак-

* доктор політичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

тивізувалися контакти з представниками чеського й словацького визвольного руху, зокрема з Т.Масариком, який саме тоді перебував у США. Як наслідок, підкарпатські русини були прийняті до створеної в жовтні 1918 р. в Філадельфії під головуванням того ж Т.Масарика Демократичної унії Середньої Європи, а невдовзі керівники «Американської народної ради угорських русинів» зустрілися з президентом США В.Вільсоном.

Не дивно, що 13 листопада 1918 р. на плебісциті в усіх карпатоукраїнських церковних парафіях США за приєднання Закарпаття до проголошеної 28 жовтня ЧСР висловилося 67,2 % представників еміграції, за об'єднання краю з Україною – 28,5 %, за його повну незалежність – 2,5 %, а за залишення в складі Угорщини – лише 0,8 % [2]. Аналогічно висловилася й міжнародна конференція русинів-емігрантів у Скрентоні (штат Пенсильванія) 12-18 листопада того ж року.

З огляду на такі невтішні для проголошеної тоді ж унаслідок розпаду монархії Габсбургів Угорської Народної Республіки, її ліберальний уряд під головуванням тимчасового президента – «червоного графа» Мі.Карої мав терміново реагувати на розвиток подій. Урядова програма передбачала «всім народам надати максимальну волю та права, але в єдиній Угорщині» [3]. З аналогічних позицій виступала й створена на початку листопада в Ужгороді «Рада угорських рутенів», до якої увійшли переважно уніатські священники. Вона ухвалила рішення про територіальну цілісність Угорщини й програму розвитку Закарпаття в її складі із забезпеченням прав «нашого угорського народу» [4]. Подібні резолюції були ухвалені протягом листопада-грудня 1918 р. й на зборах у Мукачеві, Берегові, Вілоку та інших населених пунктах понад Тисою.

Проте в західних районах краю, передусім на Пряшівщині, чимало людей вимагало приєднання до Чехословаччини, а на сході – в Рахові та Ясіні Гуцульська народна рада, обрана 8 листопада 1918 р. «збільшовиченими» колишніми військовиками Східного фронту на чолі із С.Ключураком, наполягала на возз'єднанні з Україною [5]. Зрештою, в Закарпатті не було жодної масової політичної партії чи громадського руху, який виражав би інтереси місцевого населення.

Власне кажучи, головними елементами угорської національної ідеї, якою вона формувалася протягом усього XIX ст., були: непримиренність до пангерманської, панславистської та дако-румунської ідеологій, збереження єдиної та неподільної Угорщини, недопущення федералізації країни чи надання автономії іншим народам, забезпечення мадярської гегемонії в історичній Угорщині, пошуки компромісу з Габсбургами проти національно-визвольних рухів слов'янських та румунського народів.

Тому, рятуючи становище, уряд М.Карої на початку грудня 1918 р. оприлюднив указ про право всіх немадярських етносів на самовизначення й призначив уродженця Закарпаття О.Сабова спеціальним міністром у справах русинів. Йому було доручено разом зі створеною в Будапешті проурядовою «Руською народною радою» підготувати законопроект щодо створення в складі Угорської Народної Республіки окремої національно-адміністративної одиниці – «Руської Країни». На скликану в Будапешті 10 грудня 1918 р. нараду прибуло бл. 500 делегатів, серед яких були професори місцевого університету, державні службовці, священники і вчителі [6].

Зібрання зайвий раз засвідчило розбіжності в поглядах та одночасне зростання національної самосвідомості й активізацію політичних позицій того сегменту крайової інтелігенції, що був зорієнтований на Київ. Тому учасники наради піддали критиці урядовий законопроект і зажадали його обговорення та затвердження, а отже й вирішення, таким чином, долі малої батьківщини у власне Закарпатті, приміром, на народних зборах у Мукачевому чи Хусті. Проукраїнські делегати провели в Будапешті власний з'їзд під головуванням майбутнього керівника директорії «Руської Країни» й народного комісара

Закарпаття за Радянської Угорщини А.Штефана - популярного рахівського адвоката. Учасники форуму рішуче зажадали возз'єднання краю з Великою Україною [7].

У відповідь уряд Народної Угорщини 21 грудня 1918 р. видав Закон № 10 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині». Ним передбачалося створення т.зв. автономної «Руської Країни» із жуп (округів) Берега, Марамароша, Угоча й Унга (Ужа), безперечно заселених русинами. Територіальне ж упорядкування тих районів у жупах Абадуй-Торна, Земплин, Спіш і Сарош, що мали численне українське населення й на котрі водночас претендувала офіційна Прага, залишалося відкритим. У документі наголошувалося, що «нації рутенів, що проживають в Угорщині, належить повне право самоврядування в питаннях освіти, виховання, релігії і використання мови як у законодавстві, так і в управлінні» та що «Руська Країна всі свої автономні справи вирішує власними органами».

У властивому для тих революційних часів соціалістичному дусі в Законі стверджувалося, що державні землі, шахти й ліси переходять у користування законного представництва «руської» політичної наці, але залишаються власністю Угорщини. Верховна влада в «Руській Країні» належала народним зборам, що формувалися на підставі загального виборчого права, а спільні з Угорською Народною Республікою справи (закордонні, військові, фінансово-господарські, цивільно-громадянські й господарсько-правові) мав вирішувати будапештський парламент за участю депутатів від «Руської Країни». Виконавчими органами управління автономного краю ставали створене в Будапешті під головуванням О.Сабова міністерство «Руської Країни» й підпорядкована їй директорія А.Штефана у Мукачевому.

Таким чином, уперше за майже тисячолітнє співіснування мадярів і русинів під короною Святого Іштвана українському населенню Закарпаття юридично надавалися самоврядні права. Проте, як зазначав один із учасників тих подій, - місцевий дослідник І.Кіндратович, «ся автономія була лиш на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати власть (імперіум) до рук руського міністра» [8]. Не була й чітко визначена законом територія «Руської Країни» як один із істотних атрибутів автономної державності: до неї включалися лише чотири з восьми жуп Закарпаття, вирішення ж долі інших територій відкладалося на пізніший час.

За революційних умов завершення Першої світової війни такий закон про автономію не знайшов підтримки в більшості політично активного населення краю. Зокрема, в Ясіні з ініціативи Гуцульської народної ради наприкінці грудня 1918 р. навіть відбулося антиугорське повстання (силами колишніх військовополонених, що повернулися з більшовицької Росії) й проголошено Гуцульську Республіку, «президентом» якої став вищезгаданий С.Клочурак. Саме цей конфлікт став предметом обговорення на зустрічі голови львівської Української Національної Ради Є.Петрушевича й М.Каройі та угорського міністра національних справ О.Ясі, що відбулися в Будапешті 30 грудня 1918 р.

Мадярська сторона наполягала на відмові Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) від претензій на Закарпаття, але галичани дипломатично відповіли, що державна належність краю має визначитися Паризькою мирною конференцією за підсумками місцевого плебісциту [9]. Тоді уряд мадярської «народної республіки» відрядив до Ясіні 600 вояків для «наведення порядку», але вже вранці 7 січня 1919 р. вони потрапили в полон до повстанців. Командування Українською Галицькою армією (УГА), зі свого боку, розгорнуло наступальні операції двома військовими групами з Коломиї й Станіслава в загальному напрямку на Рахів, Тячів і Хуст.

Однак, на пікові успіхів, коли була визволена вся Рахівщина й лівобережжя Тиси, а галицькі стрільці й гуцульські повстанці просувалися до Хуста, щоб забезпечити проведення «Всенародних зборів угорських русинів-українців», 17-18 січня 1919 р. на

українські позиції на південь від Марамороського Сигота (нині – Сігету-Мармаціей, Румунія) напали румунські війська. Невдачею закінчився й мукачівський рейд Станіславської групи, що не змогла здолати мадярський опір [10].

Все ж до Хуста в ті драматичні дні з'їхалося 420 учасників Всенародних зборів, делегованих від 175-ти (з понад 400) населених пунктів Березького, Марамороського, Угочанського й Ужанського комітетів, а також близько тисячі гостей із навколишніх сіл. Таким чином, ці збори не були дійсно всенародними, оскільки делегати представляли лише частину населення Закарпаття – переважно східні й центральні райони. Але водночас зібрання виявилось найбільш представницьким політичним форумом закарпатців у доленосний для їхнього краю час.

Історична за своїм значенням резолюція Хустського з'їзду була ухвалена одноголосно й складалася з семи пунктів, причому головна думка була сформульована вже в першому: «Всенародні збори угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітетів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України, просячи, щоби нова держава при виконуванню (переведенню) сеї злуки узглядило особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють, що русько-український нарід Угорщини Х (десятий) закон про Руську Країну, даний в Будапешті з року 1918-го, не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу».

Делегати хустського зібрання дипломатично вітали «всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців», а також «мадярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження) народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організування его правдивої волі». Okремо висловлювалася «подяка всім державам Антанти і їх союзникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригнобленим народам свободу», та прохання щоб країни-переможці «помогли здійснити ухвалу Всенародних зборів» [11].

Збори так само одностайно обрали Центральну народну раду на чолі з адвокатом М.Брацайком (це саме він 15 березня 1939 р. зачитає маніфест із проголошенням незалежності Карпатської України) і сформували повноважну делегацію в складі заступника голови ради Є.Пузи, учасника визвольного походу до Мараморощини і майбутнього організатора Карпатської Січі Д.Климуша та С.Клочурака для ознайомлення Директорії УНР у Києві з волевиявленням закарпатців. Але вони змогли дістатися лише до Станіслава, де були прийняті Є.Петрушевичем.

За деякими даними, про рішення Хустського віча Київ-таки було повідомлено телеграмою старшого брата Михайла Брацайка – доктора права Юлія Брацайка і навіть владу радянської України в Харкові. Хоча, швидше всього, коли наступного дня – 22 січня 1919 р., на Софійській площі в Києві, де відбувався історичний Акт злуки, представники ЗУНР виступали й від імені Закарпаття, вони могли ще й не знати про рішення віча в Хусті.

Однак, реалізувати їх не було жодної можливості, тому закарпатському українському політикумові довелося обирати з двох чи й трьох «зол» менше і, зрештою, підтримати рішення карпаторуської трудової еміграції в США щодо приєднання Закарпаття до ЧСР. Справа полегшувалася тим, що державному керівництву й дипломатії останньої вдалося якнайліпше презентувати молоду республіку в геополітичному центрі Європи, перекопати учасників Паризької мирної конференції в доцільності такого кроку.

Один із «батьків-засновників» ЧСР, міністр закордонних справ Е.Бенеш відразу ж після проголошення незалежності країни в меморандумі урядам країн Антанти наголошував на особливому геополітичному становищі майбутньої держави в Центральній Єв-

ропі, з території якої можна «здійснювати безпосередній вплив на Австрію, Угорщину, Італію та Польщу, а тим самим – на Росію й Україну», і підкреслював значення своєї країни в блокуванні більшовицької загрози зі Сходу [12].

За згоди держав Антанти чеські війська вже 12-15 січня 1919 р. увійшли до західної частини краю – аж до р. Уж, включно з Ужгородом. З іншого боку, й серед русинської спільноти поширилася тенденція до пов'язування подальшої долі краю в складі ЧСР. Спершу на такі позиції перейшла впливова Пряшівська народна рада на чолі з колишнім депутатом угорського парламенту, адвокатом А.Бескидом. Він написав меморандум до празького уряду й Паризької мирної конференції з вимогою включення до ЧСР Лемківщини, після чого був введений до складу офіційної чехословацької делегації на мирну конференцію. Там уже працювали й керівники Американської ради угорських русинів – І.Гардош та Г.Жаткович.

А наприкінці січня 1919 р. до Ужгорода прибули представники президента ЧСР Т.Масарика – капітани В.Вака і Ф.Пісецький, що поінформували місцеву народну раду про його діяльність у США і переговори з керівниками закарпатської еміграції та рішення американських русинів стосовно приєднання Закарпаття до ЧСР. На початку березня Ужгород відвідали вже Г.Жаткович і І.Гардош, які докладно доповіли членам народної ради про хід обговорення закарпатського питання у США і на Паризькій мирній конференції та закликали підтримати рішення про приєднання краю до ЧСР [13].

Загалом, від самого початку утворення ЧСР однією з важливих складових її міжнародного курсу була політика щодо України. Вона зазнавала змін під впливом різних обставин і значною мірою була обумовлена загальним ставленням республіки, її керівників і політичних діячів до українського питання, української державності й українців узагалі. Водночас ця політика багато в чому залежала від ставлення до України Антанти, країн – учасниць Паризької мирної конференції, від розвитку подій у Росії й на українських землях, від ситуації на фронтах, від політики Австрії, Угорщини, Польщі й Німеччини щодо України і, нарешті, від того, яка течія в політичних колах ЧСР брала гору – проросійська слов'янофільська (перший прем'єр-міністр К.Крамарж і його оточення) чи та, що симпатизувала національно-культурним прагненням та ідеям державності українців (Т.Масарик, Е.Бенеш та ін.) і яка стала в 1920-х рр. домінуючою.

Важливим морально-політичним чинником розвитку чехословацько-українських відносин було й те, що Наддніпрянщина в роки Першої світової війни відіграла, можливо, найбільш визначну роль в історії чехословацького національно-визвольного руху. Досить нагадати, що в Києві з 1916 р. засідало правління «Союзу чехословацьких товариств у Росії», тут проходили з'їзди його делегатів, містилося головне відділення (філія) Чехословацької національної ради (ЧСНР) – вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони. І, нарешті, – саме в Києві протягом більш ніж чотирьох місяців перебував майбутній перший і довічний президент ЧСР Томаш Г.Масарик.

Він підтримував національно-визвольні змагання українського народу, активно співпрацював з М.Грушевським, В.Винниченком, С.Петлюрою, О.Шульгиним та іншими діячами Центральної Ради, закладаючи підвалини чехословацько-українських взаємин. ЧСНР, а також за наказом останньої – чехословацьке військо, розташоване на території України, визнали Українську Народну Республіку.

Щоправда, прихильне ставлення Т.Масарика до Центральної Ради змінилося (після проголошення нею IV Універсалу і особливо після підписання мирного договору з Центральними державами у Брест-Литовську) на негативне, адже Україна уклала мирний договір і звернулася за допомогою до тих, кого чехи й словаки вважали своїми головними

ворогами й від поразки яких залежав успіх їхньої боротьби за незалежну державність. Крім того, повне міжнародно-правове усамостійнення України суперечило поглядам фєдераліста Т.Масарика на українське питання й післявоєнний устрій нової Європи.

Т.Масарик у цілому був досить добре обізнаний з українськими справами, насамперед завдяки спільній політичній діяльності з представниками Галичини у віденському парламенті 1907-1911 рр., дружнім стосункам з І.Франком та іншими визначними українськими діячами й через наукову зацікавленість слов'янськими проблемами, історією Росії та Польщі зокрема. Він визнавав істотні відмінності між «малорусами» й «великорусами» та національну й етнографічну єдність «малорусів» і «русинів», розділених політичними кордонами, відносив українців до найбільших із числа поневолених народів, симпатизував їхнім визвольним змаганням і з розумінням ставився до національно-культурних і політичних самостійницьких вимог українського народу.

Т.Масарик завжди підкреслював, що українське питання – не тільки мовне, але також політичне й культурне. Він трактував його, як правило, в контексті загальнослов'янського, беручи до уваги передусім його реальний зміст, силу й слабкість українського руху порівняно з іншими слов'янськими народами і вважаючи, що тільки життєздатність і реальні сили кожної нації визначають її сутність [14]. З огляду на це Т.Масарик не міг уявити собі Україну як державу цілком самостійну. Вирішення українського питання, на його думку, мало йти лише в напрямі того чи того державного зв'язку (самоврядування, автономія, федерація) з Росією, причому остання мусить щонайшвидше стати демократичною.

Такий державний зв'язок він уявляв запорукою від пангерманізму, вважаючи, що відокремлення України від Росії спричиниться до нового розколу в лоні Слов'янщини та до послаблення великодержавної сили Росії як головної противаги пангерманської небезпеки для слов'янських народів, а самостійна Україна потрапить під вплив Німеччини, перетвориться на її колонію. Ось чому Т.Масарик після проголошення IV Універсалу Центральної Ради відверто заявив: «Ми визнали Україну, коли вона III Універсалом проголосила себе державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського й слов'янського становища... Ми визнали Україну як частину Росії і гадали, що Україна буде ще воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир, і зокрема з Австро-Угорщиною... Я сам особисто, оскільки мав повноваження це говорити, не годен визнати самостійну Україну поза рамками Росії як правно-політичну формацію. Це рішуче проти моєї думки. Розбивати Росію, на мій погляд, - це просто працювати для Пруссії» [15].

Але будучи переконаним в тому, що Україна має бути автономною державою в складі російської федерації, Т.Масарик водночас поборював ідею накиненої згори спілки. «Передумовою справжньої федерації, - писав він у своїй праці «Нова Європа», - є свобода народів, що федеруються, і вільні народи самі вирішать, чи вони бажають федеруватися і з ким». Розмірковуючи далі про післявоєнну реконструкцію Східної Європи й необхідність утворення нових держав, Т.Масарик знову повертався до питання про майбутнє українського народу: «Угорські малоруси бажають стати автономною частиною Чехословацької держави... Малоруси в Галичині, Буковині вирішать свою майбутність і зокрема своє ставлення до Польщі і України... Росія об'єднається у федерацію народів... Україна буде автономною частиною Росії – спроба бути самостійними показала українцям, що їхнє відокремлення від Росії веде їх у підлеглисть до німців» [16].

Офіційна зовнішня політика Чехословаччини не підтримувала «українського сепаратизму», коли мова йшла про Наддніпрянську Україну, подібну ж позицію вона займала й щодо західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини: ЧСР юридично не визнала

уряду ЗУНР. Водночас Чехословаччина не визнавала претензій Польщі на Східну Галичину, вважаючи, що остання має право з'єднатися з іншими українськими землями і, таким чином, теж стати складовою частиною майбутньої російської демократичної федерації. Чехословацькі політичні й особливо господарські кола були дуже зацікавлені в перенесенні кордонів Росії до Карпат і утворенні спільного чехословацько-російського кордону [17].

Обережність і зваженість чехословацької зовнішньої політики в українському питанні в кінці й після Першої світової війни були обумовлені насамперед позицією стосовно «єдиної і неподільної Росії» переможних держав Антанти, адже, як відзначав керівник чехословацької делегації на Паризькій мирній конференції Е.Бенеш, «ніхто із союзників не хотів незалежної Української держави, допускалося, в крайньому разі, створення російської федерації, в якій Україна мала б своє автономне місце» [18].

На остаточне вирішення питання про долю Закарпаття вплинули й події в Угорщині, де внаслідок політичної кризи і мирної соціалістичної революції 21 березня 1919 р. було проголошено Угорську радянську республіку. Упродовж кількох днів влада Рад – т.з. «диктатура пролетаріату» на зразок більшовицьких порядків у Центральній Росії – була встановлена по всій країні, в тому числі і в Закарпатті, за винятком територій, окупованих військами Чехословаччини й Румунії. Створювалась нова адміністративна одиниця – Руська Країна зі столицею в м. Мукачево, однак радянська влада на Закарпатті проіснувала лише сорок днів (до 29 квітня 1919 р.).

Країни Антанти, стурбовані поширенням комуністичних ідей і революції, спрямували проти Угорської радянської республіки війська союзних держав. Зокрема, 16 квітня 1919 р. румунські, а 23 квітня і чехословацькі частини поновили просування в Закарпатті, до початку травня ними була окупована вся територія краю. А 19 червня 1919 р. більшість делегатів з'їзду Рад Угорщини прийняла ультиматум головуючого на Паризькій мирній конференції Ж.Клемансо про відведення мадярської Червоної Армії «за призначені Угорщині кордони».

Бурхливий розвиток воєнно-політичних подій в Центрально-Східній Європі й складний процес розгляду питання про Закарпаття на Паризькій мирній конференції змусили, зрештою, об'єднатись усі політичні угруповання краю й недвозначно визначитися щодо його майбутнього. 8 травня 1919 р. в Ужгороді зібралися представники трьох найвпливовіших в Закарпатті Народних рад – Пряшівської, Ужгородської й Хустської (близько 200 делегатів), які об'єдналися в Центральну руську народну раду (ЦРНР, голова – А.Бескид, заступники голови – А.Волошин, М.Брацайко, М.Стрипський) і одноставно ухвалили резолюцію на підтримку рішення Американської народної ради угро-русинів про об'єднання з чехословацьким народом на основі повної національної автономії.

«Подкарпатські русини, – зазначалося в резолюції, – як автономна одиниця самовольно приключаються до Чехословацької республіки с тем, что руська автономна краина в заграничных, военных и финансовых делах спольно управлялася, а в прочих делах управляє собой самостойно, своими урядами и своим сеймом. Требуем, чтобы до сиеи краины принадлежали и западные жупи».

На наступних засіданнях ЦРНР було обговорено питання про статус і кордони Закарпаття в складі Чехословаччини, а також було вирішено рекомендувати громадянина США Г.Жатковича на посаду «повноважного міністра штату». Ці вимоги були викладені у спеціальному меморандумі, який 20 травня 1919 р. делегація ЦРНР у складі 112 осіб в урочистій обстановці передала в Празі президенту ЧСР Т.Масарику. При цьому Т.Масарик російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР і, між іншим, заявив: «Ви, русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе» [19].

Згадуючи цю подію, А.Волошин у своїх спогадах писав: «Было то событие не лиш исторично-важное, но и широтеплое, братское! Золота Прага торжественно привитала русинов, широ погостила, и мы з надеєю на лепшу будучность вернулись до дому».

Таким чином, оцінюючи характер процесу входження Закарпаття до ЧСР, слід відзначити, з одного боку, що воно було здійснено без участі широких народних мас краю і не відбивало історичних прагнень значної більшості закарпатських русинів-українців з'єднатися із Соборною Україною. Та й на рішення ЦРНР від 8 травня 1919 р. не могла не вплинути присутність в Ужгороді чехословацьких окупаційних військ, не говорячи вже про те, що на той час доля краю на користь ЧСР була вже практично вирішена в Парижі. Прочехословацька орієнтація в цьому питанні країн Антанти, особливо Франції, влаштувала практично всіх учасників Паризької мирної конференції й підтримувалася ними з геополітичних міркувань (концепція «Малої Антанти» тощо).

Однак у цілому, з урахуванням всіх тогочасних обставин, можливостей і альтернатив історичного розвитку, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців із сусідніми слов'янськими народами – словаками і чехами – у складі новоутвореної, чи не найдемократичнішої на той час в Європі Чехословацької Республіки, яка до того ж обіцяла закарпатцям надати гарантовані державами-переможцями широкі автономні права (тобто закарпатські русини-українці, єдині з національних меншин ЧСР, ставали її державотворчим елементом, на відміну від судетських німців чи словацьких мадярів), було єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом, позаяк відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на поч. ХХ ст. регіонів Європи.

Література:

1. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Репринтне видання. – Львів, 1994. – С.21.
2. Віднянський С., Петрищев П. Політична діяльність закарпатської еміграції в США наприкінці 19-го – на початку 20-го т. та її вплив на долю рідного краю // Українська діаспора (Київ-Чикаго). – 1993. - № 4. – С.11-12.
3. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918-1945). – Ужгород, 1995. – С.54.
4. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Т.І (1918-1938). – Пряшів, 1979. – С.61.
5. Вегеш М.М. Історичні дослідження. Т.ІV. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 2000. – С.62.
6. Худанич В., Бондар В. Руська Країна в 1918-1919 роках // Культура українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1994. – С.275.
7. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: «ОЛІР», 1995. – С.71.
8. Кондратович І. Історія Подкарпатської Русі для народа. – Ужгород, 1924. – С.107.
9. Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. Вип. VII. – Київ – Львів, 1995. – С.34.
10. Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1938 р. – Львів, 1937. – С.149.
11. Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1919 роках (Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету). – Ужгород, 1996. – С.28-30.
12. Внешняя политика Чехословакии. 1918-1939. Сборник статей. - М.,1959. - С.58.
13. Волошин А. Спомины. – Ужгород, 1923. (Книжки «Русина»; Ч.10). – С.92-93.
14. Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип.4. - К., 1993. - С.132-147.

15. Masaryk T. G. Slovanski problemy. - Praha, 1928. - S.91-92.
16. Masaryk T. Nova Evropa (Stanovisko slovanske). - Praha, 1920. - S.219-220.
17. Sládek Zdenek, Jaroslav Valenta. Sprawy ukraińskie w czechosłowackiej polityce wschodniej w latach 1918-1912 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Stud. i mater. - 1968. - № 3. - S.147-148.
18. Бенеш Эдвард. Речь о Подкарпатурской проблеме. - Ужгород, 1934. - С.23.
19. Каминский Й. Т.Г.Масарикъ и Подкарпатская Русь // Карпатский свѣтъ. – Ужгород. – 1930. – Ч.1–2. – С.780.

Скороход Ю.С. *, Скороход Л.І. **

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ РОСІЇ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В ХХІ СТОЛІТТІ

This article reflects the specifics of the Russian policy in the Middle East in the XXI century and analyzes the role of the alternative in strategy of Moscow in the Middle East.

Близькосхідна політика Росії протягом останнього десятиліття ХХ століття та на початку ХХІ століття зазнала істотної трансформації, що було зумовлено складним і багатоманітним процесом становлення російської зовнішньої політики, осмисленням ролі та місця Москви в постбіполярному світі. На нашу думку, визначальний вплив на процес формування політики Росії в близькосхідному регіоні мало окреслення пріоритетів російської зовнішньої політики в цілому в той чи інший період розвитку Російської Федерації, а не чітке усвідомлення Москвою своїх національних інтересів в близькосхідному регіоні.

При цьому слід зазначити, що політологи розрізняють два поняття – власне *традиційний Близький Схід* – регіон, до якого згідно із радянською політичною традицією відносили арабські країни Азії та Північної Африки, а також Ізраїль, та *Великий Близький Схід*, географічні рамки якого є значно ширшими і який включає в себе окрім традиційного Близького Сходу країни Середнього Сходу, а також низку держав колишнього Радянського Союзу (зокрема, Центральної Азії та Кавказу). Російські дослідники В.Ісаєв та А.Філонік вважають, що «Центральна Азія... може розглядатися як частина Великого Близького Сходу і за деякими параметрами змикається з ним»[1]. В цьому контексті, на нашу думку, необхідно розрізнити специфіку підходів Росії до Великого Близького Сходу та традиційного Близького Сходу.

Не можна не погодитись із твердженням І.Бортман (I.Bourtman) про те, що «Для російських творців політики «Близький Схід» набуває першочергової стратегічної важливості лише тоді, коли він включає Центральну Азію, Кавказ та Туреччину – які зазвичай відносяться до «Великого Близького Сходу»[2]. Дійсно, Великий Близький Схід практично завжди (з певними застереженнями щодо періоду 1991-1992 рр.) був зоною особливої уваги Російської Федерації, що визначалося особливою роллю пострадянського простору в стратегії Кремля. В даній статті автори зосереджують увагу на політиці Росії виключно щодо регіону Близького Сходу в його традиційному розумінні.

Прихід до влади в Росії В.Путіна (2000 р.), а потім і Д.Медведева (2008) прискорив процес докорінної трансформації російського зовнішньополітичного курсу, який розпочався в середині 1990-х рр., і був наслідком принципово іншого бачення Москвою свого місця і ролі в сучасному світі. Головною метою зовнішньої політики Російської Федерації офіційно було проголошено формування багатопольярної системи міжнародних відно-

* доктор політичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу Азії і Африки ІСЕМВ НАН України

син. Виокремлюючи п'ять базових позицій, на яких буде здійснюватись зовнішня політика Росії, президент Російської Федерації Д.Медведев наголосив, що «...світ повинен бути багатополярним. Однополярність - неприйнятна»[3]. Концепція багатополярності світу стала спробою Росії адаптуватися до нових міжнародних реалій шляхом утвердження статусу великої держави, перетворення її на один із глобальних центрів впливу.

В період приблизно до другої половини 2006 р. – початку 2007 р. (мюнхенська промова президента Росії В.Путіна в лютому 2007 р.) Росія вирішувала завдання утвердження статусу великої держави в світі шляхом, насамперед, активного використання механізмів багатостороннього співробітництва. Яскравим прикладом цього стала позиція Москви стосовно вирішення іракської проблеми напередодні американської військової акції 20 березня 2003 р., яка ґрунтувалася на необхідності збереження центральної ролі ООН у врегулюванні іракської кризи та неприйнятності застосування односторонніх дій без санкції Ради Безпеки ООН. На думку Кремля, від подальшого вибору моделі вирішення іракської проблеми – в основі якої акцент буде зроблено або на перехід до застосування силових методів (до якого схилилася адміністрація Дж.Буша), чи на подальший пошук шляхів політичного врегулювання на багатосторонній основі (на цьому наполягала Росія, Франція та Німеччина), – залежало не тільки майбутнє Іраку, але й те, які саме будуть закладені засади майбутнього світоустрою в цілому та системи підтримання миру та міжнародної безпеки, зокрема. Апофеозом же періоду підвищеної уваги Москви до міжнародних інститутів, на думку російських політологів, можна вважати саміт «Великої вісімки» в Санкт-Петербурзі (липень 2006).

В останній рік президентства В.Путіна Росія кардинальним чином змінила підхід до свого статусу як великої держави, що було спричинено впливом цілої низки факторів, пов'язаних з оцінкою Москвою як стану та тенденцій розвитку сучасної системи міжнародних відносин, так і співвідношення сил між Росією та Заходом. Переломним моментом, на думку російських політологів, стала американська військова акція 20 березня 2003 р. проти Іраку, яка була оцінена Москвою як « велика політична помилка », оскільки була не тільки прямим порушенням норм та принципів міжнародного права, але й поставила під загрозу існування існуючої системи міжнародних відносин[4].

Схильність США до односторонності дій, до того ж поза міжнародно-правовим полем, призвела до зменшення ефективності діяльності та підриву авторитету ООН, в якій Росія як постійний член Ради Безпеки ООН незаперечно мала статус великої держави. Для російських політиків стало очевидним, що в сучасному світі «рахуватися будуть тільки з силою» [5] і Росія взяла курс на нарощування свого силового потенціалу, чому сприяло, без сумніву, істотне збільшення доходів від продажу нафти та газу, ціни на які в світі стрімко зросли. « ...якщо до якогось моменту Москва виступала в якості «держави стус-кво», намагаючись зберегти для себе хоть щось із геополітичної спадщини Радянського Союзу, - зазначають російські політологи Т.Бордачев та Ф. Лук'янов, - то в останній час Росія, накопичивши достатньо сил, уже сама включилась в процес перегляду правил» [6]. Насамперед, мова йде про перегляд «правил гри» з Заходом, позиції якого, на думку російських політологів, суттєво ослабли, до того ж в основному з їх власної провini [7]. Як зазначає С.Караганов: « І Європа, і США починають програвати в змаганні із країнами нового капіталізму, персоніфікованого Китаєм та Росією. Ірак покінчив з ...ілюзією щодо можливості американської гегемонії в світі. Європа, яка сподівалася на початку 1990-х рр.. стати новою глобальною наддержавою, з'ясувала, що ... це неможливо» [8]. Москва взяла курс на зміну парадигми відносин із Заходом, наполягаючи на тому, щоб США та держави Європейського Союзу реально визнавали її статус як великої держави, із інтересами та думкою якої необхідно рахуватися. «Ми не хочемо загострення

міжнародної обстановки - наголосив президент Російської Федерації Д.Медведєв, - ми просто хочемо, щоб нас поважали, поважали нашу державу, поважали наш народ, наш цінності»[9]. Російська військова акція проти Грузії влітку 2008 р. і була, по суті, спрямована на зміну парадигми відносин із Заходом.

Таким чином, сутність кардинальних змін в зовнішній політиці Росії 2007-2008 рр. пов'язана не стільки з її активізацією та зростанням відносної самостійності, скільки з концептуальним баченням нового співвідношення сил між Росією та Заходом та новою оцінкою власних можливостей в контексті формування нової системи міжнародних відносин, яка буде створюватись з врахуванням російських національних інтересів, а не інтегруванням Москви у вже існуючі міжнародні інститути, «правила гри» в більшості з яких визначають західні держави.

Трансформація концептуального забезпечення зовнішньої політики Російської Федерації стала визначальним чинником активізація російської політики на Близькому Сході, яку з другої половини 1990-х років можна охарактеризувати як політику, орієнтовану на «повернення» на Близький Схід. Успіх російської близькосхідної політики в умовах переходу до глобальної політики «конструктивної конфронтації» з країнами Заходу[10] багато в чому залежав від того, чи зможе Москва запропонувати арабським країнам альтернативу моделям, які пропагувалися Заходом.

Вже в другій половині 1990-х рр. альтернатива стає важливим елементом російської близькосхідної політики, а її висування розглядається Кремлем як необхідна умова повернення в регіон. Звертає на себе увагу принципова відмінність сутності альтернатив, запропонованих країнам близькосхідного регіону Росією і Радянським Союзом. Сутнісним змістом радянської альтернативи було пропонування країнам, що розвиваються, іншого – порівняно із капіталізмом – шляху розвитку. Таким чином, альтернативність трактувалася в контексті варіантності розвитку суспільства, хоч таке трактування по суті і мало дуалістичний характер (вибір між двома можливими варіантами – капіталізмом та соціалізмом). В другій половині 1990-х рр. Російська Федерація на концептуальному рівні запропонувала країнам Близького Сходу альтернативу принципово іншого плану. «...альтернатива, яку ми пропонуємо, – зазначив міністр закордонних справ РФ І.С.Іванов, – будівництво демократичної багатополлярної системи міжнародних відносин...»[11, р. 6]. Таким чином, Росія з середини 1990-х рр. пропонувала альтернативу ролі і місцю, що відведені країнам Близького Сходу у структурі монополярного світу.

З середини першого десятиліття XXI століття трактування альтернативи російськими політиками стає більш розширеним і доповнюється новими моментами, які характерні для більш традиційного розуміння цього поняття: варіантність розвитку суспільства. Зокрема, в зовнішньополітичних документах Російської Федерації та виступах російських посадовців акцентується увага, насамперед, на культурному та цивілізаційному розмаїтті сучасного світу, наголошується на тому, що після закінчення «холодної війни» та розпаду біполярної системи міжнародних відносин саме культурно-цивілізаційні чинники здебільше визначатимуть тенденції розвитку сучасного світу. Як зазначається в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації 2008 р., « Глобальна конкуренція вперше в новітній історії набуває цивілізаційного виміру, що передбачає конкуренцію між різними ціннісними орієнтирами та моделями розвитку ...»[12]. При цьому, як наголошує російський політолог С.Караганов, «змагання в моделях – це не просто боротьба за здійснення моральної переваги. Перемога моделі врешті рещт означає перерозподіл людських і всіх інших ресурсів на користь держав, що уособлюють ту чи іншу модель»[13].

На відміну від альтернативи (як моделі соціального розвитку, принципово відмінної від капіталізму), що була запропонована Радянським Союзом країнам, що розвиваються,

альтернатива, про яку йде мова в зовнішньополітичних документах Російської Федерації, існує «в рамках універсальних принципів демократії і ринкової економіки»[14] (тобто в рамках капіталістичної системи), і по суті є моделлю, яка є альтернативною моделі, створеній Заходом. На думку Москви, саме цивілізаційна специфіка визначає значною мірою форми політичного та соціального устрою соціуму. На думку російського політолога С.Караганова, «в світі розгортається боротьба між двома моделями розвитку – ліберально-демократичним капіталізмом традиційного Заходу і авторитарним капіталізмом», який є економічно ефективною та політично прийнятною моделлю для більшості людей в країнах «третього світу». В цій боротьбі, вважає С.Караганов, ключове місце належить Росії, яка вже «почала демонструвати пострадянським країнам і країнам, що розвиваються можливість жити не тільки по моделі залежного ліберально-демократичного розвитку Центральної і Східної Європи»[15]. На думку офіційної Москви, в контексті багатуокладності світу, основу якого складають цивілізаційні відміни, будь-які спроби уніфікувати розвиток світу шляхом впровадження американської моделі є неприпустимі, і будуть наражатися на опір з боку народів, а сам «уніфікаторський підхід веде до інтервенціонізму»[16]. Особливе значення нове трактування альтернативи мало для близькосхідної політики Росії, яка, як вже зазначалося, була орієнтована на відновлення втрачених позицій на Близькому Сході. В контексті американських спроб трансформувати Близький Схід альтернатива, запропонована Москвою, уявлялася прийнятною для арабських політиків, які виступили проти нав'язування їх державам американської моделі демократії.

Поточний успіх Москви в посиленні свого впливу на Близькому Сході пов'язаний, на нашу думку, не стільки із тим, що Кремлю вдалося дійсно запропонувати арабським країнам реальну альтернативу, скільки із необґрунтованою і негнучкою близькосхідною політикою США, результатом якої стала військова акція США в Іраку в березні 2003 р., що мала негативні наслідки не тільки для стабільності Близького Сходу, але й власне позицій самих США в регіоні. Попри те, що США і надалі залишаються державою, яка має найбільш сильні позиції на Близькому Сході, їх вплив в регіоні вже не виглядає незаперечним. В період президентства Дж.Буша-молодшого все більше окреслювалось неспівпадіння бачення моделей розвитку Близького Сходу Сполученими Штатами та арабськими державами (серед яких – традиційні союзники США). Прорахунки політики адміністрації Дж.Буша в Іраку та на Близькому Сході в цілому в поєднанні із певним ослабленням позицій США в світі призвели до того, що зросла зацікавленість серед традиційних арабських союзників Вашингтону в розвитку відносин із Росією з метою локалізації загроз їх національній безпеці. Так, у підходах країн Перської затоки до Росії незаперечно домінують геополітичні чинники. Наприклад, для Катару налагодження конструктивних відносин із Москвою вписується в формулу «максимізації кількості друзів та мінімізації кількості ворогів» у світі[17]. В основі підходів Саудівської Аравії до Москви лежить прагнення стримування Ірану через розвиток відносин із Росією. В лютому 2008 р. міністр закордонних справ Саудівської Аравії Сауд аль-Фейсал привіз президенту Росії В.Путіну особисте послання від короля Абдалли, в якому було висловлено глибоке занепокоєння зростанням іранського впливу на Близькому Сході, яке може призвести до серйозної дестабілізації регіону. Одним із елементів плану Саудівської Аравії щодо локалізації «іранської загрози» мала стати відмова Росії від подальшого співробітництва з Тегераном в ядерній та в військово-технічній сфері, а також не протидія тиску Заходу в Раді Безпеки ООН та інших міжнародних організацій з приводу ядерних програм Тегерану (перехід Москви, принаймні, на позиції нейтралітету з іранського питання). В ході візиту в Москву в липні 2008 р. генерального секретаря ради національної безпеки Саудівської Аравії Бандара бен Султана саудівські пропозиції були конкретизовані. В обмін на згор-

тання російсько-іранських стосунків Ер-Ріад висловив готовність підписати угоду про військово-технічне співробітництво з Росією, що передбачає закупівлю російської зброї. Зокрема, в найближчій перспективі планується підписати контракт на поставку Саудівській Аравії понад 100 БМП-3 на суму 200 млн. дол.; біля 150 танків Т-90С на 600 млн. дол. і понад 160 гелікоптерів типів МІ-17, МІ-35 та МІ-26 на загальну суму 1,6 млрд. дол.[18] Окрім того, саудівська сторона запропонувала укласти великий договір про основні напрямки розвитку двостороннього співробітництва, який передбачає вже в найближчі п'ять років довести двосторонній товарообіг та обсяг взаємних інвестицій до 50 млрд. дол. На 2006 рік російсько-саудівський обіг складав менше 250 млн. дол.[19].

В контексті загострення відносин Росії з США, що мало місце з кінця 2006-початку 2007 р. і яке стало очевидним в умовах грузинсько-російського військового протистояння влітку 2008 р., виникає закономірне питання стосовно його ймовірних наслідків для курсу Росії на Близькому Сході. Об'єктивно формуються передумови для інтенсифікації відносин Росії з тими країнами близькосхідного регіону (насамперед, із Сирією, Іраном) та організаціями (зокрема, ХАМАС, Хезбаллах), які не розглядаються Сполученими Штатами в якості союзників чи друзів.

Сирія та Іран зацікавлені в ослабленні впливу США в близькосхідному регіоні, а, отже, потенційно можуть стати ключовими елементами в системі російських противаг Сполученим Штатам на Близькому Сході. Сирія, політика якої останнім часом була спрямована на пошук «стратегічного союзника», зробила вибір на користь Росії, підтримавши позицію Москви в грузинсько-російському конфлікті. «Війна, яку розв'язали в Грузії, це апогей спроб оточити та ізолювати Росію. Ми виступаємо проти цих спроб, оскільки вважаємо це продовженням американської політики часів холодної війни», – сказав в інтерв'ю газеті «Коммерсант» в ході свого візиту в Росію в серпні 2008 р. президент Сирії Б.Асад [20]. Дамаск вбачав в появі напруженості у відносинах по осі Росія – Захід прояв тенденції до відновлення біполярності світу, за якої Сирія, уклавши стратегічний союз з Москвою, знову змогла б отримати опору для формування (або, принаймні, підтримання на відповідному рівні) параметрів центросилової держави.

Однак є очевидним, що акцент на переважному розвитку зв'язків з Іраном та Сирією у структурі двосторонніх відносин Росії з країнами Близького Сходу на перспективу матиме обмежений ефект з точки зору утвердження Москви в близькосхідному регіоні в якості одного з глобальних центрів сили. Росія, близькосхідній політиці якої в пострадянську добу притаманна відсутність ідеологічних мотивів та домінування геополітичних інтересів з поступовим усвідомленням наявності важливих економічних інтересів на Близькому Сході, в умовах загострення відносин з Заходом як уявляється не вибудовуватиме (на відміну від радянських часів) свій курс в близькосхідному регіоні на засадах формування зон «особливого впливу», а буде проводити свою політику на основі своїх прагматичних інтересів, які диктують необхідність збереження орієнтації на диверсифікацію зв'язків на Близькому Сході.

Росія, на нашу думку, і надалі буде робити акцент на розвиток відносин з регіональними центрами сили, які реально визначають динаміку відносин на Близькому Сході, та здатні забезпечити утвердження сильних позицій Москви в регіоні, а також з країнами, що мають значні запаси нафти та газу, що обумовлено баченням Кремля особливої ролі нафти та газу як в процесі модернізації Росії, так і в процесі перетворення Москви на один із глобальних центрів сили в світі[21]. Однією із визначальних рис російської близькосхідної політики часів президентства В.Путіна стала енергетична експансія на Близькому Сході. Стратегія російських енергетичних компаній за активної підтримки з боку російської держави спрямована на завоювання міцних позицій на ринках країн Близького Сходу шляхом

придбання активів місцевих підприємств нафтогазової галузі з метою злиття з місцевими виробниками та постачальниками [22]. Так, Лукойл поставив перед собою завдання зосередити до 2013 р. на Близькому Сході 25% своїх міжнародних проектів[23]. Серед країн, які входять в коло інтересів російських кампаній, як традиційні колишні союзники СРСР (Алжир, Лівія, Сирія, Ірак, Іран), так і країни Перської затоки (насамперед, Саудівська Аравія та Катар), а також Ізраїль. Є підстави вважати, що особлива увага щодо енергетичної сфери розвитку співробітництва спричинена не стільки економічними (власне отримання прибутку), скільки геополітичними чинниками і спрямована в кінцевому рахунку на утвердження статусу Росії як великої держави. Москва прагне експлуатувати в своїй близькосхідній політиці ті чинники, які сприяли її відродженню: істотне зростання цін на енергоносії; зростання залежності певних регіонів світу (зокрема, Європи) від російських енергоносіїв; можливості використання енергетичного чинника в якості інструменту зовнішньої політики) тощо.

Література:

1. Исаев В.А., Филоник А.О. К вопросу о политике России на Ближнем Востоке // Ближний Восток и современность. – 2001. – Выпуск 12. – С. 5.
2. Bourtman I. Putin and Russia's Middle Eastern Policy // Middle East Review of International Affairs. – June 2006. – Vol. 10. - №2. – P.12.
3. Интервью Дмитрия Медведева российским телеканалам. 31 августа 2008 года. Президент России. Официальный сайт // <http://www.kremlin.ru/transcripts/1276>
4. Doc. SC UN. S/2003/348. – P.2-3.
5. Караганов С. Новый союз Запада? // Российская газета. – 2008. – 18 января.
6. Бордачев Т.В., Лукьянов Ф. А. Время разбрасывать камни // Россия в глобальной политике. – Март-Апрель 2008. - Vol. 6. - № 2.- С. 83.
7. Арбатов А. Г. Не разбрасывать камни в стеклянном доме. Об опасностях «крутизны» в международных отношениях // Россия в глобальной политике. – Май-Июнь 2008. - Vol. 6. - № 3. – С.190-191.
8. Караганов С. Новый союз Запада? // Российская газета. – 2008. – 18 января.
9. Заявление по ситуации в Южной Осетии на встрече с ветеранами Курской битвы, 18 августа 2008 года. Курск. Президент России. Официальный сайт. // http://www.kremlin.ru/appears/2008/08/18/1818_type63374type63376type82634_205449.shtml.
10. Российская газета. – 2008.- 24 января.
11. Иванов И. Россия и мир на рубеже тысячелетий // Международная жизнь – 2000 - №6
12. Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 июля, 2008 // Президент России. Официальный сайт. [http:// kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml](http://kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml)
13. Караганов С. Настает новая эпоха // Российская газета. – 2007. – 6 июля.
14. Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 июля, 2008 // Президент России. Официальный сайт. [http:// kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml](http://kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml)
15. Караганов С. Настает новая эпоха // Российская газета. – 2007. – 6 июля.
16. Лавров С.В. Россия и мир в XXI веке // Россия в глобальной политике. – Июль-Август 2008. - Vol. 6. - № 4. –С.11.
17. Katz M. Russia and Qatar // Middle East Review of International Affairs. – December 2007. – Vol.11, №4. – P.4.
18. Коммерсант. – 2008. – 15 липня.
19. Коммерсант. – 2008. – 12 лютого.
20. Коммерсант. – 2008. – 20 серпня.
21. Олкотт М. Владимир Путин и нефтяная политика России. – Рабочие материалы. - М.: Московский центр Карнеги, 2005. - № 1.

22. Кобызев Д. Российско-израильское сотрудничество в топливно-энергетическом секторе // www.iimes.ru/rus/stat/2006/15-11-06.htm
23. Касаев Э. Американские и российские компании в нефтегазовом комплексе Алжира // www.iimes.ru/rus/stat/2007/31-05-07b.htm

Солдатенко В.Ф.*

НАДЗВИЧАЙНЕ ПОВНОВАЖНЕ ПОСОЛЬСТВО УСРР ДО МОСКВИ: СПРОБА РОЗВ'ЯЗАННЯ ДИПЛОМАТИЧНИМ ШЛЯХОМ ПЕРШИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

In the article could the work to introduce the reasons, to characterize events, to analyse the content, to show the roots and the results about first conflict, which was in string 1918 in relations between Ukrainian Socialistic Soviet Republic and Russian Soviet Federal Socialist Republic. The main interest is in a definition individual factor, which was the main in this historical events.

Перше серйозне напруження, що набрало конфліктних міждержавних обрисів, у стосунках між Українською соціалістичною радянською республікою і Російською соціалістичною федеративною радянською республікою, припадає на весну 1918 р.

18 лютого розпочався воєнний похід в Україну 20 німецьких і австро-угорських дивізій. Його юридичною підставою стало офіційне запрошення Центральною Радою, представники якої 27 січня підписали Брестський договір, новопридбаних союзників для наведення «ладу і порядку». Виконання цього завдання означало витіснення з території України органів радянської влади, ліквідацію більшовицьких організацій, розгром червоноармійських частин.

Природно, радянський уряд України — Народний Секретаріат змушений був вдатися до низки термінових заходів, які мали на меті протидію планам своїх політичних суперників.

Довелося ще один раз переглянути функції народних секретарів, знову скоригувати структуру уряду. За таких обставин 4 березня 1918 року ЦВК Рад України призначає М. Скрипника Головою Народного Секретаріату та народним секретарем закордонних справ [3, с.243-245] (до цього він був секретарем торгівлі й промисловості).

Від ясного, чіткого уявлення новообраного голови уряду про ситуацію, в якій перебувала тогочасна Україна, від глибини усвідомлення її статусу у стосунках як з іншими національно-державними утвореннями колишньої імперії, так і зі своїми західними сусідами, багато в чому залежала політика, лінія поведінки Народного Секретаріату.

В день свого призначення на вищу урядову посаду М. Скрипник направив нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталіну телеграму про становище в Україні. На той час голові радянського уряду України ще не було відомо про підписання Радянською Росією Брестського миру. Як інтернаціоналіст Микола Олексійович висловлювався за підписання такої угоди заради збереження завоювань революції.

«Ваша телеграма, — писав М. Скрипник, — змушує припускати, що у зв'язку з пунктом четвертим мирного договору Раднарком змушений розглядати Україну як таку, що перебуває поза Федерацією і лише в дружній угоді. Чи так це? Якщо так, скажіть певно, якщо не так, то як саме дивиться Раднарком. Це дуже важливо знати, тому що цим ви-

* доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

значається досить багато чого, бо, як Вам відомо, ми досі продовжуємо стояти на ґрунті федерації, якщо необхідність рятування революції не змусить стати на іншу позицію Вас. І моя особиста думка: зараз треба відстояти базу для соціалістичної революції хоч би лише на відомій території, якщо це лише можливо. Тому, на мою думку, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету щодо України, а насамперед, інтересами дальшого розвитку соціальної революції. Повторяю, це моя особиста думка і мені самому, як працюючому тут, боляче передчувати можливість вашого формального нейтралітету, але нехай визначає не це, а інтереси загальносоціалістичної боротьби» [4, с.93-94].

М. Скрипник, інші більшовики, що входили до ЦВК Рад України, народного Секретаріату, спрямовуючи боротьбу мас проти австро-німецької навали, водночас провели роботу з підготовки II Всеукраїнського з'їзду Рад (17–19 березня 1918 року), на який винесли найживотрепетніші питання тогочасного становища республіки.

Голова уряду виступив на з'їзді з привітанням, промовама про поточний та політичний момент.

Хоч більшовики й не мали переваги на з'їзді (вони становили другу за чисельністю фракцію: на початок з'їзду лівих есерів було 414, а більшовиків — 401), спираючись на ліві елементи з інших партій (крім лівих есерів — ліві українські соціал-демократи, максималісти), вони домоглися проведення своєї лінії, своїх рішень.

Більшість делегатів Всеукраїнського з'їзду після наполегливої боротьби підтримали курс VII з'їзду РКП(б) на мирний перепочинок і згодилися з Брестським миром. Зважаючи на умови останнього, які розривали зв'язок України з Росією, з'їзд оголосив Україну незалежною радянською республікою і заявив, що, по суті, взаємини братніх республік залишаються попередніми.

Для інформації про рішення з'їзду, а також для досягнення домовленості про форму взаємостосунків між РСФРР і Радянською Україною у зв'язку з підписанням Брестського миру і австро-німецькою окупацією України 26 березня 1918 року було ухвалено направити до Москви Надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України і Народного Секретаріату [6, арк. 25]. У спеціальному мандаті значилося: «Іменем Української робітничо-селянської Республіки.

Робітничо-Селянський уряд України — Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів та Народний Секретаріат Української Народної Республіки уповноважує Надзвичайне Повноважне Посольство декларувати самостійність Української Совітської Федеративної Республіки перед Урядом Російської Совітської Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Совітськими Федераціями — Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне посольство складається з Голови Народного Секретаріату, Народного Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексійовича Скрипника, народного Секретаря Внутрішніх Справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народного Секретаря Освіти і Міжнаціональних Справ Миколи Явтуховича Врублевського. Вищезазначені члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори, обов'язкові для держави Української» [6, арк. 67].

Слова в мандаті звучать досить гучно, навіть урочисто. Та в житті все було не лише значно прозаїчніше, а й часто просто безпорадніше.

Чимало зусиль коштувало, зокрема, документально оформити той самий мандат. За умов поспішної евакуації неможливо було відразу знайти голову ВУЦВК В. Затонського, потім печатку вищого органу державної влади УСРР, з приводу чого М. Скрипник і Г. Лапчинський (тоді тимчасово виконував обов'язки головного писаря Народного Секре-

таріату) затіяли безрезультатне листування [6, арк. 1-1зв.]. Комендант Таганрога, де врешті опинилося вище керівництво Радянської України, не мав можливості знайти для повноважного посольства потяга і певний час погоджував з Народним Комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антоновим-Овсієнком питання про те, щоб причепити вагон з високими урядовцями до товарного поїзда та негласно оглянути їхній багаж, зірвав екстренний від'їзд до Москви [6. - Арк.2-5, 6-7 зв.]. Не мали практичного наслідку і звертання М. Скрипника, його товаришів до різних відомств у Москві з проханнями прискорити їхній проїзд територією РСФРР. Годинами посольство УСРР чекало на станціях okazії і врешті згоджувалось їхати, коли вагон таки чіпляли до товарних ешелонів [6, арк. 26-27].

Звичайно, все це не додавало ентузіазму, певною мірою дратувало, однак не кидало високих посланців у відчай. Прибувши до Москви, М. Скрипник відразу ж підготував статтю «Новий стан революції на Україні», у якій зробив спробу дати більш повну і точну інформацію про події в республіці, які часто висвітлювались невірно російською пресою. У статті йшлося про розстановку сил, настрої мас, ставлення до Брестського миру, взаємини з лівими есерами, про перспективи революційної боротьби. Спеціально виділявся розділ «Мета приїзду до Москви», у якому говорилося: «Нас послав Центральний Виконавчий Комітет українських Рад і Народний Секретаріат, щоб офіційно заявити перед Радою Народних Комісарів і Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом про проголошення другим Всеукраїнським з'їздом Рад незалежності України.

Далі, ми приїхали як посольство від незалежної держави, щоб заявити, що наше ставлення до Російської Федерації буде цілком приятельським.

Ми добре розуміємо, що в даний момент Радянська влада Росії не може нам прийти на допомогу, але ми сподіваємося на свої власні сили, що зростають з кожним днем, тому що маси все більше розуміють, що їх порятунок — в закріпленні й посиленні на Україні Радянської влади» [4, с.102].

1 квітня 1918 року Микола Олексійович виступив на засіданні ВЦВК РСФРР. Розповівши про тяжке становище в республіці, про опір мас окупантам та їхнім спільникам, глава Надзвичайного Посольства зупинився на рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад: «Весь український з'їзд визнав, що нав'язаний Австро-Німеччиною Російській Федерації мирний договір формально розривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною. Ми, товариші, завжди були прихильниками об'єднання всіх трудящих мас, всього робітничого класу, всього найбіднішого класу в єдину силу, що бореться проти єдиного ворога — світового капіталу, і ми завжди боролися проти того, щоб які-небудь шовіністичні спонуки відокремлювали Україну від усієї Радянської Федерації, але зараз цілі боротьби, що однаково стоять перед нами і перед вами, змушують нас визнати, що цей нав'язаний Німеччиною (Російській) Федерації мирний договір формально підриває федеративні узи і український революційний народ стає самостійною Радянською республікою. Звичайно, по суті об'єднання обох республік залишається попереднім. Ми впевнені, з'їзд цей заявить гучноголосо у своїй резолюції, ми впевнені, що в подальшій боротьбі трудящих мас федеративний зв'язок буде відновлений і всі радянські республіки об'єднуються в єдину світову соціалістичну республіку» [4, с.97-98].

3 квітня на засіданні Раднаркому члени Надзвичайного Посольства виголосили декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Радянською Росією і проголошення України самостійною республікою. У декларації говорилося, що український народ не скориться окупації і продовжуватиме боротьбу проти австро-німецьких загарбників і внутрішньої контрреволюції, за відновлення влади Рад на Україні і братніх зв'язків з Радянською Росією. Раднарком РСФРР взяв декларацію до відома і в спеціальній резолюції (автор Г. Чичерін) висловив «своє захоплене співчуття

героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які в даний час є одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції» [1, с.356].

Добре відомо, що міжнародні відносини, дипломатична практика завжди мали і мають не лише парадний, показний бік. За офіційним фасадом часто ховаються й чималі суперечності, проблеми, які часом набирають досить гострих форм, вимагають чималих зусиль для погодження, супроводжуються ускладненням особистісних стосунків тощо. Не обійшлося без прикростей і в даному разі.

Паралельно з гучними деклараціями дедалі виявлялись конфліктні, у чомусь навіть скандальні тенденції у відносинах між посадовими особами УСРР і РСФРР. Ішлося про те, що, евакуюючись з України, Народний Секретаріат вивозив певний обсяг цінностей, і ще до прибуття Надзвичайного Посольства до Москви — уповноважені урядом особи почали здавати цінні папери, готівку, коштовні речі до Державного банку Росії, інших установ столиці РСФРР. Однак, першого ж дня перебування в Москві М. Скрипник, його колеги зрозуміли, що практичного доступу до надбань України вони надалі не матимуть. Виникали проблеми і щодо долі банківських кредитних білетів, випущених свого часу Центральною Радою. Адже підписаний РСФРР Брестський мир можна було витлумачити і таким чином, що використання згаданих цінних паперів у фінансових операціях РСФРР сприймалось би як опосередкована недружня акція щодо України, тобто як порушення взятих на себе Росією зобов'язань.

Тому уже 1 квітня 1918 року М. Скрипник власноручно написав три офіційних документа про необхідність припинення здачі цінностей, привезених з Катеринослава, і повернення їх, як і тих, що вже були прийняті Московською конторою держбанку, до Таганрога, в розпорядження Народного Секретаріату України [6, арк. 20-23]. Тоді ж було покладено початок інтенсивному листуванню записками з Й. Сталіним, Г. Чичеріним, Л. Караханом (членом колегії закордонних справ РСФРР), однак московські урядові чиновники не хотіли приймати представників України, під різними приводами зволікали із розв'язанням питань, які ставила українська сторона [6, арк. 35, 36, 51, 58, 65, 65 зв., 66, 66 зв.].

Аргументи, які висували російські службовці, буцімто катеринославські цінності зраховуються як відшкодування виділених раніше Радянській Україні кредитів, М. Скрипник, його колеги вважали безпідставними. Тому відповідальним особам, що супроводжували цінності з України, було віддано розпорядження припинити їхню здачу в банки Москви і під охороною повернути до Таганрога [6, арк. 20]. А у відповідному зверненні до РНК поряд з неодмінними для такого роду документів дипломатичними атрибутами (запевненнями в повазі, приязні і т. ін.) містився і досить різкий елемент про незмінність позицій щодо повернення зданих цінностей і про те, що дане прохання не означає «нашого примирення з неприпустимим затягуванням загального повернення Народному Секретаріату всіх евакуйованих цінностей» [6. - Арк. 54].

Тоді ж було підготовлено дорученням на ім'я члена посольства народного секретаря М. Врублевського «одержати від уряду Російської Федерації цінності, евакуйовані з України, повністю або частково» [6, арк. 55].

Останній з виявлених документів щодо порушеного питання датований 6 квітня 1918 року. Це ще одне звернення до уряду Російської Федерації за підписом Голови Народного Секретаріату Української Радянської Республіки і ряду народних секретарів. В ньому сконцентровано сутність колізії, що набрала на той час досить непривабливого вигляду: «Через наступ німецьких військ, цінності, які знаходяться у розпорядженні Народного Секретаріату Української Радянської Республіки були евакуйовані в різні відділення Державного банку (в Москву, Самару, Саратов, а також у Нижній Новгород і Воронеж). Цінності ці були евакуйовані з Києва, Полтави, Катеринослава, Харкова та інших міст України. В

числі цінностей знаходяться: кредитні білети, випущені Центральною Радою, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання і векселя, кредитні білети і т. д. Здані вони були в Державний банк під самими різними формами: як такі, що перебувають в розпорядженні Народного Секретаріату чи Центр. Вик. Ком., чи окремих рад України, чи навіть просто як евакуйовані з відділень Держ. банка на Україні.

Через наступні переговори Ради Народних Комісарів з Центральною Радою ці цінності, що є надбанням трудящих мас України і тимчасово знаходяться на збереженні в Держ. Банку Російської Федерації, можуть стати предметом зазіхань контрреволюційної Ради; тоді як вони потрібні для справи боротьби українських трудящих мас. Зокрема, т. зв. карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою: втратити свою цінність.

Через те просимо Раду Народних Комісарів Російської Федерації зробити загальне розпорядження про негайну видачу Народному Секретаріату Радянської Української Республіки цінностей, евакуйованих з України в Росію» [6, арк. 59].

З відтворюваною ситуацією переплелася подія, яка, з одного боку, висвітлила справжнє ставлення тодішнього наркома у справах національностей, а згодом вищого керівника партії і держави Й. Сталіна до України, її суверенності, її повноважних представників, а з другого, чимало визначила у його майбутніх особистих стосунках з одним із найталановитіших діячів України тих років — М. Скрипником.

З 4 квітня 1918 року Голова ЦВК Рад України В. Затонський мав розмову по прямому проводу з Й. Сталіним [6, арк. 62-63]. Пізніше він намагався доводити, що розмова носила приватний характер і мала на меті просто передати М. Скрипнику, з яким, начебто, не було можливості зв'язатись, найновітнішу інформацію про події в районі Ростова — Таганрога, про настрої партійних, радянських, військових працівників, наміри активізувати спільну боротьбу щодо відсічі австро-німецьким окупантам, плани вдатись з цією метою до низки організаційно-технічних і воєнних заходів [6, арк. 82-101].

Не виключено, що В. Затонський свідомо використав такий «дипломатичний хід» для зондажу однієї з найвпливовіших посадових осіб в РСФРР (якій у питаннях політики в національних регіонах беззастережно довіряв В. Ленін) щодо обраної лінії поведінки, уже здійснюваних, хоч і не санкціонованих кроків. Хотів того В. Затонський чи ні, однак він спровокував Й. Сталіна, стурбованого можливим втягуванням Дону — однієї з областей РСФРР у боротьбу проти німців як можливого приводу для зриву Брестського миру, на рішучий, категоричний осуд дій українського радянського керівництва. З притаманною йому прямолінійністю Й. Сталін грубо обірвав Голову ВУЦВК і роздратовано заявив: «Ми тут всі думаємо, що ЦВК Ук. повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить грати в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру. Прохаю передати копію цієї записки Надзвичайному Комітету (так в тексті, можливо — посольству — В.С.), Донському Ревкому і ЦВК Нарком Сталін» [6, арк. 64].

Звичайно, така, можливо, за великим рахунком, у чомусь і зрозуміла реакція, висловлена у зовсім неприпустимій для діяча високого державного масштабу формі викликала природне обурення представників Української Соціалістичної Радянської Республіки. Надзвичайне Посольство терміново підготувало заяву урядові Російської Радянської Федерації. Його підписали Голова Народного Секретаріату М. Скрипник, інші народні секретарі. «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна, — говорилося у документі. — Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, але волю трудящих мас України, яка виразилась у постанові II-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні зробленому наркомом Сталіним, спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і не допустимі з боку представника сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контррево-

люцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації і зривається радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хто-небудь на смілюється назвати боротьбу української трудящої маси «грою», «яку» час припинити, то самі маси України, що ведуть боротьбу, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть із зайнятих германцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружнє ставлення, до якого зобов'язався Рад. Нар. Комісарів Російської Федерації щодо Української Республіки вимагають недопущення заяв, які спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і прямо сприяють вою рогам українських трудящих мас» [6, арк. 57].

Далі Повноважне Представництво України спробувало довести, що його діяльність жодною мірою не може кваліфікуватись такою, що суперечить Брестській угоді і може спричинитися до конфлікту між РСФРР і Німеччиною. «Окремі групи і частини Російської Федерації, які від неї відколюються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці (мова, звісно, про радянську УНР — В. С.) створення «Південної Радянської Федерації». Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною радою трудящі маси місцевостей, на які чинить замаху ця Центральна рада, але ніскільки не має намірів втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини» [6, арк. 57].

Автори документа торкнулися і питання, яке навряд чи на той час мало однозначне тлумачення — про належність частини Облaсті Війська Донського — а саме Таганрозької округи — Україні: «Відносно вимог наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати — до Російської чи Української» [6, арк. 57 зв.].

Надзвичайне Повноважне Посольство висловило прохання до уряду РСФРР «зробити належне роз'яснення щодо виступу наркома Сталіна і тим відвернути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть відбитись на боротьбі трудящих мас України за соціалізм» [6, арк. 57 зв.].

Як було вичерпано конфлікт, достеменно не відомо. Оскільки з боку української делегації нарікань з цього приводу більше не було, очевидно, В. Леніну, як і завжди, вистачило дипломатичного і політичного хисту, щоб примусити Й. Сталіна зняти напругу.

Та навряд чи до цього моменту більше подумки не звертались і Й. Сталін, і М. Скрипник. І можна допустити, що осадок, який залишила ця історія в пам'яті обох, не раз позначався на їхніх позиціях щодо складних аспектів розв'язання різних проблем, а також і на їхніх особистих стосунках.

Доречно згадати, що в період дискусії про принципи утворення Союзу РСР Й. Сталін вдався до тієї ж лексики, якою він користувався під час вищезгаданого конфлікту. Зокрема, у листі Й. Сталіна В. Леніну від 22 вересня 1922 р. автор відомого плану «автономізації» знову звертався до позиції керівництва Компартії України і зазначав: «...За чотири роки громадянської війни, коли ми через інтервенцію змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, поза своєю волею, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності у всіх сенсах і розцінюють втручання Цека РКП, як обман і лицемірство з боку Москви. ...Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігнорованими, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляються розуміти як гру, наполегливо визнаючи слова про незалежність за чисту монету (підкреслення мої — В.С.) і також наполегливо вимагаючи від нас проведення в життя літери конституції незалежних республік» [2, с. 199].

Коментарі, як мовиться, зайві. Квітневий (1918 р.) випадок Й. Сталіна був зовсім не прикрою випадковістю, а виразом свідомої позиції, якої він принципово дотримувався практично завжди.

І чи не найкраще розумів те М. Скрипник, який одним з небагатьох виступив проти сталінського курсу уконституювання СРСР, а заяви Генерального секретаря ЦК РКП(б) щодо боротьби проти проявів великодержавного і місцевого націоналізму не дарма дуже образно найменував «подвійною бухгалтерією» [5, с. 118-140].

Однак те все, та й багато чого іншого, що можна генетично пов'язати з відтвореними подіями, було ще попереду.

А тоді, навесні 1918 р. остаточна окупація України австро-німецькими військами створила принципово нову ситуацію, зумовила пошук лідерами більшовиків республіки шляхів організації повстанської боротьби в тилу ворога. Вирішальним чинником тут вбачалося утворення КП(б)У. Відтак партійно-радянське керівництво України, повернувшись до Таганрога, вважало мету Надзвичайного повноважного посольства досягнутою, місію вичерпаною і зайнялось розв'язанням інших нагальних проблем.

Література:

1. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5. — М., 1974.
2. Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9.
3. Постановления и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украинской Народной Республики. — 1918. — № 82; Бош Е. Год борьбы. 2-е изд. — К., 1990.
4. Скрипник М. О. Вибрані твори. К., 1991.
5. Скрипник М. Статті й промови. — Т. II. — Ч. 2. — Національне питання. — Харків, 1931. — С. 12; Солдатенко В. Ф. Назв. праця.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1.

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Довгерт А.С.*

НАУКА ТА ВИКЛАДАННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

The Article is devoted to development of doctrine and teaching of Private International Law in Kiev University during 175 years of its existenc.

Наступного року (1835) після відкриття Університету Святого Володимира в Києві було створено юридичний факультет. В дореволюційний період на юридичному факультеті Київського університету, так само як і в інших університетах Російської імперії, міжнародне приватне право (МПрП) в якості окремого предмету не вивчалось. Проте деякі елементи МПрП (у сучасній його систематиці) викладалися та досліджувалися в рамках інших правових дисциплін, зокрема, в рамках енциклопедії законодавства (сьогодня це - теорія права), а з 1840-х р., після створення відповідної кафедри, в рамках загальнонаціонального права (сучасна назва – міжнародне право).

В 1835 р. професором кафедри енциклопедії законодавства Київського університету призначається видатний вчений, учень М.М. Сперанського та К.Ф.Савіньї, організатор освіти **Костянтин Олексійович Неволін**¹.

Фундаментальна праця Неволіна К.О. «Энциклопедия законовещения»², що вийшла друком в Києві у 1839-1840 рр., слугувала основою його лекційних курсів та наукових концепцій. На той час ця робота була першою ґрунтовною працею на началах історичної школи права, що охоплювала теорію та філософію права, а також історію правових вчень. В «Энциклопедии» ми знаходимо, зокрема, аналіз правових ідей І. Канта та Й. Фіхте щодо

* доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідувач кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

¹Неволін К.О. (1806 – 1855) народився у 1806 р. у сім'ї священика. Навчався спочатку у духовній семінарії, після чого отримав юридичну освіту при царевій Канцелярії, після чого навчався у Берлінському університеті, де слухав курси К.Ф. Савіньї та Г.В. Гегеля. У 1834 р. склав іспити одразу на ступінь доктора, написавши роботу «Про філософію законодавства у древніх», і у наступному році очолив факультет права у Києві. Неволін насамперед зайнявся комплектацією викладацького складу, і під його керівництвом скоро сформувався сильний колектив, що вивів юридичний факультет Університету на передові позиції в Російській імперії. У травні 1837 р. проф. К.О. Неволіна було обрано на посаду ректора Київського університету, на якій він перебував до лютого 1843 р.

Лит.: Шмоткін О.В. Неволін Костянтин Олексійович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998.- Т. 4. -С.111 ; Неволін // Энциклопедический словарь (Ф. Брокгауз, И.Ефрон) . Т. XX. – СПб, 1897. – С. 801 - 803; Библиографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884

²Энциклопедия законовещения. Сочинение д-ра прав и ординарного профессора *Константина Неволіна*. В 2-х томах. - Киев: Типография университета Св. Владимира, 1839 - 1840.

всесвітньоцивільного права (*jus cosmopolitanum*). Слід зазначити, що ці ідеї мали значний вплив на виокремлення МПРП в окрему сферу знань та інтенсифікацію досліджень.

Всесвітньоцивільне право за І. Кантом – це всезагальні закони, яких повинні дотримуватися всі народи у своїх взаємних відносинах. Власне, і ідея права у І. Канта полягає у мирному спілкуванні всіх народів Землі, як засобу для досягнення мети природи, що полягає у повному розвитку здібностей людини. На думку І. Канта та його послідовників, людині – громадянину світу, незалежно від її підданства, належать такі права і свободи, як право виходу та візду на територію будь-якої держави, право руху товарів, право збереження фізичної та духовної особистості, свобода духовного спілкування, свобода вибору місця проживання тощо.

Ідея всесвітньоцивільного права знайшла в подальшому своє продовження в системах, які поділяли міждержавне право на публічне і приватне та у вченні, яке відділяло суспільство від держави. Яскравим представником останнього був проф. університету В. Незабітовський.

Думку про всесвітньоцивільне права не поділяв проф. **Микола Карлович Ренненкампф**³, який крім енциклопедії законодавства, викладав певний час в університеті загальнонародне право⁴. Вчення про всесвітньоцивільне право базувалося на ідеї природних, природжених прав людини. Проф. М. Ренненкампф, на відміну від К. Неволіна, дотримувався строгих позитивістських поглядів на право. В своїй праці «Очерки юридической энциклопедии», надрукованій в університетській типографії в 1865 р.⁵, М. Ренненкампф відкидав ідею всесвітньоцивільного права не тільки з позиції природного права, але також і в позитивістському сенсі. На його думку, природа всесвітньоцивільних відносин у сферах сімейного, речового, зобов'язального, спадкового права не змінюється через те, що вони встановлюються між підданими різних держав, а правовий статус іноземців в окремих країнах різниться через те, що встановлюється державами.

В середині ХІХ століття західні публіцисти з міждержавного права почали включати до його систематики приватне міжнародне право, або навіть поділяти міждержавне право на дві частини – приватне та публічне⁶. Проф. М. Ренненкампф критично ставився до такого нововведення. Він вважав, що більшість норм «так званого міжнародного приватного права» за своєю природою відносяться до внутрішнього приватного права або до

³ Ренненкампф М.К. (1832 – 1899) народився 10 вересня 1832 р., у 1849 р. закінчив Чернігівську гімназію, після чого став ліцеїстом юридичного факультету ліцею Безбородько.

Після закінчення гімназії, М.К. Ренненкампф втілює свою давню мрію про Університет, вступивши спочатку на історичний факультет, а згодом перейшовши на юридичний, який він блискуче закінчив у 1855 р. У 1859 р. отримав учений ступінь магістра загальнонародного права. Більшу частину життя М.К. Ренненкампф присвятив викладацькій та науковій роботі. Найбільш відомим він став завдяки багаторічному викладанню в університеті та в ряді інших навчальних закладів енциклопедії законодавства та юридичної енциклопедії.

Літ.: Зайчук О.В., Тарахонич Т.І. Ренненкампф Микола Карлович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2003. – Т. 5. – С.289 - 290 ; Ренненкампф // Энциклопедический словарь (Ф. Брокгауз, И.Ефрон) . Т. XXVI. – СПб, 1899. – С. 577; Библиографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884. – 816с.

⁴Відомі його праці в області міжнародного права, зокрема див.: Ренненкампф Н.К. История учения публицистов о праве осмотра кораблей во время войны. // Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира. Т.1 / Упорядники: О.В. Задорожній, В.А. Короткий. – К., 2004. – С.114 – 165.

⁵Реннекампф Н.К.Очерки юридической энциклопедии // Университетские известия. - Киев: Университетская типография, 1865 (ноябрь). - С.1-12; 1865 (декабрь). - С. 1-19; январь 1866 (январь). - С.1-17.

⁶Систему права проф. М.Ренненкампф, відповідно до визначених ним трьох видів правових відносин, поділяв на три області: право приватне, право публічне та право міждержавне.

публічного права. М. Ренненкампф не заперечував того, що міждержавне право визначає також і деякі відносини приватних осіб. Проте, на його думку, такі норми є обов'язковими для приватних осіб тільки за умови їх узгодження з законами країни, до якої належать ці особи.

Таким чином у відношенні до МПрП, яке тільки народжувалося в цей час в рамках міждержавного права, проф. М. Ренненкампф займав негативну позицію. Він навіть не вважав МПрП своєрідною частиною міждержавного права.

Противником розгляду міжнародного права тільки як міждержавного виступав талановитий вчений університету проф. **Василь Андрійович Незабитовський**⁷ Тридцять років (1853-1883) він очолював кафедру загальнонародного права⁸. Саме в рамках цієї дисципліни студенти почали отримувати більш широкі знання з деяких аспектів МПрП.

В працях В.А. Незабитовського історичний напрямок поєднувався з виявленнями природно-правових поглядів. За свідченням сучасників⁹ В.А. Незабитовський за своїми багатосторонніми знаннями, за своїм потужним даровитим розумом, за вдалим та своєрідним словом був вище за все, що ним написано. Друкуватися він страшенно не любив і друкував тільки те, що було конче необхідним. Із того, що зібрав А.В. Романович-Славатинський та помістив у «Собрание сочинений» В.Незабитовського¹⁰ ми лише відмітимо два його твори з точки зору МПрП: одну із кращих у вітчизняній науці праць, докторську дисертацію вченого «Учение публицистов о межгосударственном владении» (1860 р.)¹¹ та одну із його публічних лекцій в університеті «Новейшие проекты международного устава» (1874 р.)¹².

Учень К. Неволіна, прибічник філософії І. Канта та вчення Р. Моля про розподіл сфер громадянського суспільства і держави, В. Незабитовський створив оригінальне вчення про право. Наукова література, в якій проаналізована праця вченого «Учение публици-

⁷Незабитовський В.А. (1824 - 1883) закінчив навчання в Університеті Св. Володимира у Києві. Наступні кілька років, протягом яких писав дисертацію, очолював кафедру законів казенного управління у Ніжинському ліцеї князя Безбородько. Вдало захистившись, у 1853 р. В.А. Незабитовський перейшов викладати в Університет на кафедру загальнонародного (міжнародного) права, де пропрацював 30 років, увійшовши в історію факультету зі славою людини феноменально освіченої та добросовісної. У 1860 р. захистив докторську дисертацію «Учение публицистов о международном государственном владении».

Літ.: Савчук К.О. Незабитовський Володимир Андрійович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2003.- Т. 5. - С.122 - 123 ; Ульянова Н.Н., Баскин Ю. Я. Василий Андреевич Незабитовский как международник. К 140-летию со дня рождения (1824-1964) // Советский ежегодник международного права.1963. – М., 1965; Незабитовський В.А. Энциклопедический словарь (Ф. Брокгауз, И.Ефрон) . Т. XX – СПб, 1897. – С. 833 - 834; Библиографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884. -816 с.; Романович-Славатинский А.В. Предисловие к собранию сочинений В.А. Незабитовского, изданному в 1884 г. к пятидесятилетию юбилею Университета Св. Владимира // Наука международного права в Університеті Святого Володимира. Т.1 / Упорядники: О.В. Задорожній, В.А. Короткий. – К., 2004. – С. 11 -19.

⁸Кафедра міжнародного права була створена в 1942 р., але тільки з приходом В. Незабитовського у 1853 р. вона отримала постійного викладача. Раніше лекції з цього предмету читали професори інших кафедр, зокрема О. Федотов-Чеховський, М. Іванішев. Див.: Грабарь В.Є. Материалы к истории литературы международного права в России (1647 – 1917). – М.,2005. – С.432.

⁹Див.: Романович-Славатинский А.В. Предисловие к собранию сочинений В.А. Незабитовского, изданному в 1884 г. к пятидесятилетию юбилею Университета Св. Владимира // Наука международного права в Університеті Святого Володимира. Т.1 / Упорядники: О.В. Задорожній, В.А. Короткий. – К., 2004. – С.19.

¹⁰Незабитовский В. А. Собрание сочинений / Под ред. А.В. Романовича-Славатинского. – К., 1884. – 369 с.

¹¹Незабитовский В. А. Учение публицистов о межгосударственном владении. - К.: Университетская типография, 1860. - 66 с.

¹²Незабитовский В. А. Новейшие проекты международного устава // Университетские известия. - Киев: Университетская типография, 1874. - №2 (февраль). - Ч.2. – С. 97 – 117.

тов...», зосереджується, насамперед, на концепції юридичної природи території в теорії міжнародного права. З позиції МПрП нас цікавлять погляди В.Незабитовського на загальнонародне право. Його концепція загальнонародного права створює каркас для розвитку МПрП. Він так само, як К. Неволін, І. Кант та ін. вважає, що є права, які належать людині незалежно від держави. До них він відносить право вільного пересування, право вільного входу до чужої території тощо. Ці права він називає загальнонародними (по І. Канту – це всесвітньоцивільні права). Загальнонародним правом, на думку В. Незабитовського, є право всіх людей, пов'язаних загальним звичаєм, загальним ступенем цивілізації та визнання в людині людської гідності, незалежно від політичного поділу на держави. Він ставить перед наукою міждержавного права завдання викликати до життя втрачену думку про загальнонародний союз. Справа в тім, що із плином часу римське *jus gentium*, яке раніше включало міждержавне право і право загальнонародне, в XIX столітті вже розуміється тільки як міждержавне право, а думка про союз загальнонародний занепадає і втрачається у відносинах державних.

В.Незабитовський підкреслює, що право міждержавне і право загальнонародне – це дві окремі сфери. І якщо раніше держави керувалися ідеєю самостійності та їхньої роздільності, то зараз настає час іншої ідеї – єдності та союзу. Саме ця ідея і дає поштовх для розвитку МПрП, або всесвітньоцивільного, загальнонародного права. Загальнонародні відносини (вільний рух осіб, поселення, володіння, поземельна власність, рух майна) ближче та впевненіше ведуть до зближення між державами. Ці зв'язки, на думку В. Незабитовського, міцніше, ніж політичні відносини між державами. Власне кажучи, своєю новою концепцією про міждержавне володіння В. Незабитовський знімав одну із багаточисельних перешкод на шляху розвитку загальнонародного союзу.

Під кутом зору своїх теоретичних поглядів В.Незабитовський аналізує і проект устава Д. Філда в роботі «Новейшие проекты международного устава». З огляду на МПрП цікаві наступні моменти цієї праці: по-перше, важливим є те, що вчений звертає увагу на рамки підготовки устава, які були визначені Конференцією для перетворення і кодифікації міжнародного права. Ці рамки включали крім відносин держав (*droit international public*), також і відносини між підданими різних держав (*droit international prive*); по-друге в цій праці констатується, що національний режим для іноземців набуває незворотнього характеру, хоча урівнення в правах іноземців та місцевих осіб далеко ще не завершився.

Проф.В.А. Незабитовський започаткував в Київському університеті школу міжнародного права. Його учні та послідовники (Р.І. Базінер, М.Р. Кантакузін-Сперанський та ін.) перебували під впливом міжнародно-правових поглядів та методів дослідження В.А. Незабитовського¹³.

Розвиток міжнародного спілкування та співробітництва середини XIX століття вплинув на систематику російських керівництв з міжнародного права, які все частіше почали включати різноманітні питання МПрП.

В російській літературі того часу використовувався переважно термін «міжнародне приватне право», під яким традиційно розуміли тільки колізійне право. Іноді до нього додавали питання громадянства, прав іноземців, або питання процесуального права¹⁴.

¹³ Див.: *Заблоцька Л.* Розвиток науки міжнародного права вченими Університету Св. Володимира // Український часопис міжнародного права. – 1993. №1. – С.130.

¹⁴ Див.: *Грбаварь В.С.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647 – 1917). – М., 2005. – С.592. Сам проф. В. Грбаварь вживав термін «міжнародне цивільне право». На його думку міжнародне цивільне право є окремою галуззю міжнародного права та включає матеріальні, колізійні та процесуальні норми. Термін «міжнародне цивільне право» вживався окремими західними публіцистами, особливо італійськими, починаючи з 1837 р. В Росії цю назву використовував П.Є. Казанський (див. його

В 1873 р. міжнародне приватне право та міжнародне кримінальне право були викладені в конспекті лекцій М.М. Капустіна¹⁵, а в 1875 р. ці питання включив до своєї праці харківський професор А.М. Стоянов¹⁶. Але найбільш систематичний та широкий виклад МПрП дав Ф.Ф. Мартенс у другому томі своєї знаменитої праці «Современное право цивилизованных государств» (1883 р.)¹⁷. Цікаво, що проф. Л.О. Комаровський, якому було доручено написати статтю «Міжнародне право» до енциклопедії Брокгауза і Ефрона, наприкінці XIX століття відмічав, що міжнародне право все ясніше складається з публічного міжнародного права та приватного міжнародного права (цивільного та кримінального), а предмет останнього, відштовхуючись від колізії законів, розширюється до всесвітньоцивільного права, про яке мріяв ще І. Кант¹⁸. Всесвітньоцивільним правом називає МПрП і П.Є. Казанський¹⁹.

В цій ситуації вже більш-менш повний курс міжнародного права в Росії повинен був включати розділ про МПрП. Тому не дивно, що в працях наступника В. Незабитовського по кафедрі міжнародного права Київського університету проф. **Отон Отонович Ейхельмана**²⁰ ми знаходимо спеціальні розробки присвячені МПрП.

В своїх працях «Заметка о международных трактатах и международном частном праве» (1890 р.)²¹, «Введение в систему международного права» (1889 р.)²², «Очерки из лекций по международному праву» (1900 р., друге видання 1905 р.)²³ та ін. проф. О. Ейхельман, за існуючим в Росії вже на той час підходом, під МПрП розуміє тільки справедливий вибір тих чи інших різномісцевих законів, згідно з якими повинна вирішуватися справа. Сам термін «міжнародне приватне право» він вважав невдалим, тому що, на його

працю: Учебник международного права публичного и гражданского. – Одесса, 1902. – С. 493 – 524). Термін «міжнародне цивільне право» зустрічається і в праці В.П. Даневського «Пособие к изучению истории и системы международного права» (1892 р.)

¹⁵Капустин М.Н. Международное частное право: конспект лекций. – Ярославль, 1873. – 73 с.

¹⁶Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права. – Харьков, 1875. – 742 с.

¹⁷Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных государств. Т.2. – СПб, 1883.

¹⁸Комаровский Л. Международное право // Энциклопедический словарь. Т. XVIII А. – СПб, 1896. – С. 915 – 916

¹⁹Казанский П.Е. Учебник международного права публичного и гражданского. – Одесса, 1902. – С.493 – 524.

²⁰Ейхельман О.О. (1854 -1943) - доктор міжнародного права та магістр державного права, ординарний професор кафедри міжнародного права. Народився у 1854 р. у Георгієвському маєтку під Петербургом. Навчався в гімназії, після якої вступив до Дерптського університету на юридичний факультет, який закінчив у 1875 р. У 1880 р. О.О. Ейхельман представив у Київський Університет Св. Володимира свій твір «Военное занятие неприятельской страны» для отримання ступеня доктора міжнародного права. У 1882 р. його було прийнято викладачем на кафедру історії найважливіших іноземних законодавств давніх та нових, звідки згодом переведено на кафедру міжнародного права, на якій О.О. Ейхельман потім і викладав протягом багатьох років.

Головну увагу О.О. Ейхельман приділяв систематизації та методиці викладання міжнародного права. За його участю в Університеті було надруковано чимало навчально-методичної літератури з курсу міжнародного права. Ним було складено збірку міжнародних договорів, що підписала Росія, та документів російського законодавства з міжнародного права.

Літ.: Денисов В.Н., Савчук К.О. Ейхельман Отон Отонович // Антологія української юридичної думки. Т.8: Міжнародне право / Упорядники: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. редактор В.Н. Денисов. – К., 2004. – С. 314 – 316; Заблодська Л. Г. Ейхельман Отон Отонович. // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1999. – Т. 2. – С.320 - 321; Библиографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884. – 816 с.

²¹Ейхельман О.О. Заметка о международных трактатах и международном частном праве. – К., 1890. – 99 с.

²²Ейхельман О.О. Введение в систему международного права. К., 1890. – 12 с.

²³Ейхельман О.О. Очерки из лекций по международному праву. – К., 1900. – 394 с.

думку, «так зване міжнародне приватне право» не створює якогось нового права, а лише зводиться до дії цивільних законів у просторі. Він був категорично проти включення до МПрП міжнародних уніфікованих норм та права іноземців.

Вбачаючи в МПрП тільки колізійне право, він показав як середньовічне вчення про «колізії статутів» в межах однієї держави стало застосовуватися до відносин міжнародних і в XIX столітті законодавство та судова практика всіх цивілізованих держав визнали для справ міжнародних випрацьовані начала «колізії статутів».

Важливою думкою О. Ейхельмана є характеристика цивільно-правових систем держав як дуже близьких, що покуються на таких принципах як *bona fides* та свобода особистості. Власне, цей стан цивільних законів і дозволив поширити теорію «колізії статутів» з її основними трьома правилами (статут *personale*, статут *reale*, статут *mixtum*) на сферу міжнародну.

Аналізуючи невелику кількість правил МПрП в російському законодавстві, О. Ейхельман надавав важливого значення доктрині та судовій практиці. На основі аналізу «Устава гражданского судопроизводства» Росії, міжнародних договорів та судової практики він показав дію основних колізійних правил в різних сферах російського цивільного права.

Викладання та наукові дослідження з МПрП були припинені на довгі роки через жовтневу революцію 1917 р. та післяреволюційну реорганізацію вищої освіти, в результаті якої діяльність Київського університету була припинена. Значна частина викладачів університету емігрувала та продовжувала працювати в російсько-українських осередках за кордоном. Серед цих викладачів були проф. О.О. Ейхельман та проф. П.М. Богаєвський. В бібліографічній книзі Михайла Петріва²⁴ ми знаходимо чимало праць О. Ейхельмана, надрукованих в Празі та Подебрадах у 20-х–30-х роках²⁵. В іншій знаменитій бібліографії проф. У. Батлера, спеціально розробленій для перевидання праці В.Є. Грабаря «Материалы к истории литературы международного права в России» (2005 р.)²⁶, наводяться закордонні праці професора Київського університету Петра Михайловича Богаєвського (1866-1929). Останній відомий насамперед працями з історії Червоного Хреста. До Київського університету він перейшов у 1914 році. В еміграції перебував у Софії. Там же вийшли друком такі його праці: «Международное право. Лекции» (1925 р.), «Міжнародне право. Посібник до лекцій» (1923 р., болг. мов.) та ін.

Дослідження з МПрП в радянській Україні у 20-х-40-х роках проводилися лише проф. **Володимиром Михайловичем Корецьким**²⁷. Хоча В.Корецький не був викладачем Ки-

²⁴Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки. Матеріали до бібліографії XIX – XX століть / Укладач і автор передмови Михайло Петрів. - Львів, 2001. – 260 с.

²⁵Промислове право/Подебради, 192 –110 с.; Про кодифікацію міжнародного права.– Прага, 1934; Побутові підстави, правничий уклад й сучасний культурний поступ міжнародного права // Записки УГА –Подебради, 1931.–Т.3, вип.1.–С 108–153. Остання робота надрукована також у 8 т. Антології української юридичної думки Упорядники: В.Н.Денисов, К.О.Савчук; відп. редактор В.Н.Денисов –К., 2004.–С 332– 382.

²⁶Грабарь В.Є. Материалы к истории литературы международного права в России (1647 – 1917) / Научный редактор, автор библиографического очерка и составитель библиографии У.Е. Батлер. – М., 2005. – 888 с.

²⁷Корецький В.М. (1890 -1984) народився у 1890 р., у 1916 з відзнакою закінчив юридичний факультет Харківського університету, де після цього залишився на викладацькій роботі. У 1949 р., будучи вже академіком Академії наук України, створив на її базі у Києві Сектор держави і права, що був пізніше реформований в Інститут держави і права. Практично все своє життя він присвятив науковій та педагогічній діяльності, при чому його наукові надбання й на сьогодні є взірцем глибокої та талановитої наукової думки. Міжнародне приватне право було одним з основних напрямків наукової роботи В. Корецького, що пов'язано, не в останню чергу, з практичною потребою налагодження економічного співробітництва Радянського Союзу з іноземними країнами.

ївського університету, але його багатогранні зв'язки з університетом дають нам підстави згадати деякі з його праць.

Володимир Михайлович Корецький, отримавши юридичну освіту ще до революції, в радянські часи стає відомим науковим та громадським діячем, автором наукових творів в різних сферах права та історії. Перша половина його творчого шляху (до переїзду в Київ у 1948 р.) відмічена працями переважно в області МПрП. Відповідно до бібліографічного покажчика праць В.М. Корецького, створеного його учнем проф. В.Н. Денисовим для двотомної збірки вибраних творів вченого²⁸, нам відомо більше 20-ти робіт В. Корецького з МПрП. Майже всі вони присвячені дослідженню питань міжнародного господарського права. Навіть його робота «Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права» (1948 р.), що була створена на основі його докторської дисертації²⁹, написана через призму його підходів щодо міжнародного господарського права. Теж саме можна сказати і про його рецензії на книги А.Н. Макарова (1924 р.), І.С. Перетерського (1925 р.), Є.І. Кельмана (1926 р.) та про статтю «Савиньи в международном частном праве» (1926 р.).

Зосередившись на системі міжнародного господарського права, В.М. Корецький не ставив за мету створення системи міжнародного приватного права. Його уявлення про МПрП доволі розмите. Так в «Очерках международного хозяйственного права» він розглядає МПрП тільки як колізійне право. З іншого боку в рецензії на книгу І.С.Перетерського він відмічає, що задача МПрП полягає у вивченні та формулюванні норм, безпосередньо регулюючих світогосподарські відносини. Це «безпосереднє регулювання» проходить червоною ниткою через всі роботи проф. В. Корецького. В оцінці праць останнього проф. М.М. Богуславський особливо підкреслював, що В. Корецький звернув увагу на значення уніфікації норм МПрП³⁰.

Система міжнародного господарського права була представлена В. Корецьким в наступному вигляді: А. Загальна частина, яка складалася з чотирьох підрозділів – І). Поняття міжнародного господарського права (сюди включалися параграфи про орієнтування в понятті та співвідношення міжнародного господарського права з МПрП, з правом іноземців, з світовим правом, з міжнародним публічним правом, з внутрішньогосподарським правом, з інтерлокальним правом та міжнародною економічною політикою); II). Економіко-політичні принципи регулювання (рівність, свобода торгівлі, принцип найбільшого сприяння, принципи «open door» та «closed door», взаємність, «економічна війна», безпосереднє регулювання державою); III). Техніка регулювання; IV). Джерела регулювання. Б. Особлива частина, в якій намічено одинадцять сфер господарювання (наприклад, міжнародне торгове право, міжнародне право зв'язку тощо).

Очевидно, В.М. Корецький планував дослідити всі намічені питання, але праці, які залишив вчений, охоплюють лише частину з них. Із Загальної частини міжнародного господарського права він висвітлює чотири питання, присвячених поняттю міжнародного

Літ.: Денисов В.Н. Корецький Володимир Михайлович // Антологія української юридичної думки. Т.8: Міжнародне право / Упорядники: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. редактор В.Н. Денисов. – К., 2004. – С. 509 – 515; Денисов В.Н. Корецький Володимир Михайлович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001. – Т. 3. – С.349 – 350; Денисов В.Н. Владимир Михайлович Корецкий (1890 - 1984) // Корецкий В. М. Избранные труды: В 2 кн. / Редкол.: В. Н. Денисов (гл. Ред.) и др.. – К., 1989. – С.5 -26; Владимир Михайлович Корецкий. - К., 1984.

²⁸Корецкий В. М. Избранные труды: В 2 кн. / Редкол.: В. Н. Денисов (гл. ред.) и др.. – К., 1989. Згадані в подальшому праці В. М. Корецького вміщені (за деякими винятками) у цьому виданні.

²⁹Дисертація мала назву: «Важнейшие проблемы международного частного права в англо-американской судебной практике по делам, затрагивающих интересы СССР».

³⁰Див.: Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – С. 39

господарського права («Очерки международного хозяйственного права» - 1928 р., «Униформизм в праве» - 1927 р.)³¹ та два питання щодо принципів регулювання («Оговорка взаимности в международном частном праве» - 1925 р., «Принцип «открытых дверей» - 1927 р.). Из Особливої частини міжнародного господарського права В.М. Корецький представив своє бачення щодо двох сфер – міжнародне радіоправо та міжнародне торгове право³².

Незважаючи на те, що В.М. Корецький досліджував насамперед питання міжнародного господарського права, він зробив величезний внесок у науку МПрП. По-перше, він проаналізував новітні на той час західні доктрини та літературу з МПрП. Нас вражає та кількість праць західних публіцистів, які опрацював В.М.Корецький у непрості 20-30-і роки минулого століття. По-друге, його роботи, в тому числі і «Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права» є, як сказав проф.Л.А.Лунц, гострим та глибоким аналізом питань Загальної частини міжнародного приватного права³³.

З позиції сьогодення можна, безумовно, оспорити деякі наукові позиції В.М. Корецького. Зокрема, не отримала підтвердження його думка про те, що колізійне право втрачає будь-яке значення в регулюванні світогосподарських відносин. В.М. Корецький в своїх працях застосовував марксистсько-ленінську методологію, яка вбачає в праві тільки політику пануючого класу та не залишає місця людині, її основним природним правам та свободам. Через це В.М.Корецький приходив до спірних, на нашу думку, висновків про абсолютну неможливість уніформізму в приватному праві та про перевагу внутрішнього регулювання зовнішньоекономічних зв'язків над міжнародним. Київський університет було відновлено у 1933 р., а юридичний факультет у його складі – у 1936 р.³⁴ Ще не закінчився на факультеті організаційний період, як почалася війна. Юридичний факультет відновив свою роботу лише в першому повоєнному році³⁵. В 1944 р. в університеті був відкритий новий факультет – міжнародних відносин, головною метою якого стала підготовка практичних працівників для щойно утвореного Міністерства закордонних справ УРСР³⁶. Новий факультет готував спеціалістів протягом 10 років. В 1962 р. у зв'язку з потребою підготовки кадрів для країн, які звільнилися від колоніальної залежності, на юридичному факультеті було створено відділення «Міжнародне право», навчальний процес на якому забезпечувала кафедра міжнародного права та іноземного законодавства³⁷. В 1971 р. підготовку фахівців-міжнародників було продовжено на відновленному факультеті міжнародних відносин та міжнародного права³⁸.

Всі згадані вище події сприяли тому, що вперше в історії університету не тільки на факультеті міжнародних відносин, але і на юридичному факультеті почалося викладання курсу міжнародного приватного права. Варто сказати, що МПрП на той час вивчалось (не

³¹Наступні 4 питання він планував включити у 2-й випуск нарисів.

³²Див.: *Корецький В. М.* Международное радиоправо // Избранные труды: В 2 кн. / Редкол.: В. Н. Денисов (гл. ред.) и др., Кн.1. – К., 1989. – С.104 – 119; Його ж: Probleme des internationalen Handelsrecht im Sowjetrecht // Ostrecht. – 1926. - №7/8. – S.746 – 772; №9. – S.867-887; № 10. – S.965 -989.

³³Лунц Л. А. Курс международного частного права. Общая часть. – М., 1973. – С.53.

³⁴Див.: Історія Київського університету (1834 -1959) / Відп. Ред. проф. О.З.Жмудський. – К., 1959. – С.593.

³⁵Див.: *Підпригора О.О.* Цивілістична наука в Київському університеті ім. Тараса Шевченка (до 165 – річчя університету) // Вісник Академії правових наук. – 1999. - №2. – С.116.

³⁶Про історію факультету див.: Інститут міжнародних відносин. – К., 2004. – 278 с.

³⁷З 1954 р. на юридичному факультеті існувала кафедра державного та міжнародного права (завідувач – доц. П.Д. Індиченко).

³⁸В 1988 р. факультет було перетворено в Інститут міжнародних відносин і міжнародного права, який з грудня 1990 р. став називатися Українським інститутом міжнародних відносин, а згодом Інститутом міжнародних відносин.

рахуя спеціалізованих навчальних закладів таких, як Московський інститут міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ СРСР, Академія зовнішньої торгівлі тощо) на юрфаках лише Київського, Московського, Ленінградського та Ростовського університетів, які працювали за індивідуальними учбовим програмами.

На юридичному факультеті Київського університету в 40-х роках МПрП викладалося в обсязі 40, а потім 60 лекційних годин для всіх студентів денної, вечірньої та заочної форм навчання³⁹. В 70-80-х роках цей предмет викладається як спецкурс для студентів господарсько-правової та державно-правової спеціалізації стаціонара обсягом 20 лекційних годин⁴⁰. В різні роки у період з 1944 по 1991 рр. курс МПрП на юридичному факультеті викладали Г. К. Матвєєв, О.О. Підпригора, Г.К. Дмитрієва, Н.П. Лещенко, А.С. Довгерт.

Для студентів відділення «Міжнародне право» факультету міжнародних відносин МПрП стало однією з провідних дисциплін поряд з міжнародним публічним правом. В 1970- 1980 - х роках цей курс обсягом 76 лекційних годин блескуче читався доц. Г.К. Дмитрієвою⁴¹. Пізніше його викладали доц. В. І. Кисіль та доц. А. С. Довгерт.

Лекції Галини Кирилівни Дмитрієвої з міжнародного приватного права користувалися надзвичайною популярністю серед студентів. Секрет цього полягав в тому, що Галина Кирилівна дуже точно враховувала специфіку студентської аудиторії, переважну більшість якої складала на той час громадяни країн Африки, Азії та Латинської Америки. Міжнародне приватне право не безпідставно вважається найскладнішою правовою наукою, «алгеброю юриспруденції», «головоломкою для професорів». Лише завдяки викладу матеріалу Г. К. Дмитрієвою студенти з великою зацікавленістю ставилися до цієї складної науки і вже у студентські роки долучалися до наукових дискусій щодо проблем міжнародного приватного права, які тривали в той час в країні. Галина Кирилівна у 1988 році переїхала до Москви, де продовжила викладання міжнародного публічного та приватного права, але зв'язок з Києвом не припинявся. В 1993 р. в Москві під редакцією Г.К. Дмитрієвої вийшов посібник з міжнародного приватного права, в якому взяли участь і її київські учні⁴². А останні її підручники з цієї дисципліни неодмінно пропонуються викладачами Київського університету студентській аудиторії, що спеціалізується з міжнародного приватного права.

На міжнародному факультеті були започатковані в цей період (1971 – 1991 рр.) і перші спецкурси з МПрП (міжнародне сімейне право – проф. Г.К.Матвєєв, доц. В.І. Кисіль; міжнародна охорона авторських та винахідницьких прав - проф. Ю.Г.Матвєєв, доц. А.С.Довгерт; міжнародний цивільний процес – доц. Є.В. Гусєв, доц. А.С. Довгерт). Чимала заслуга в цьому належить також тодішньому завідувачу кафедри міжнародного права та іноземного законодавства, професору Ігорю Івановичу Лукашуку (1926 – 2006), який користувався на факультеті незаперечним науковим, інтелектуальним авторитетом. Своєю інтелігентністю, ерудицією, «лукашовською» чарівністю він одразу і на завжди «підключав» студентів до цікавого і пульсуючого поля міжнародного права. І. Лукашук заві-

³⁹Див.: *Матвєєв Г.К.* О преподавании международного частного права // Правоведение 1977. - № 3. - С. 89.

⁴⁰Див.: *Довгерт А.С.* Шляхи вдосконалення викладання міжнародного приватного права // Вісник Київського університету. Юридичні науки. – 1989. – Вип. 30. – С. 61-64; *Його ж.* Перестройка внешнеэкономической деятельности СССР и преподавание международного частного права в юридических вузах // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 75-77.

⁴¹Див.: *Денисов В.Н.* Дмитрієва Галина Кирилівна // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1999.- Т. 3. - С.217 -218.

⁴²Див.: *Международное частное право: Учеб. пособие.* / Г.К. Дмитриева, А.С. Довгерт, В.П. Панов, Н.А. Шебанова и др. - М., 1993. - 168 с.

дував кафедрою понад 20 років, під його началом кафедра стала одним із провідних наукових центрів досліджень міжнародного публічного і приватного права та підготовки юристів-міжнародників України та колишнього СРСР. Ігор Іванович створив теорію міжнародно-правового регулювання, згідно з якою міжнародне право розглядається в процесі його функціонування, а також як підсистема міжнародної нормативної системи, що включає не тільки правові, а і політичні, моральні та інші міжнародні норми. В 1985 р. Ігор Іванович переїздить до Москви, де відразу стає найпомітнішою фігурою в науці міжнародного права СРСР, а згодом Росії⁴³.

Наукові дослідження з МПрП у повоєнному університеті довгий час не проводилися, якщо не рахувати невеличкі публікації на початку 1950-х років доц. В. І. Лисовського⁴⁴ на тему міжнародного комерційного арбітражу та зовнішньої торгівлі⁴⁵. Широке дослідження проблем МПрП в Київському університеті пов'язані з ім'ям видатного вченого та педагога - Геннадія Костянтиновича Матвєєва⁴⁶.

В історію цивілістики проф. Г.К. Матвєєв увійшов насамперед завдяки фундаментальним працям у сфері цивільної відповідальності⁴⁷. Проте не менш вагомий внесок він зробив і в науку МПрП. До проблем останньої Г.К. Матвєєв звернувся на початку 60-х років, написавши рецензії на знакові роботи радянської доктрини МПрП⁴⁸.

У 70-80 роках Г.К. Матвєєв взяв участь у всесоюзній науковій дискусії щодо природи, системи та джерел міжнародного приватного права. В опублікованих працях⁴⁹ Г.К.

⁴³Див.: *Буткевич В.Г., Буткевич О.В.* Гордость науки международного права // Международное право XXI века. Игорь Иванович Лукашук. – К., 2006. – С.11 – 118.

⁴⁴*Вадим Иванович Лисовский* (1904 – 1997) працював в Київському університеті доцентом в 1949 – 1950 рр. та завідувачем кафедри теорії та історії держави і права в 1953 р.. Відомий значними творами з міжнародного права та міжнародного торгового і фінансового права. Див.: *Касяненко Ю. А., Савчук К.О.* Лисовський Вадим Іванович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001.- Т. 3. -С.477 – 478.

⁴⁵Див.: *Лисовский В.И.* Вопросы исполнения арбитражных решений по внешней торговле // Науч. записки Киев. гос. ун-та им. Т.Г. Шевченко. – Вып. 9. – Юрид. сборник. – 1950. – № 4. – С. 105-110; Його ж. Законодательные акты стран народной демократии по внешней торговле // Внешняя торговля. – 1951. – № 6. – С. 38-42; Його ж. Условия внешнеторгового арбитража в Польше, Чехословакии и Венгрии // Внешняя торговля. – 1951. – № 9. – С. 33-37.

⁴⁶*Матвеев Геннадий Константинович* (1908 – 1996) народився 21 серпня 1908 р. в с. Пектубаєво, тепер Яранського р-ну Кіровської обл., Росія, доктор юридичних наук з 1951, професор з 1953р., заслужений працівник вищої школи України з 1979 р.. Закінчив у 1933 р. юридичний факультет Казанського університету. З 1933 р. - у Казанському юридичному інституті: аспірант, викладач. З вересня 1938 р. працював на юридичному факультеті Київського університету: викладач, доцент, професор. Був деканом юрфаку (1949 р.) та тривалий час завідував кафедрою цивільного права. З 1971 р. – професор – консультант кафедри міжнародного права та іноземного законодавства факультету міжнародних відносин та міжнародного права.

Літ.: Хуторян Н.М., Боишицкий Ю. Л. Матвеев Геннадий Константинович // Антологія української юридичної думки. Т.9: Юридична наука радянської доби / Упорядники: В.Б. Авер'янов, К.О. Савчук та ін.; відп. редактор В.П. Нагребельний. – К., 2004. – С. 402 – 404; *Підпригора О.А.* Матвеев Геннадий Константинович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001.- Т. 3. - С.595; *Довгерт А.С., Кузнецова Н.С., Шевченко Я.Н.* Професор Київського університету Геннадій Костянтинович Матвєєв (1908-1996) // Українське право. – 1998. - №1. – С. 7–14.

⁴⁷Див.: *Матвеев Г.К.* Вина в советском гражданском праве. – М., 1955; Його ж. Основание гражданско-правовой ответственности. – М., 1970.

⁴⁸Див.: *Матвеев Г.К.* Рецензия на книгу Богуславского М.М. и Рубанова А.А. «Правовое положение иностранцев». // Советский ежегодник международного права 1960 г. – М., 1961; *Його ж.* Рецензия на книгу Лунца Л.А. «Международное частное право» // Правоведение. – 1961. – № 4; Його ж. Рецензия на книгу Орловой Н.В. «Вопросы брака и развода в международном частном праве» // Сов. государство и право. – 1962. – № 2.

⁴⁹*Матвеев Г.К.* Задачи дальнейшего развития международного частного права. // Сборник "Итоги всесоюзной научной конференции "Задачи юридической науки в свете новой Конституции СССР". – М., 1978;

Матвеев захищав позицію тих вчених (І.С. Перетерський, Л.А. Лунц та ін.), які розглядали МПрП як самостійну галузь національного права цивілістичного характеру, відокремлюючи його від міжнародного публічного права та цивільного права. З метою більш чіткого розмежування МПрП з названими галузями, він звужує МПрП до системи колізійних норм. Таким чином проф. Г.К. Матвеев повертається до уявлень про МПрП, що домінували в середині XIX століття.

Іншим напрямком досліджень Г.К. Матвеева у сфері МПрП були колізійні проблеми сімейного права⁵⁰. Певним підумком цих досліджень став унікальний підручник з сімейного права⁵¹, в якому розв'язувалися не тільки матеріально-правові питання сімейного права різних країн, але й колізійні питання сімейно-шлюбних відносин. В своїх працях Г.К. Матвеев виступав за пом'якшення територіального принципу радянського права щодо умов укладення шлюбів. Він був палким прихильником приєднання СРСР до багатьох міжнародних конвенцій у сфері сімейного права.

Заслуга проф. Г.К. Матвеева полягає також в організації викладання курсу МПрП на юридичному факультеті та факультеті міжнародних відносин та міжнародного права Київського університету.

Г.К. Матвеев багато зробив і для розгортання наукових досліджень в Україні. Можна стверджувати, що він створив українську школу вчених з міжнародного приватного права. Починаючи з 60-х років під його керівництвом проводяться дослідження в рамках кандидатських дисертацій проблем міжнародного спадкового права, міжнародного сімейного права, міжнародного права власності, міжнародного авторського права. Так вже на початку 60-х років виходить стаття «Застосування радянських колізійних норм»⁵² аспіранта Г.К. Матвеева Анатолія Яковича Сивоконя, подальші дослідження якого стосувалися міжнародного спадкового права⁵³ та завершилися успішним захистом кандидатської дисертації «Коллизионные вопросы наследования в международном частном праве»⁵⁴.

На початку 1970-х років під керівництвом проф. Г.К. Матвеева питання міжнародного сімейного права починає досліджувати О.Г. Дрижчана, згодом доцент кафедри цивільного

Його ж. Предмет, система и задачи дальнейшего развития международного частного права. // Советский ежегодник международного права – М., 1978; Його ж. Международное частное право как отрасль советского права // Сов. государство и право. – 1980. – № 6. – С. 51-58 та ін.

⁵⁰Матвеев Г.К. Вопросы советского коллизионного семейного права // Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 99-105; Його ж. Условия и правовые последствия заключения иностранных браков // Советская юстиция. – 1972. – № 10; Його ж. Актуальные проблемы международного семейного права // Сб. ИГПАН СССР «10 лет Основ законодательства СССР о браке и семье». – М., 1978.

⁵¹Матвеев Г.К. Советское семейное право. – М., 1978 (друге вид. – 1985).

⁵²Сивоконь А.Я. Застосування радянських колізійних норм // Вісник Київського ун-ту. Серія економіки і права. – 1962. - №5 – С. 105-111.

⁵³Сивоконь А.Я. Колізійні питання спадкового права в новому цивільному кодексі УРСР. // Проблеми правознавства. – 1967. – С. 107-113.

⁵⁴Сивоконь А.Я. Коллизионные вопросы наследования в международном частном праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Киев. ун-т. – Киев, 1977. – 25 с.

Слід сказати, що в 1965 р. була захищена ще одна дисертація з проблем міжнародного спадкового права («Права иностранцев, относящиеся к собственности и наследованию в Украинской ССР»). Її автор - Іван Антонович Беленчук, який був учнем В.М. Корецького, згодом викладав адміністративне право в Київському університеті в 60 -90 роках. Йому належить коментар до останнього розділу (питання МПрП) Цивільного кодексу УРСР 1963 р. (Див.: Гражданский кодекс Украинской ССР: Научн. – практ. коммент. = К., 1981. С.628 -637).

права Київського університету⁵⁵. Проблемам міжнародного цивільного процесу були присвячені праці аспіранта, а потім викладача юридичного факультету Є.В.Гусєва (науковий керівник проф.М.Й.Штефан)⁵⁶.

В 1970-і роки в області міжнародного авторського права починає свої студії син Г.К.Матвєєва **Юрій Геннадійович Матвєєв**⁵⁷.

Проф. Ю.Г.Матвєєв присвятив багато років життя дослідженню проблем міжнародного та порівняльного авторського права. Звернення до цієї проблематики пов'язане з багатьма обставинами. Так наприкінці 60-х, початку 70-х років Ю.Г. Матвєєв працює в Авторсько-правовому відділі Секретаріату ЮНЕСКО, де потрапляє у вир підготовки та проведення багатьох міжнародних зустрічей, симпозиумів, конференцій з міжнародного авторського права, в тому числі і Паризьких дипломатичних конференцій 1971 року, на яких було знайдено вихід із «кризи» міжнародного авторського права та прийняті нові тексти Бернської та Всесвітньої конвенцій з авторського права. Вже в ці роки він стає активним прихильником приєднання СРСР до Всесвітньої конвенції з авторського права. «Зараз наша участь у конвенціях в області інтелектуальної власності нікого не здивує, - пише відомий вчений проф. М.Богуславський, - але тоді, коли ми традиційно виходили з принципу свободи перекладу і стояли поза міжнародної системи охорони авторських прав, висунути і обґрунтувати таку пропозицію могла тільки людина, яка володіла прозорливістю істинного вченого та даром наукового передбачення»⁵⁸.

В 1973 році СРСР приєднався до Всесвітньої (Женевської) конвенції з авторського права 1952 р. Але головним спонукальним мотивом звернення проф. Ю. Г. Матвєєва до проблем міжнародного авторського права (після розробки проблем деліктної відпові-

⁵⁵Див.: Дрижчана О.Г. Аліментні правовідносини за участю іноземців // Радянське право. – 1971. – № 3. – С. 76-81; Дрижчана О.Г. Виконання іноземних судових рішень про отримання аліментів на дітей // Проблеми правознавства. – 1972. – Вип. 22. – С. 114-123; Дрижчаная Е.Г. Коллизионные вопросы алиментирования в международном частном праве: Автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.10 / Киевский государственный университет. – К., 1972. – 19 с.

⁵⁶Гусєв Є.В. Проведення справ з іноземним елементом в судовій практиці УРСР // Проблеми правознавства. – Вип. 29. – 1974. – С. 102-110; Його ж. Признание и исполнение в Украинской ССР решений иностранных судов: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук:12.00.03 / – Киев. ун-т. – Киев, 1978. – 28 с.

⁵⁷Матвєєв Юрій Геннадійович (1940 – 1990) народився в м. Києві в сім'ї видатного юриста-науковця Матвєєва Г.К. В 1962 році закінчує юридичний факультет Київського університету та починає працювати в Київському обласному державному арбітражі. В 1966 році захищає кандидатську дисертацію, 1982 – докторську, а в 1985 році йому було присвоєно звання професора. Після закінчення аспірантури розпочинає викладацьку роботу (Київська вища школа МВС СРСР). З 1974 по 1989 роки викладає на юридичному факультеті та факультеті міжнародних відносин і міжнародного права Київського університету. В 1977 році обирається завідуючим кафедри цивільного права і процесу, а в 1983 – деканом юридичного факультету. Дипломатична діяльність Ю.Г. Матвєєва пов'язана з восьмирічною роботою в апараті ЮНЕСКО в Парижі, участю в роботі Конференції ООН з кодифікації морського права, інших конференцій. В 1987 році призначений на посаду Головного державного арбітра України, а в 1989 році обирається Головним державним арбітром СРСР.

Літ.: Тимченко Г.П. Матвєєв Юрій Геннадійович // Антологія української юридичної думки. Т.9: Юридична наука радянської доби / Упорядники: В.Б. Авер'янов, К.О. Савчук та ін.; відп. редактор В.П. Нагребельний. – К., 2004. – С. 442 – 444 ; Шемшученко Ю.С. Матвєєв Юрій Геннадійович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001. - Т. 3. - С.595; Довгерт А. С. Внесок професора Ю.Г. Матвєєва в дослідження проблем авторського права // Українське право. – 2000 - №1 – С. 9-14; Кузнецов М.М. Об авторе данной книги и его вкладе в развитие российской концепции авторского права // Матвєєв Ю.Г. Международная охрана авторских прав (издание второе, переработанное и дополненное). – М., 2000. - С.6 – 10; Буткевич В.Г. Вопросы международной охраны авторских прав в трудах Ю. Г. Матвєєва // Сов. государство и право. – 1990. - №10. – С. 138 – 141.

⁵⁸Богуславський М.М. Дар научного предвидения (о книге Ю.Г.Матвєєва «Международная охрана авторских прав». - М., Юридическая литература, 1987. - 223 с.) – Известия вузов. «Правоведение». – 1990. - № 6.

дальності в англо-американському праві⁵⁹) ще до приєднання СРСР до Всесвітньої конвенції стала його наукова відповідальність щодо потреби осмислення складного механізму міжнародної охорони авторських прав, що відшліфовувався протягом майже століття та залучення до нього СРСР. Основними роботами Ю. Г. Матвєєва в цій сфері стали – «Международные конвенции по авторскому праву» (1975 р., друге видання 1978 р.) та «Международная охрана авторских прав»⁶⁰ (1987 р., друге посмертне видання 2000 р.)

Його підхід до міжнародної охорони авторських прав мав універсальний характер і не був обмежений положеннями однієї Всесвітньої конвенції, до якої приєднався СРСР. Такий підхід був обумовлений взаємопов'язаністю багаточислених конвенцій в області авторського права, а також глибокою переконаністю проф. Ю. Г. Матвєєва в тому, що в майбутньому країна неодмінно розширить свою участь у міжнародному механізмі охорони авторських прав. Крім аналізу двох текстів (1952 р. і 1971 р.) Всесвітньої конвенції з авторського права і всіх текстів Бернської конвенції Ю. Г. Матвєєв здійснив глибоке дослідження Римської конвенції з охорони інтересів артистів-виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (1961 р.), Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм (1971 р.), Брюсельської конвенції про поширення сигналів, що несуть програми та передаються через супутники (1974 р.), регіональних угод в області авторського права (Латино-американські конвенції, Арабська конвенція 1981 р.) та інших міжнародних договорів. Ним досліджено багато теоретичних проблем регламентації як традиційних, так і нових питань авторського права в умовах науково-технічної революції. Серед них: правова охорона перекладів та перекладачів; міжнародна регламентація фотографічних репродукцій творів, що охороняються авторським правом; охорона творів фольклору; міжнародно-правові проблеми охорони комп'ютерних програм; охорона творів при використанні кабельного телебачення; охорона творів при використанні їх відео-записувальною технікою та багато інших.

Широкий підхід проф. Ю. Г. Матвєєва до проблематики міжнародного авторського права дозволив зробити йому цілий ряд принципово важливих теоретичних висновків, що відносяться до всієї системи міжнародної охорони авторських прав, а також відмітити деякі тенденції, які будуть визначати розвиток цієї системи у майбутньому. Зокрема, в роботах Ю. Г. Матвєєва висловлюється припущення щодо можливості злиття двох основних конвенцій в області авторського права – Бернської та Всесвітньої, або розробки нової конвенції, яка б не тільки втілила основні положення існуючих міжнародних інструментів, але і більш повно врахувала соціально-політичні зміни сучасного світу. Цей висновок спирався на дослідження процесів зближення основних багатосторонніх конвенцій, що проявилися з особливою силою останнім часом та втілилися у підвищенні рівня охорони авторських прав у Всесвітній конвенції 1971 року шляхом закріплення в ній таких виключних прав автора як право на відтворення, публічне виконання та телерадіотрансляцію. Зверталася також увага на факт «взаємопроникнення» у складі учасників Бернської та Всесвітньої конвенцій.

Проф. Ю. Г. Матвєєвим було поставлено питання про приєднання СРСР (природно, після підняття рівня охорони вітчизняного авторського права) до Всесвітньої конвенції 1971 р. Безумовно, що такий підхід не суперечив приєднанню СРСР і до найстарішої Бернської конвенції у новій редакції з її високим рівнем охорони авторських прав. Ним було піднято також питання про важливість приєднання СРСР до Римської конвенції 1961

⁵⁹Матвєєв Ю.Г. Англо-американское деликтное право. – М., 1973.

⁶⁰Бібліографію праць Ю. Г. Матвєєва див. Довгерт А. С. Внесок професора Ю. Г. Матвєєва в дослідження проблем авторського права // Українське право. – 2000 - №1 – С. 13-14.

р., Женевської конвенції 1971 р. та Брюсельської конвенції 1974 р. Ще за його життя деякі його пропозиції були здійснені. Так, у 1988 р. СРСР приєднався до Брюсельської конвенції 1974 р., яка вступила в силу для країни 20 січня 1989 р.⁶¹

Вагомий внесок проф. Юрій Матвеев зробив у справу поглибленого вивчення авторського права у вузах та організації досліджень у цій галузі. На юридичному факультеті та факультеті міжнародних відносин та міжнародного права Київського університету ним було започатковано викладання спецкурсів «Авторське право» та «Міжнародна охорона авторських і винахідницьких прав». Стан досліджень, викладання та пропаганди авторського права узагальнені в опублікованій ним статті в Бюлетені ЮНЕСКО з авторського права.

Визнанням великого значення його праць для сучасників стало перевидання в Москві у 2000 р. монографії «Международная охрана авторских прав», що вперше вийшла друком у 1987 р.

Батько та син Матвееви підготували наступне покоління дослідників у сфері МПрП. Проблемам міжнародного права власності була присвячена кандидатська робота В.В.Мащенко⁶², а В.І.Кисіль продовжив дослідження свого вчителя у сфері міжнародного сімейного права⁶³. А.С.Довгерт під керівництвом Ю.Г.Матвеева та Г.К.Матвеева вивчав проблеми міжнародного авторського права⁶⁴.

На факультеті міжнародних відносин у 1980-х роках радянськими та іноземними здобувачами було захищено ще ряд кандидатських дисертацій, зокрема, «Международный договор и нормы международного частного права» (Бабаєв М.Х., 1983 р.), «Унификация норм международной купли-продажи» (Паліашвілі І.А., 1985 р.), «Унификация коллизионных норм в договорах об оказании правовой помощи с участием СССР» (Хачатурян А.Г., 1990) та інші⁶⁵.

⁶¹Після розпаду СРСР Україна приєдналася до всіх зазначених конвенцій.

⁶²Див.: *Мащенко В.В.* Правовой режим собственности в международном частном праве. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Киев. ун-т. – К., 1980. – 28 с.; *Його ж.* Правове положення іноземного майна в СРСР // Радянське право. – 1979. – № 8. – С. 60-64; *Його ж.* Правовой режим собственности иностранного государства в СССР // Вестник Киевского Университета. Серия: Международные отношения и международное право. – 1980. – Вып. 10. – С. 86-91.

⁶³Див.: *Кисиль В.И.* Lex personalis в международном частном праве // Вестник Киевского Университета. Серия: Международные отношения и международное право. – 1980. – Вып. 10. – С. 95-103; *Його ж.* Коллизионные вопросы развода в международном частном праве социалистических государств. // Правоведение. – 1980. – № 6. – С. 65-72; *Його ж.* Нове в радянському колізійному законодавстві про шлюб та сім'ю // Радянське право. – 1980. – № 8. – С. 45-49; *Його ж.* Расторжение иностранных браков в международном частном праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Киев. ун-т. – Киев, 1980. – 26 с.

⁶⁴Див.: *Довгерт А.С.* Деятельность ЮНЕСКО и ВОИС по оказанию правовой и технической помощи развивающимся странам в области авторского права // Вестник Киевского Университета. Серия: Международные отношения и международное право. – 1980. – Вып. 10. – С. 91-95; *Його ж.* Участь СРСР в міжнародній системі охорони авторських прав. // Советское право. – Киев, 1980. – № 7. – С. 57-59; *Довгерт А.С., Матвеев Ю.Г.* Международная охрана авторских прав // Трибуна лектора. – 1982. – № 10. – С. 47-48; *Довгерт А.С.* Международная охрана авторских прав и развивающиеся страны: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Киев. Ун-т. – К., 1982. – 25 с.

⁶⁵Див., зокрема: *Насер Аддин Мухаммед Аль-Батуль.* Правовое положение иностранцев в арабских странах: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Київський університет. – К., 1985. – 23 с.; *Шауки Ахмед.* Правовое регулирование международных торговых отношений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Київський університет. – К., 1985. – 19 с.; *Мултала Халдуж.* Международная защита прав женщины и правовое положение женщины в Марокко: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Київський університет. – К., 1985. – 20 с.; *Харун Абакар М'Боду.* Международно-правовое регулирование торговых преференций для развивающихся стран: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Київський університет. – К., 1986. – 20 с.; *Башир Авад Фадил Шебаб.* Международно-правовое регулирование внешнеэкономических отношений Иордании: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Київський університет. – К., 1988. – 21 с.

Таким чином, на початок 1980-х років у Київському університеті були проведені дослідження у багатьох сферах МПрП. Це дало можливість у 1985 році випустити перший в Україні посібник з міжнародного приватного права⁶⁶.

В період горбачовської перебудови і до розпаду СРСР на юридичному факультеті та факультеті міжнародних відносин і міжнародного права продовжувалися дослідження з МПрП, яке в перебудовчі часи стало відігравати неабияке значення. Так, А.С.Довгерт і В.І.Кисіль приступили до широких досліджень питань міжнародного приватного трудового права⁶⁷ та системи колізійних правил⁶⁸.

Праця викладачів та вчених радянської доби над проблемами МПрП підготувала ґрунт для створення унікальної в Україні і на терені колишнього СРСР кафедри міжнародного приватного права в Київському університеті та для відкриття спеціалізації з міжнародного приватного права для юристів-міжнародників.

Важливою віхою в історії науки та викладання МПрП в Київському університеті став 1992 рік. Україна, здобувши незалежність, стала на шлях ринкових перетворень та розбудови демократичного суспільства. Зростання ролі права на цьому шляху, позначено серед іншого, і створенням в 1992 р. кафедри міжнародного приватного права⁶⁹ в Інституті міжнародних відносин Київського університету.

В учбовому плані на кафедру покладалося, зокрема, завдання по забезпеченню нової спеціалізації «міжнародне приватне право» для бакалаврів, спеціалістів, магістрів міжнародного права. За роки незалежності кафедра випустила більше 1000 таких фахівців. Нова спеціалізація зумовила впровадження чисельних спецкурсів з МПрП. Якщо до створення кафедри на факультеті викладалося лише три спеціальні курси з МПрП, то протягом періоду незалежності впроваджено біля сорока курсів⁷⁰. Ці предмети та базовий курс

⁶⁶ Международное частное право: Учебное пособие для вузов / Под общей ред. Г.К. Матвеева. – К.: Вища школа, 1985. – 176с.

⁶⁷ Див.: Довгерт А.С. Определение применимого права для трудовых отношений с иностранным элементом // Вестник Киевского Университета. Серия: Международные отношения и международное право. – 1989. – Вып. 28. – С. 95-101; Його ж. Шляхи вдосконалення викладання міжнародного приватного права // Вестник Киевского Университета. Серия: Юридические науки. – 1989. – Вып. 30. – С. 61-64; Його ж. Перестройка внешнеэкономической деятельности СССР и преподавание международного частного права в юридических вузах // Известия вузов. Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 75-77; Його ж. Правовое регулирование труда иностранных работников совместных предприятий стран-членов СЭВ на территории СССР // Зарубежный мир: социальные, политические и экономические проблемы. – Киев, 1990. – Вып. 18. – С. 78-83; Його ж. Совместные предприятия: регулирование труда. – Практическое руководство. - К.: Лыбидь, 1991. – 68 с.; Його ж. Радянська доктрина міжнародного приватного права в світлі правового регулювання трудових відносин з іноземним елементом // Вісник Київського університету. Серія: Суспільно-політичні науки. – 1991. – №1. – С. 94 – 97; Його ж. Дія колізійних норм у сфері міжнародних трудових відносин // Вісник Київського університету. Серія: Суспільно-політичні науки. – 1991. – №4. – С. 41-45.

⁶⁸ Див.: Кисиль В.И. Некоторые аспекты кодификации международного частного права в зарубежных социалистических государствах (в соавторстве) // Вестник Киевского Университета. Серия: Международные отношения и международное право. – 1986. – Вып. 23. – С. 44-48; Його ж. Сближение и унификация коллизионных норм стран-членов СЭВ: проблемы, методы и перспективы // СЕМП, 1984. – М., 1986. – С. 273-278; Його ж. Перспективы кодификации международного частного права в СССР // Вестник Киевского Университета. Серия: Международные отношения и международное право. – 1989. – Вып. 28. – С. 83-89; Його ж. Международное гуманитарное сотрудничество и актуальные проблемы развития советского коллизионного семейного права (в соавторстве) // Торгово-экономические связи и вопросы международного частного права. – М., 1990. – С. 174-190; Його ж. Правовая реформа в СССР и некоторые аспекты международного частного права // Советское государство и право. – 1990. - № 1. – С. 98-104.

⁶⁹ Її першим завідувачем став професор К.К.Сандровський (1992-1995). З 1995 року кафедрою завідує професор, член-кореспондент АПрН України А.С.Довгерт.

⁷⁰ «Актуальні проблеми міжнародного приватного права», «Методологія міжнародного приватного права», «Міжнародне торговельне право», «Міжнародне підприємницьке право», «Міжнародне валютне право»,

з міжнародного приватного права викладали професори Довгерт А. С., Кисіль В.І, Мережко О.О., доценти Калакура В.Я., Коз'яков С.Ю., Трутень В.В., Криволапов Б.М., Цірат Г.А., Забара І.М., Бірюков О.М., Серьогін О.Ю. Кучер Б.І., Галущенко Г.В. та к.ю.н. Черняк Ю.В., Виговський О.І. Для читання окремих курсів чи тем запрошувалися фахівці з Національної академії наук України, Адміністрації Президента України, Антимонопольного комітету України, а також юристи-практики.

Значні зрушення з викладанням МПрП відбулися і на юридичному факультеті університету. Курс МПрП став нормативною (обов'язковою) дисципліною в навчальному плані підготовки юриста. Предмет викладався проф. Кузнєцовою Н.С., проф. Боднар Т.В., а останнім часом проф. Притикою Ю.Д., доц. Грамацьким Е.М., Діковською І.А. В учбових планах для підготовки магістрів з'явився спецкурс «Теоретичні проблеми колізійного права»⁷¹.

Для забезпечення навчального процесу вийшли друком численні навчальні посібники, збірники нормативних актів, курси лекцій та інша навчальна література⁷².

Інтенсивно проводилися в цей період і наукові дослідження в області МПрП. І це не зважаючи на складні умови (в тому числі і економічні) перехідного періоду, коли значні зусилля викладачів спрямовувалися на правову розбудову молодого держави та на активну

«Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності», «Міжнародне авторське право», «Міжнародне право промислової власності», «Міжнародне сімейне право», «Міжнародний комерційний арбітраж», «Міжнародний цивільний процес», «Міжнародне приватне морське право», «Право ГАТТ/СОТ», «Правові засади міжнародного фінансування», «Агентське право», «Правове регулювання міжнародних туристичних відносин», «Правове співробітництво держав у цивільних справах», «Міжнародне інвестиційне право», «Економіка та право європейської інтеграції», «Європейське приватне право», «Європейське деліктне право», «Транснаціональне торгове право (lex mercatoria)», «Герменевтика в міжнародному приватному праві», «Правове регулювання міжнародної купівлі-продажу товарів», «Патенти та ліцензії в міжнародній торгівлі», «Міжнародне податкове право». Міжнародно-правовий аспект містився також і в інших курсах, запроваджених кафедрою: «Страхове право», «Антимонопольне право», «Приватна юридична практика», «Адвокатура в Україні», «Банківське право», «Правове регулювання неспроможності (банкрутства)», «Біржове право», «Цінні папери», «Підприємницьке право», «Пандектологія», «Інвестиційне право», «Митне право ЄС».

⁷¹Київська школа цивілістики/За ред. члена-кореспондента АПрН України Р.М.Майданика. – К., 2009. – С.285.

⁷²Див., зокрема: Довгерт А. С. Правовое регулирование международных трудовых отношений: Учебное пособие. – К., 1992. – 248 с.; Міжнародне приватне право. Міжнародні договори України. Том 1 / Відп. ред. та упорядники А. Довгерт та В. Крохмаль. – К., 2000. – 992 с.; Міжнародне приватне право. Міжнародні договори України. Том 2 / Відп. ред. та упорядники А. Довгерт та В. Крохмаль. – К., 2000. – 1312 с.; Криволапов Б.М. Позовна давність у міжнародному приватному праві. Навчальний посібник. – К., 2001. – 148 с.; Авторське право та суміжні права. Європейський досвід: У 2-х книгах. / За ред. А.С. Довгерта. - Кн. 1. – К., 2001. – 520 с.; Авторське право та суміжні права. Європейський досвід: У 2-х книгах. / За ред. А.С. Довгерта. – Кн. 2. - К., 2001.. – 460 с.; Цірат Г.А. Міжнародний комерційний арбітраж: Навч. посібник. – К., 2002. – 304 с.; Цірат А.В. Франчайзиг и франчайзинговий договор: Учебн. –практ. пособие. – К., 2002. – 240 с.; Довгерт А.С., Сирота Д.М. Міжнародне авторське право. Матеріали до курсу. - К., 2004. - 165 с.; Забара І.М. Міжнародне приватне морське право: Збірник матеріалів до навчальної дисципліни. – К., 2004. – 196 с.; Бірюков О. Банкрутство. (Курс лекцій). – К., 2004. – 240 с.; Серьогін О.Ю. Особливості правового регулювання захисту прав споживачів в ЄС та Україні (дистанційний курс) // <http://titan.ltu.org.ua/lms-lmm/studentHome.do?nav=studenthome>; Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Отв. ред. проф. А. Довгерт. – К., 2006. - 1008 с.; Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / Отв. ред. проф. А. Довгерт. - К., 2004. - 544 с.; Кармаза О.О. Міжнародне спадкове право: Науково-практичний посібник. – К., 2007. -328 с., Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / За ред. доктора юридичних наук, проф. А. Довгерта. – Х.,2008. – 359; Закон України « Про міжнародне приватне право»; Цивільний кодекс України: парал. укр. та англ. тексти / Наук. керівник перекладу Г.В. Галущенко. – К., 2009. – 735 с.; Цірат А.В. Руководство по составлению и заключению франчайзинговых договоров: право и практика: Учебн. –практ. пособие. – К., 2010. – 352 с. та ін.

юридичну практику⁷³. Наукові пошуки були організовані майже в усіх сферах МПрП. Про широту досліджень говорить той факт, що за роки незалежності тільки по кафедрі міжнародного приватного права захищено більше 40 кандидатських та докторських дисертацій з МПрП⁷⁴.

В 1994 р. захистом докторської дисертації позначено багаторічне дослідження проблем міжнародного приватного трудового права **Анатолієм Степановичем Довгертом**⁷⁵.

⁷³Дослідження в цей період збіглися з епохальними кодифікаційними роботами в Україні. Науковці кафедри приймали участь у створенні багатьох нових законів держави ринкового спрямування. Окремою сторінкою стала тривала, понад 10 років, праця над проектом Цивільного кодексу України. Вчені підготували також проект кодифікації МПрП спочатку в рамках нового Цивільного кодексу України, а згодом в рамках окремого закону.

Викладачі кафедри створили в цей період декілька успішних та найвідоміших в Україні юридичних фірм.

⁷⁴Докторські дисертації: Довгерт А.С. Правове регулювання міжнародних трудових відносин, 1994; Кисіль В.І. Механізми колізійного регулювання в сучасному міжнародному приватному праві, 2001; Мережко О.О. Теорія та принципи транснаціонального торгового права (lex mercatoria), 2002.

Кандидатські дисертації: Фам Ци Чунг (В'єтнам) Правове регулювання іноземних інвестицій у В'єтнамі, 1992; Калакура В.Я. Кодифікація міжнародного приватного права в країнах Європи, 1993; Туліо Чамба Вільявінсенсіо Діосграф (Еквадор). Джерела міжнародного приватного права в країнах Латинської Америки, 1995; Криволапов Б.М. Позовна давність у міжнародному приватному праві, 1997; Гірма Гізау Айеле (Ефіопія). Система колізійних норм в міжнародному приватному праві; Тарабія Хасан (Ізраїль). Правове регулювання страхування у зовнішньоекономічних зв'язках, 1998; Варшоломідзе Леван (Грузія). Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках УНІДРУА, 1998; Бірюков О.М. Порівняльно-правовий аналіз інституту неспроможності у законодавстві України та деяких іноземних країн, 1999; Фаренвальд Арнольд (Федеративна Республіка Німеччина) Патентно-ліцензійні угоди в англійському, французькому та італійському праві, 1999; Цірат Г.А. Виконання іноземних арбітражних рішень, 2000; Галущенко Г.В. Міжнародні договори України про правову допомогу в цивільних справах і внутрішнє законодавство, 2001; Серьогін О.Ю. Правове регулювання міжнародних туристичних відносин, 2002; Виноградова Г.В. Міжнародне приватно-правове регулювання іноземного інвестування в позиковій формі в Україні, 2002; Забара І.М. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди в міжнародному приватному праві, 2002; Цірат Г.В. Договори франчайзингу, 2003; Теуш С.К. Приватноправові конвенції Ради Європи, 2003; Сирота Д.М. Вдосконалення законодавства України про суміжні права до рівня основних універсальних міжнародних договорів про суміжні права, 2004; Дзіс С.А. Проблеми авторського права в сфері новітніх комп'ютерних технологій, 2004; Кармаза О.О. Спадкування у сучасному міжнародному приватному праві, 2006; Попко В.В. Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції, 2006; Довжук О.В. Правове регулювання міжнародних приватних трудових відносин на сучасному етапі (матеріально-правовий аспект), 2006; Черняк Ю.В. Інститут підсудності в міжнародному приватному праві країн Європейського Союзу та України, 2006; Бурлай О.Є. Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві, 2007; Ільков В.В. Правове регулювання створення та функціонування вільних економічних зон в Україні, 2007; Руденко О.В. Уніфікація міжнародного приватного права в Європейському Союзі, 2007; Дмитрієва Ю.А. Просте товариство: законодавче регулювання в праві Німеччини та України, 2008; Балденюк В.В. Забезпечення застосування колізійної норми: кваліфікація, зворотнє відсилання, обхід закону в міжнародному приватному праві, 2008; Філіп'єв А.О. Застосування іноземного права для регулювання приватноправових відносин: проблеми та перспективи, 2009; Гіренко О.Т. Сучасні тенденції регулювання юрисдикційних імунітетів у міжнародному приватному праві, 2009 та ін. На юридичному факультеті також були підготовлені кандидатські дисертації з МПрП: Трутень В.В. Встановлювання іноземного права в міжнародному приватному праві, 1996; Притика Ю.Д. Правові засади формування і функціонування міжнародного комерційного арбітражу в Україні, 1997; Семерак О.С. Цивільно-правові аспекти регулювання та взаємного захисту іноземних інвестицій на практиці України, Угорщини, Польщі та Словаччини, 1999; Діковська І.А. Договір повітряного чартеру у міжнародному приватному праві, 2002; Хєда С.М. Правове регулювання участі іноземних юридичних осіб у цивільних правовідносинах (порівняльно-правовий аспект), 2004; Тараба Н.В. Зовнішньоекономічні угоди з комерційним фінансуванням, 2007.

⁷⁵Довгерт Анатолій Степанович (1949 р.н.) - член-кореспондент АПрН України, доктор юридичних наук, професор, адвокат, засл. юрист України. Закінчив у 1977 р. факультет міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. У цьому ж університеті з 1983 р.: доцент кафедри цивільного права юридичного факультету, з 1988 р. - доцент кафедри міжнародного права,

В працях, присвячених цій тематиці⁷⁶, вперше в науці країн СНД розкрито концепцію правового регулювання трудових відносин з іноземним елементом на основі підходів, принципів і категорій МПрП. В радянській правовій доктрині проблеми регулювання міжнародних трудових відносин майже не розроблялися через відсутність соціального закордонне переміщення робочої сили стає для України поширеним явищем. Цьому процесу сприяло також і масове створення спільних підприємств з іноземними інвестиціями. Соціальна практика ставила перед наукою МПрП завдання запропонувати, з урахуванням світового досвіду, правові механізми, що діють у цій сфері.

В трудах проф. А. Довгерта на основі порівняльно-правового дослідження показано рішення основних колізійних проблем та напрямки договірної уніфікації матеріально-правових норм в сфері міжнародних трудових відносин. Не менш важливими були також рекомендації щодо організації в Україні належної правової регламентації різних ситуацій міжнародної праці.

Працями А. Довгерта у цій сфері був відкритий новий напрям наукових досліджень з МПрП, що почали згодом виконуватися в Україні та Росії⁷⁷.

Наступний етап в наукових дослідженнях А. Довгерта, що привів до прийняття Закону України про МПрП, пов'язаний з розробкою та теоретичним обґрунтуванням проекту української кодифікації МПрП⁷⁸. Ряд праць в цей період присвячені тенденціям розвитку нормативного масиву та всієї інфраструктури (доктрина, система застосування

згодом доцент кафедри порівняльного правознавства та кафедри міжнародного приватного та митного права ІМВ, з 1995 р. - зав. кафедри міжнародного приватного права ІМВ і зав. кафедри комерційного права, директор Українського центру правничих студій Київського університету. Один з авторів нового Цивільного кодексу України 2003 р., Закону України про міжнародне приватне право та ін. законів незалежної України.
⁷⁶Див.: Довгерт А.С. Правове регулювання міжнародних трудових відносин: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 03. / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 50 с.; *Його ж.* Правовое регулирование международных трудовых отношений: Учебное пособие. – К., 1992. – 248 с.; *Його ж.* Международные договоры и внутреннее законодательство в сфере регулирования трудовых отношений на совместных предприятиях // Реализация международных правовых норм во внутреннем праве. – К., 1992. – С. 206-225; *Його ж.* Трудовые отношения // Международное частное право. Учебное пособие / Под ред. проф. Г.К. Дмитриевой. – М., 1993. – С. 131-150; *Його ж.* Соотношение международного частного права и трудового права // Международное частное право: современные проблемы. В 2 кн. – Кн.1. – М., 1993. – С.125-135; *Його ж.* Питання міжнародного приватного трудового права // Український часопис міжнародного права. – 1994. – № 1. – С. 110-131 та ін.

⁷⁷*Андреанова М.А.* Трудовые отношения с участием иностранцев в системе международного частного и трудового права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 03. / Московский государственный институт международных отношений. М, 2002. – 28; *Сергеева С.М.* Нормативно – правове регулювання трудових відносин, ускладнених іноземним елементом: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 03. / Одеська національна юридична академія, 2004. – 19 с.; *Довжук О.В.* Правове регулювання міжнародних приватних трудових відносин на сучасному етапі (матеріально-правовий аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. / К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2006. – 183 с.

⁷⁸Див.: Довгерт А.С. Концепция и структура проекта нового Гражданского кодекса Украины//Юридическая практика.–1996 –№ 21-2; Довгерт А.С., Головатый С.П. Новый Гражданский кодекс Украины- самый приоритетный акт для реформирования украинского права//Урядовый кур'єр-1996. –14 декабря; Довгерт А.С. Новый Гражданский кодекс Украины и мировые тенденции развития частного права // Закон и бизнес. – 1996. – № 48-49; Довгерт А.С., колектив авторів. Передмова до проекту Цивільного кодексу України // Українське право. – 1996. – № 2. – С. 6-26; Довгерт А.С., колектив авторів. Цивільний кодекс України. Проект від 26 серпня 1996 р. // Українське право. – 1996. – № 2. – С. 32-469; Довгерт А.С., колектив авторів. Модель Гражданского кодекса. Часть третья. Рекомендательный законодательный акт для Содружества независимых государств // Приложение к «Информационному бюллетеню», 1996, №10. – С-Пб.: Межпарламентская Ассамблея СНГ, 1996. – С. 3-84; Довгерт А.С. Кодифікація норм міжнародного приватного права // Українське право. – 1997. – № 3. – С. 111-112; Кодифікація приватного права України / За ред. проф. А. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій, 2001 та ін.

норм, підготовка спеціалістів тощо) МПрП в Україні⁷⁹. Будучи учасником багатьох дипломатичних сесій Гаазької конференції з міжнародного приватного права А. Довгерт звертається також до питань, пов'язаних з діяльністю цієї міжнародної організації⁸⁰.

Широке коло питань колізійного права та кодифікації його норм досліджувалися також **Василем Івановичем Кисілем**⁸¹.

В його працях⁸², з урахуванням сучасного законодавства країн світу, представлена історія доктрини колізійного права, динаміка законодавчих актів у цій сфері, еволюція основних колізійних прив'язок. Особлива увага надавалася вивченню форми, змісту, структури кодифікацій колізійного права та їх регіональних особливостей.

В своїх роботах проф. В. Кисіль показує себе прихильником кодифікації МПрП у формі окремого закону та наводить певні аргументи на користь «автономної» кодифікації. Проте, на нашу думку, важливість питання щодо форми кодифікації представлена дещо у перебільшеному вигляді, тому що на перше місце завжди виходить не форма, а зміст кодифікації та практика застосування колізійних норм. Нам же уявляється, що розміщення кодифікованого масиву норм МПрП у Цивільному кодексі є найвищою формою кодифікації.

⁷⁹Довгерт А.С. Международное частное право Украины: итоги развития за 12 лет независимости // Суспільство. Держава. Право: Науково-практичний журнал. Серія: Цивільне право. Вип.3.–Одеса, 2003.–С.11-20; Міжнародне приватне право. Міжнародні договори України. Том 1/Відп.ред. та упорядники А.Довгерт, В.Крохмаль.–К., 2000 –992 с.; Міжнародне приватне право. Міжнародні договори України. Том 2./Відп.ред. та упорядники А.Довгерт, В.Крохмаль.–К., 2000.–1312 с.

⁸⁰Довгерт А.С. Гаазькі конвенції з міжнародного приватного права // Юридична енциклопедія. Т.1. - К., 1998. – С. 541. *Його ж.* 110 років Гаазької конференції з міжнародного приватного права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 2. – С. 52-61.

⁸¹Кисіль Василь Іванович (1948 р.н.) - доктор юридичних наук, професор. У 1976 р. закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права. З 1976 - стажист-викладач, асистент, ст. викладач, доцент, професор кафедри міжнародного приватного та митного права ІМВ Київського університету імені Тараса Шевченка. У 1980 р. захистив кандидатську дисертацію з теми "Розірвання шлюбу в міжнародному приватному праві", у 2001 р. - докторську дисертацію (тема: "Механізми колізійного регулювання в сучасному міжнародному приватному праві").

⁸²Див.: Кисіль В.І. Зворотне відсилання в міжнародному приватному праві // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 1999. – Вип. 13. – Частина I. – С. 91-99.; *Його ж.* Проблеми конфлікту кваліфікацій в міжнародному приватному праві // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 1999. – Вип. 14. - Частина 1. – С. 51-64; *Його ж.* Деякі питання кодифікації та правозастосування у сфері інтерперсональних колізій в міжнародному приватному праві // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2000. – Вип. 17. - Частина 2. – С. 61-79; *Його ж.* Становлення та розвиток колізійного принципу *lex personalis* в міжнародному приватному праві // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2000. – Вип. 22. – Частина II. – С.102-114; *Його ж.* Загальні тенденції кодифікації міжнародного приватного права // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – 2000. – Вип.16. – С. 5-11; *Його ж.* Колізійне регулювання в сучасному міжнародному приватному праві. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 225-244; *Його ж.* Перші кодифікації міжнародного приватного права // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2000. – Вип. 18. – Частина I. – С. 73-89; *Його ж.* Принцип найбільш тісного зв'язку та законодавче регулювання в міжнародному приватному праві // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2000. – Вип. 24. - Частина 2. – С. 84-98 та ін.

Певним підсумком досліджень стала монографія проф. В. Кисіля «Міжнародне приватне право: питання кодифікації» (2000 р.)⁸³. Книга є однією з найкращих праць з МПрП на рубежі століть. Вона широко використовується також як підручник з Загальної частини МПрП. Але треба мати на увазі, що погляди В. Кисіля на МПрП не йдуть далі традиційних уявлень. Так в МПрП вчений вбачає лише колізійне право внутрішньодержавного характеру, а головним його джерелом – національне законодавство.

Новими підходами до МПрП позначені праці **Олександра Олександровича Мережка**⁸⁴.

Одним із перших вчених в країнах СНД проф. О. Мережка підійшов до вивчення проблематики транснаціонального торгового права (*lex mercatoria*). В своїх працях⁸⁵ він виклав історію розвитку та правову природу *lex mercatoria*, його джерела та механізми імплементації. Важливим є і те, що зазначені праці написані на основі нових методологічних підходів. Зокрема, дослідник відкидає юридичний позитивизм через його неспроможність пояснити *lex mercatoria*, яке трактується автором як таке, що створюється самими учасниками міжнародної торгівлі. Природно-правова домінанта у поглядах проф. О. Мережка дозволяє через *lex mercatoria* побачити більш вагомий ідею природи, яка полягає у формуванні всесвітньоцивільного права (автор вживає термін «наднаціональне міжнародне приватне право»). Втім важко приєднатися до позиції автора щодо так званої «кризи» МПрП, яка, начебто, спричинена розвитком *lex mercatoria*. Проте спроба автора розкрити співвідношення МПрП та *lex mercatoria* заслуговує всілякої підтримки.

Результатом багаторічної роботи О. Мережка в юридичних школах США стали його праці в області колізійного права США⁸⁶. Уявлення про основні колізійні теорії США дозволяє краще зрозуміти сучасне європейське МПрП, яке в останню чверть ХХ століття зазнало впливу американської колізійної «революції».

Вагомим внеском в доктрину МПрП стала наступна праця О. Мережка «Наука міжнародного частного права: история и современность» (2006 р.)⁸⁷. В ній майстерно показані витоки вітчизняної науки МПрП, пропонуються цікаві картини МПрП постіндустріального суспільства. В названих та інших працях проф. О. Мережка відчувається «вітер» глобальних змін, до яких у автора проглядається певний скептицизм.

⁸³Кисіль В.І. Міжнародне приватне право: питання кодифікації. – К., 2000. – 430 с. (друге видання: К., 2005. – 480 с.)

⁸⁴Мережка О.О. (1971 р.н.) - доктор юридичних наук, професор. У 1993 р. закінчив Інститут міжнародних відносин. Викладав в Дипломатичній академії України і в Інституті міжнародних відносин, в якому підготував кандидатську та докторську дисертації. Темою останньої була «Теорія та принципи транснаціонального торгового права (*lex mercatoria*)» (2002 р.).

⁸⁵Мережка О.О. Концепція *Lex Mercatoria* і міжнародне приватне право // Українське право. – 1998. – № 1 (9). – С. 131-139; *Його ж.* Порядок укладення міжнародних міжурядових та міжвідомчих договорів у законодавстві та практиці України // Українське право. – 1998. – № 2 (10). – С. 78-81; *Його ж.* *Lex Mercatoria* – нове торгове право // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 169-177; *Його ж.* *Lex Mercatoria*: теорія і принципи транснаціонального торгового права. – К.: Таксон, 1999. – 415 с.; *Його ж.* Загальні принципи права як джерело міжнародного права та транснаціонального торгового права // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1999. – № 2. – С. 190-192; *Його ж.* Проблема создания нового международного валютно-финансового порядка // Держава і право. Щорічник наукових праць молодих вчених. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – Київ, 1998-1999. – Випуск 2. – С. 472-474; *Його ж.* Теорія *Lex Mercatoria* // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Міжнародні відносини. – 1999. – Випуск 11. – С. 41-45; *Його ж.* Загальні принципи права і *Lex Mercatoria* // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Міжнародні відносини. – 1999. – Випуск 13. – С. 43-44 та ін.

⁸⁶Мережка А.А. Коллизионное право США.- К., 2003. -136 с.

⁸⁷Мережка А.А. Наука международного частного права: история и современность. – К., 2006. – 356 с.

За період незалежності викладачами та науковцями Київського університету надруковано багато інших монографічних праць⁸⁸. Деякі напрямки досліджень в галузі МПрП, що проводились на кафедрі міжнародного приватного права останніми роками, наведено у двох колективних монографіях⁸⁹, які показують, що цікаві результати отримані у всіх трьох частинах науки МПрП: загальній частині, спеціальній та в області міжнародного цивільного процесу. Ці книги слугують також своєрідними навчальними посібниками для студентів, які прагнуть поглибленого вивчення окремих тем або працюють над курсовими, дипломними та магістерськими роботами.

Вчені університету продовжують вивчати складну матерію МПрП. Причому пріоритетними темами є методологія МПрП, європейське МПрП, розвиток доктрини колізійного права, питання застосування іноземного права, уніфікація МПрП, сучасні принципи юрисдикції і виконання іноземних судових рішень та ін. Найближчим часом очікується отримання вагомих результатів в сферах транскордонного банкрутства, принципів МПрП, міжнародного права інтелектуальної власності, міжнародного сімейного права та ін.

⁸⁸Цират А.В., Цират Г.А. Международный арбитраж как способ решения внешнеэкономических споров. - К., 1997. - 367 с.; Бірюков А.Н. Институт неспособности: порівняльно-правовий аналіз. - К., 2000. - 163 с.; Виноградова Г.В., Кучер Б.І. Иноземне інвестування в міжнародному приватному праві. - К., 2003.-138с.; Законодавство про банкрутство: Збірник нормативних матеріалів і аналітичних статей / Під ред. О.М.Бірюкова. - К., 2003. - 456 с.; Галущенко Г. Питання міжнародного приватного права у міжнародних договорах України про правову допомогу. - К., 2005. - 472 с.; Попко В.В. Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції : Монографія. - К., 2007. - 358 с.; Притика Ю.Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: Монографія. - К., 2005. - 516 с.; Хєда С.М. Правове регулювання участі іноземних юридичних осіб у цивільних правовідносинах (порівняльно-правовий аспект). К., 2005. -184 с.; Черняк Ю.В. Институт підсудності в міжнародному приватному праві країн ЄС та України: Монографія. - К., 2008. - 276 с.; Бірюков О.М. Транскордонні банкрутства: теорія і практика. Монографія. - К., 2008. - 318 с.; Ільков В.В. Особливості правового режиму інвестицій в Україні: Монографія. - К., 2008. - 304 с.; Руденко О. В. Уніфікація міжнародного права ЄС: монографія. - Чернівці, 2009.- 248 с.; Довгєрт А.С. Сучасні приватноправові реформи в Україні з огляду на формування всесвітньоцивільного права. К.: АПрН України, Київський регіональний центр, 2009. - 20 с.; Міжнародне приватне право в Київському університеті. В 2 -х т. / За ред. проф. А. Довгєрта - К., 200⁹

⁸⁹См.: Міжнародне приватне право. Актуальні проблеми / За ред. проф. А. Довгєрта. - К., 2001. - 334 с.; Очерки международного частного права / За ред. проф. А. Довгєрта. - Харьков, 2007. - 816 с.

*Муравйов В.І.**

АСОЦІАЦІЯ ЯК ПЕРШИЙ КРОК ДО ІНТЕГРАЦІЇ

Ратифікація Лісабонських договорів про Європейський союз (ЄС) та функціонування Європейського союзу державами-членами співпала у часі з визначенням нового формату відносин між ЄС та Україною. Дискусія навколо того, якою має стати нова поглиблена угода між Україною та Євросоюзом, що замінить Угоду про партнерство і співробітництво 1994 р. (УПС) [1], закінчилась у 2008 р., коли на Паризькому саміті Україна-Євросоюз було визначено, що це має стати угода про асоціацію [2].

З метою підготовки України до майбутньої асоціації у червні 2009 р. на засіданні Ради з питань співробітництва УПС був ухвалений Порядок денний асоціації [3]. Він являє собою окремий інструмент співпраці між Україною та ЄС, який діятиме разом з європейською політикою сусідства (ЄПС) [4] та політикою східного партнерства (ПСП) [5]. Тим самим підготовка України до асоціації з Євросоюзом переходить у практичну площину. У цьому зв'язку вивчення особливостей асоціації стає актуальним для української науки європейського права. Однак правовим проблемам асоціації України з ЄС не приділялось достатньої уваги в українській та зарубіжній літературі з європейського права. Практично цим питанням були присвячені лише роботи Березовської І. та Хілліона К. [6]. Проте нові реалії співпраці України з ЄС вимагають подальшого дослідження цієї проблематики.

Для чіткого уявлення про перспективи асоціації України з ЄС слід звернутися до теорії економічної інтеграції. Серед західних концепцій розвитку інтеграції одним з найбільш впливових залишається поділ процесу економічної інтеграції на стадії, кожна з яких має відповідні ознаки і передбачає подальше її поглиблення і поширення на нові сфери. До таких стадій відносяться зона вільної торгівлі (ЗВТ), митний союз, спільний ринок, економічний союз та повна інтеграція [7]. Проблематика даної роботи не дозволяє зупинитися на аналізі кожної стадії інтеграції. Для нас важливим є те, що інтеграція починається зі створення ЗВТ. Тобто ті відносини, які передують її створенню можна розглядати як перед інтеграційні. Для України етап підготовки до інтеграції практично завершився після виконання УПС. Підписання угоди про асоціацію з ЄС, складовою якої є створення ЗВТ, означатиме перехід до першої стадії інтеграції країни у Європейський союз.

Асоціація з ЄС має свої характерні риси і свій правовий зміст.

В міжнародному праві термін «асоціація» має кілька значень. Він може означати неповне членство у міжнародній організації, або назву об'єднання держав.

В установчих договорах про Європейський союз правова концепція асоціації знайшла своє закріплення у ст. 217 Договору про функціонування ЄС (ДФЄС) [8]. В ній говориться: «Союз може укладати з однією чи більше третіми країнами або міжнародними організаціями угоди про створення асоціації, які передбачають взаємні права і обов'язки, спільні дії і особливі процедури.» Ця характерна особливість угод про асоціацію може свідчити про те, що кожна з таких угод має створювати хоча б мінімальну інституційну структуру, хоча на практиці інститути створюються й в рамках угод про торгівлю. Сторони угоди

* доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри порівняльного та європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

повинні заснувати в рамках асоціації відповідні органи, здатні забезпечити ухвалення асоційованими країнами та Союзом спільних рішень і тим самим ефективно керувати асоціацією. Спільні рішення органів асоціації приймаються з метою імплементації та подальшого розвитку угоди про асоціацію.

Інституційні механізми, які створюються в рамках угод про асоціацію третіх країн з ЄС, відрізняються один від одного, хоча, як правило, використовується схожа загальна структура. Зокрема, Рада асоціації складається з рівної кількості представників від Союзу (та держав-членів) і третіх країн. Свої постанови вона приймає на основі консенсусу. Вона також отримує повноваження з розв'язання суперечок. Комітет асоціації, який складається з представників сторін угоди, готує та реалізовує постанови Ради асоціації. Більшість угод про асоціацію передбачає створення парламентських органів з консультативним статусом, куди входять представники Європарламенту та парламентів третіх країн.

В ст. 217 не встановлюється якихось вимог до угод про асоціацію. В ній просто говориться про те, що асоціація передбачає «взаємні права та обов'язки». Тим самим підкреслюється, що загальною метою всякої асоціації з ЄС є створення правових рамок для привілейованих відносин без визначення чітких правил щодо можливого змісту таких відносин.

До певної міри ця прогалина була заповнена рішеннями Суду ЄС, який встановив мінімальні та максимальні стандарти щодо змісту угод про асоціацію. Відповідно до цих вимог угода про асоціацію повинна хоча б до деякої міри вести до участі третіх країн чи міжнародних організацій у системі Співтовариства (тепер – Союзу). Тобто тут не йдеться про участь в інститутах ЄС, проте передбачається участь у вторинному *acquis communautaire* («спільному доробку») [9]. Таким чином угода про асоціацію повинна як мінімум розширювати територію застосування вторинного законодавства ЄС. Проте з рішень Суду ЄС не ясно наскільки далеко може заходити поширення дії права Євросоюзу на треті країни або міжнародні організації та чи існують якісь межі щодо змісту таких угод як у випадках з міжнародними договорами, укладеними на засадах ст.ст. 207 та 209. Як зазначив Суд ЄС, межі угоди про асоціацію можуть сягати «усіх сфер, охоплених Договором про заснування ЄС». Вважається, що при укладанні угод про асоціацію на засадах ст. 217 ЄС має такі широкі повноваження, що всі галузі, на які розповсюджується його компетенція в межах спільного ринку, можуть стати об'єктом регулювання таких угод. Навіть рішення Суду ЄС можуть стати частиною угод про асоціацію, що призводить до поширення територіальної сфери дії таких рішень на треті країни, які є сторонами цих угод. Тобто на відміну від угод, ухвалених на засадах ст.ст. 207 та 209, єдиними рамками щодо змісту угод, укладених на базі ст. 217, є *acquis communautaire*. Коли ж Союз укладає угоду про асоціацію, положення якої виходять за межі *acquis communautaire*, то сторонами такої угоди разом з ЄС повинні ставати держави-члени. Тим самим угода про асоціацію стає змішаною угодою.

Слід також звернути увагу на той факт, що коли в практиці зовнішніх зносин Співтовариства (тепер – Союзу) йшлося про критерії, які визначають вибір між ст. 133 (ст. 207 ДФЄС) та ст. 310 (ст. 217 ДФЄС), доповнених у разі необхідності іншими статтями установчого договору, як правових засад для укладання міжнародної угоди, практика Суду ЄС не давала якихось чітких вказівок з вирішення цього питання. Як відомо, ст. 133 служила правовою основою для укладання усіх міжнародних угод, основний предмет або цілі яких входять до сфери дії СТП. Однак, питання про те, чи може ст. 310 також створювати правові засади для укладання угод у цій сфері, залишається не врегульованим, оскільки Суд ЄС не мав в минулому можливостей пояснити різницю між поєднанням ст. 133 з іншими

положеннями (ст.ст. 181 або 308), з одного боку, та ст. 310 - з іншого, в якості таких правових основ.

Навіть зміст міжнародних угод, укладених співтовариством з іншими суб'єктами міжнародного права, не дає чіткої відповіді на це питання. Зокрема, деякі міжнародні угоди, укладені на засадах ст. 133 (наприклад, угода з Ізраїлем 1975 року), передбачали створення органів співробітництва. На таку можливість вказує ст. 218.6 ДФЄС, де окрім угод про створення асоціації на засадах ст. 217, згадуються «угоди, які шляхом організації процедур співпраці створюють спеціальні інституційні рамки».

На практиці виглядає, що вибір між ст. 207 та ст. 217 в якості правових засад для укладання міжнародних угод з боку Союзу є насамперед політичним рішенням, ухвалення якого фактично знаходиться в компетенції інститутів ЄС. Сам вибір віддзеркалює відносну цінність та значення, яке надає ЄС міжнародній угоді. В усякому випадку такий висновок впливає з аналізу усього попереднього досвіду стосунків ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права, коли для укладання міжнародних угод, які були дуже схожі по змісту та формі, використовувались різні правові засади [10, 43].

Розгляд міжнародних угод про створення асоціацій, які Союз укладає з третіми країнами, свідчить про те, що такий вид угоди застосовується тільки тоді, коли передбачається встановити спеціальні відносини між сторонами. Співтовариство уклало угоди про асоціацію майже з усіма європейськими державами (угоди про європейський економічний простір, угоди про стабілізацію та асоціацію, колишні європейські угоди) та майже з усіма країнами Середземномор'я. Кінцеві цілі кожної з таких угод відрізняються. Зокрема, угоди про асоціацію з європейськими країнами спрямовані на підготовку цих країн до вступу або діють в якості заміни вступу до Союзу, якщо третя країна поки що не готова чи не бажає ставати членом ЄС, хоча хотіла б мати преференційні стосунки з європейськими інтеграційними об'єднаннями. Що стосується угод про асоціацію з країнами Середземномор'я, то вони свідчать про бажання обох сторін встановити преференційні зв'язки одна з одною. Оскільки не європейські країни не можуть поки що претендувати на членство у Євросоюзі, угоди про створення асоціації, укладені з такими країнами, можуть вважатися певною мірою угодами, які є заміною членства. У листопаді 1995 року в м. Барселона (Іспанія) між Євросоюзом та дванадцятьма країнами Середземномор'я була підписана декларація стосовно нового євро-середземноморського партнерства, яка створила правові рамки для політичного, економічного, культурного та соціального співробітництва між ними [11]. Спираючись на ці рамки, Союз укладає різні так звані «євро-середземноморські угоди про асоціацію». Вже укладені двосторонні угоди про асоціацію з Тунісом (1995 рік), Ізраїлем (1996 рік), Марокко (1996 рік), Палестинською владою на Західному березі та у смузі Газа (1997 рік) тощо. У стадії завершення переговори з іншими країнами регіону.

За своїм змістом угоди про асоціацію можуть охоплювати різні елементи основних свобод спільного ринку ЄС. У правовому вимірі це призводить до поширення *acquis* на різні сегменти правового регулювання в межах асоціації.

Серед країн Європи найбільші сегменти *acquis* поширюються на асоціацію з країнами Європейського економічного простору (ЄЕП). Угода про створення ЄЕП була підписана у травні 1992 року [12]. Її учасниками є ЄС, його держави-члени і такі найбільш розвинуті країни-члени Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) як Норвегія, Ісландія та Ліхтенштейн.

Угода про ЄЕП до деякої міри є унікальною в договірній практиці європейських інтеграційних об'єднань, оскільки фактично повністю відтворює положення Договору про заснування ЄС (тепер – ДФЄС), які стосуються співробітництва у економічній сфері. Крім того, додатки та протоколи до угоди включають або містять відсилки до положень бага-

тьох актів інститутів ЄС і таким чином разом з положеннями Угоди про ЄЕП закріплюють переважну більшість норм, які складають *acquis communautaire*. Така структура угоди пояснюється тим, що коли під час роботи над її проектом виникла проблема стосовно включення до неї відповідних частин «спільного доробку» ЄС, з'ясувалось, що, враховуючи масштаби такої роботи, фактично буде неможливим ідентифікувати та повністю інкорпорувати ці положення у майбутню угоду. Тому розробники проекту вирішили, що буде краще використати техніку відсилки до відповідних положень *acquis communautaire* у додатках та протоколах, які є складовою частиною Угоди про ЄЕП [13, 6].

У цьому зв'язку Угоду про ЄЕП можна називати глобальною угодою про асоціацію, оскільки вона створює такий статус для асоційованих країн, який фактично є заміною членства в Євросоюзі, не передбачаючи, однак, участі цих країн у роботі інститутів європейських інтеграційних об'єднань, а також співробітництва у сфері зовнішньої та внутрішньої політики.

Про такий широкомасштабний характер угоди говорить перш за все її структура. Угода про ЄЕП складається з преамбули та 9 частин, які стосуються цілей та принципів, основних чотирьох свобод внутрішнього ринку (свободи пересування товарів, робочої сили, капіталу та свободи надання послуг), сфер, пов'язаних з цими свободами (правил конкуренції, соціальної політики, захисту прав споживачів, охорони навколишнього середовища, статистики, підприємницької діяльності), співпраці поза межами чотирьох свобод, діяльності інститутів співробітництва тощо.

Як зазначається у ст.1.1 цього документу, «метою даної Угоди про асоціацію є сприяння сталому та збалансованому розвитку торгівлі та економічних відносин між сторонами завдяки запровадженню рівних умов для конкуренції та повазі до однакових правил, спрямованих на створення єдиного Європейського економічного простору». Тобто йдеться про створення ринку, який охоплює територію Євросоюзу та асоційованих країн, де діють єдині правила для регулювання відносин між суб'єктами підприємницької діяльності усіх учасників угоди. Відповідь на питання, якими будуть ці правила, дають положення Угоди про ЄЕП.

Оскільки основними інструментами для функціонування внутрішнього ринку є свобода пересування товарів, робочої сили, капіталів, надання послуг, Угода про ЄЕП поширює дію на асоційовані країни насамперед тих положень Договору про заснування ЄС, які стосуються забезпечення цих свобод. Проте контроль на кордонах залишається. Зокрема, свобода пересування товарів регулюється шляхом включення в Угоду про ЄЕП положень ідентичних за змістом тим, що закріплені в ст.ст. 25, 28, 29 Договору про заснування ЄС (тепер – ДФЄС), і які стосуються заборони митних зборів, кількісних обмежень на імпорт та експорт, а також інших еквівалентних їм заходів (ст.ст. 10, 11, 12). Повністю відтворюються положення ст. 30 Договору про заснування ЄС щодо винятків з цих заборон (ст. 13). Також відтворюються положення ст.ст. 90 та 91 Договору про заснування ЄС, які стосуються заборони будь-якої дискримінації щодо внутрішнього оподаткування (ст.ст. 14 та 15). Аналогічним чином, що й в ЄС, регулюється діяльність державних монополій комерційного характеру (ст. 16).

Як правило, міжнародні угоди ЄС про створення асоціації не стосуються продукції сільського господарства, обмін якою регулюється окремими угодами. Це повною мірою відноситься до угоди про ЄЕП. Проте, ця угода включає так звані еволюційні положення, відповідно до яких сторони погодились розглядати також питання торгівлі сільськогосподарською продукцією (ст.ст. 17 – 20). Тому й на цю сферу не виключено поширення дії норм права Євросоюзу, які стосуються спільної сільськогосподарської політики та рибальства. У цьому контексті також передбачено застосування однакових ветеринарних та

фітосанітарних норм (Додаток 1 до Угоди), а також правил торгівлі продуктами моря (Протокол 9 до Угоди).

Хоча в Угоді про ЄЕП йдеться про спрощення контролю на кордонах (Протокол № 10 до Угоди) та про співробітництво у митних справах (ст.21, Протокол № 11 та Частина IV Угоди), вона не має на меті створення митного союзу і в ній відсутні положення про спільний зовнішній тариф. Однак, сторони дійшли згоди, що при розгляді питання стосовно зниження мита та зборів, які мають таку саму дію, у торговельних відносинах з третіми країнами з статусом найбільшого сприяння, вони зобов'язані повідомити органи ЄЕП не пізніше ніж за місяць до того, як такі зміни вступлять у дію, та брати до уваги усі заяви іншої сторони щодолюбих відхилень внаслідок таких заходів.

Угода про ЄЕП виключає застосування у відносинах сторін анти-демпінгових заходів, компенсаційних зборів та заходів, спрямованих на боротьбу з незаконною комерційною практикою (ст. 26).

Запроваджуються уніфіковані режими для регулювання відносин у галузі енергетики (Додаток IV до Угоди), вугілля та сталі (Протоколи № 14 та № 15 до Угоди), застосування технічних стандартів (Протокол № 12 та Додаток II до Угоди).

Свобода пересування осіб та право на заснування та економічну діяльність регулюється на засадах, визначених шляхом відтворення в Угоді про ЄЕП положень ст.ст. 39 та 43 Договору про заснування ЄС (ст. 28 та Додаток V до Угоди, ст.ст. 31-35 та Додатки VIII та XI до Угоди). Передбачено також взаємне визнання дипломів про освіту (ст. 30 та Додаток VII до Угоди).

Майже повністю відтворені в Угоді про ЄЕП положення ст.ст. 49-55 Договору про заснування ЄС, які стосуються свободи надання послуг (ст.ст. 36-39 та Додатки IX-XI до Угоди).

Нарешті, до Угоди про ЄЕП включені положення про ліквідацію обмежень на свободу пересування капіталів, хоча вони лише частково відтворюють положення права Євросоюзу у цій сфері (ст.ст. 56-60 Договору про заснування ЄС), оскільки залишаються обмеження щодо певних прямих інвестицій та інвестицій у нерухомість (ст.ст. 40-45 та Додаток XII до Угоди).

Поза межами правил щодо чотирьох свобод до Угоди про ЄЕП були також включені положення права Євросоюзу, які стосуються транспорту (ст.ст. 47-52 та Додаток XI до Угоди), соціальної політики (ст.ст. 66-71 та Додаток XVIII до Угоди), захисту прав споживачів (ст. 72 та Додаток XIX до Угоди), права компаній (ст. 77 та Додаток XXII до Угоди), статистики (ст. 76, а також Додаток XXI та Протокол 30 до Угоди), захисту навколишнього середовища (ст.ст. 73-75 та Додаток XX до Угоди), захисту права на інтелектуальну власність (ст. 65, Додаток XVII та Протокол 28 до Угоди), державної допомоги (ст.ст. 61-64, Додаток XV та Протокол 27 до Угоди), державних замовлень (ст. 65 та Додаток XVI до Угоди), правил конкуренції (ст.ст. 57, 59) тощо.

При розгляді порушень правил конкуренції запроваджується розподіл повноважень між Комісією ЄС та Органом з нагляду ЄЕП залежно від категорії справ та товарообігу учасників ринкових відносин, які діють в межах ЗВТ, створеної відповідно до положень ЄЕП (ст. 56).

Угодою про ЄЕП передбачена навіть участь асоційованих країн у Фонді солідарності або згуртування з метою зменшення регіональних та соціальних дисбалансів у Євросоюзі. Створення Фонду передбачено ст. 161 Договору про заснування ЄС для надання допомоги у формі позичок під невеликі відсотки найбільш біднішим країнам-членам Євросоюзу та окремим регіонам цих країн (Португалії, Греції, Ірландії, Північній Ірландії, деяким провінціям Іспанії) для реалізації проектів у сфері охорони навколишнього середовища та

трансєвропейських мереж у галузі транспортної інфраструктури. Проте така участь асоційованих країн обмежується лише наданням коштів для цього Фонду.

Окрім положень Договору про функціонування ЄС, які призначені для регулювання відносин на спільному ринку, в Угоді про ЄЕП закріплені деякі інші норми права Євросоюзу, спрямовані на створення передумов для нормального функціонування всього правового механізму співпраці сторін. Зокрема, ст. 3 угоди віддзеркалює колишню ст. 10 Договору про заснування ЄС, де йдеться про зобов'язання держав-членів забезпечити виконання положень угоди, а також утримуватися від заходів, які можуть протидіяти досягненню її цілей (так зване положення про солідарність).

З метою гарантування однакового застосування в асоційованих країнах положень права Євросоюзу, які становлять «спільний доробок» ЄС, ст. 6 Угоди про ЄЕП передбачає, що положення Угоди, які закріплюють ідентичні за змістом приписи Договорів про заснування ЄС та Європейського об'єднання з вугілля і сталі або актів інститутів європейських інтеграційних об'єднань, повинні тлумачитися у відповідності з рішеннями Суду ЄС, прийнятими до того як угода про ЄЕП набула чинності без шкоди до майбутньої практики Суду ЄС.

Тій самій меті служить запроваджена у ст. 107 Угоди про ЄЕП можливість для судових органів асоційованих країн звертатись за рішенням у преюдиціальному порядку до Суду ЄС задля отримання тлумачення положень актів, які співпадають з актами первинного та вторинного права Євросоюзу. Це також означає поширення компетенції Суду ЄС на відносини поза межами Євросоюзу.

Окрім норм права Євросоюзу, які діяли ще до підписання Угоди про ЄЕП, на асоційовані країни можуть бути поширені положення майбутніх актів інститутів Євросоюзу у формі регламентів та директив. Це передбачено ст.7 Угоди про ЄЕП, де говориться, що акти інститутів ЄС, в яких є посилання на постанови ЄС, стають складовою частиною національних правопорядків асоційованих країн. При цьому, якщо йдеться про регламенти, то вони мають пряму дію у правопорядках асоційованих країн, а якщо про директиви, - то вони є обов'язковими щодо результату, який треба отримати, залишаючи вибір способу імплементації за владними установами цих країн.

Таким чином, з укладанням Угоди про ЄЕП були створені правові засади для поширення європейської економічної інтеграції, яка здійснюється в Євросоюзі, на асоційовані країни шляхом створення ЗВТ в межах ЄЕП. Тим самим був зроблений перший крок в напрямку утворення єдиного ринку, який охоплює спільний ринок ЄС та ринки асоційованих країн. Завдяки включенню до Угоди про ЄЕП положень права Євросоюзу, які регулюють економічні відносини на внутрішньому ринку, вони стали складовою частиною національних правопорядків асоційованих країн. На практиці це означало поширення дії норм, які регулюють основні свободи внутрішнього ринку, на асоційовані країни з перспективою застосування єдиних правил для регулювання економічних відносин в межах Європейського економічного простору. Окрім безпосереднього включення положень права Євросоюзу до Угоди про ЄЕП створення правових засад для функціонування ЗВТ в межах ЄЕП забезпечується й за допомогою відсилки до блоків норм, які діють в певному секторі внутрішнього ринку ЄС, та шляхом введення у правопорядки асоційованих країн актів органів асоціації, в яких містяться положення певних регламентів чи директив ЄС, або робляться посилання на ці постанови з збереженням тих особливих правових характеристик, які вони мають в праві Євросоюзу. В результаті цього процесу «спільний доробок» Союзу визнається асоційованими країнами в якості основи для регулювання відносин в рамках співробітництва з європейськими інтеграційними об'єднаннями. Таке широкомасштабне застосування норм права Євросоюзу для регулювання відносин в межах ЄЕП не викликає труднощів для асоційованих країн, оскільки рівень розвитку їх економіки та

права нічим не поступається, а іноді й багато в чому переважає, відповідні рівні більшості країн-членів Євросоюзу.

Схожий підхід до поширення сфері дії норм права Євросоюзу на асоційовані країни застосовувався в межах асоціації ЄС з країнами Центральної та Східної Європи. Це стосувалося, насамперед, включення положень установчих договорів про співтовариства, які покликані забезпечувати основні свободи спільного ринку, у угоди про створення асоціації. Наприклад, в Угоді про асоціацію між європейськими співтовариствами та Угорщиною, укладеній у 1991 році [14], у ст. 35 була повністю відтворена ст.30 Угоди про заснування ЄС (винятки з заборони на кількісні обмеження на імпорту до держав-членів ЄС), у ст.62 були частково відтворені або зроблені посилання на ст. 81, 82 та 87 Угоди про заснування ЄС (правила конкуренції та державна допомога), ст. 36, 37 та Регламент ЄС 26/62 (політика у сфері сільського господарства). Ст. 61 Угоди про асоціацію передбачала поступове застосування у відносинах між Угорщиною та ЄС всіх положень ст. 56 – 60 Угоди про заснування ЄС (вільне пересування капіталів). Проте, в угоді були практично відсутні посилання на блоки законодавства Євросоюзу, яке регулює економічні відносини в окремих секторах внутрішнього ринку. Крім того, акти органів асоціації не передбачали включення положень постанов інститутів Євросоюзу у національні правопорядки асоційованих країн шляхом закріплення в них положень права Євросоюзу чи відсилки до таких положень.

Аналогічні підходи застосовувалися й в усіх інших Європейських угодах про асоціацію з країнами Центральної та Східної Європи.

В угодах про стабілізацію та асоціацію з Балканськими країнами також передбачене обмежене застосування «спільного доробку», який регулює відносини в межах ЗВТ з ЄС.

На наш погляд, такий порівняно обмежений характер використання відсилки до положень права Євросоюзу в Європейських угодах, угодах про стабілізацію та асоціацію чи актах органів асоціацій можна пояснити тим, що тут поширення європейської інтеграції, яка здійснюється в рамках Євросоюзу, на країни регіону базувалося на врахуванні перехідного характеру економік асоційованих країн Центральної та Східної Європи. Національні економіки асоційованих з ЄС країн субрегіону вимагали поступового пристосування до нових механізмів правового регулювання, які використовуються в Євросоюзі. Тому об'єм «спільного доробку» ЄС, який треба було схвалити асоційованим країнам для створення передумов для вступу до Євросоюзу, був значно менший від визначеного для країн ЄСП.

Угоди про асоціацію ЄС з країнами Середземномор'я, які не є претендентами на вступ до Євросоюзу, оскільки розташовані за межами європейського регіону, теж передбачають поступове створення зони вільної торгівлі. Проте, тут йдеться переважно не про інтеграцію цих країн у Євросоюз, а про виникнення навколо європейських інтеграційних об'єднань зони економічної стабільності, яка б забезпечувала нормальний розвиток інтеграційних процесів в Євросоюзі.

Для регулювання відносин в межах асоціації з країнами середземноморського регіону теж широко використовуються включення положень первинного права Євросоюзу у угоди про асоціацію або відсилка до актів вторинного права європейських інтеграційних об'єднань.

Угода про асоціацію між ЄС та Тунісом, укладена 30 березня 1998 року [15], закріплює норми положень Договорів про заснування ЄС, а також відсилає до положень цих документів разом з окремими постановами інститутів Євросоюзу, які регламентують умови конкуренції на спільному ринку та умови надання державної допомоги (ст. 36.2), свободу надання послуг (ст. 36.2), здійснення єдиної сільськогосподарської політики (ст. 36.5) тощо.

В угоді про асоціацію між ЄС та Організацією визволення Палестини, укладеною 16 липня 1997 року [16], говориться про зобов'язання сторін керуватися положеннями Договорів про заснування ЄС та актів інститутів Співтовариства, які регулюють здійснення єдиної сільськогосподарської політики ЄС (ст.306).

В межах Тимчасової угоди про торгівлю та заходи, пов'язані з торгівлею, укладеною між ЄС та Ізраїлем 20 березня 1996 року [17], яка є частиною угоди між сторонами про асоціацію, закріплено зобов'язання Ізраїля керуватися приписами права ЄС, які регламентують походження товарів (протокол № 4 до угоди).

Таким чином, створення правових засад для регулювання відносин в межах асоціації ЄС з країнами Середземномор'я передбачає лише обмежене застосування положень первинного та вторинного права Євросоюзу для цілей співробітництва. В угодах про асоціацію цих країн з ЄС знайшли своє закріплення лише окремі норми договорів про заснування європейських інтеграційних об'єднань. Проте тут достатньо широко використовується відсилка до цілих блоків норм, які регулюють економічні відносини в окремих секторах внутрішнього ринку ЄС. Тим самим «спільний доробок» Союзу розповсюджує свою дію на асоційовані країни Середземномор'я.

При підготовці угод про асоціацію треба враховувати вимоги Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ/СОТ) до створення ЗВТ.

Згідно статті XXIV ГАТТ, під ЗВТ розуміється група з двох чи більше митних територій, на яких скасовуються мита та інші обмежувальні заходи регулювання торгівлі відносно основної частини торгівлі між складовими територіями стосовно товарів, які походять з таких територій [18].

Окрім вимог з боку ГАТТ/СОТ, правове регулювання відносин в межах ЗВТ з ЄС також неодмінно враховує особливості правового регулювання економічних відносин в межах внутрішнього ринку об'єднання та у відносинах з третіми країнами. Зокрема, йдеться про спільну торговельну політику (СТП), спільну аграрну політику, спільну риболовецьку політику тощо.

Вимоги ГАТТ/СОТ також передбачають створення ЗВТ в межах асоціації протягом розумного часу. Як правило, цей термін залежить від рівня економічного розвитку асоційованих країн. Він може бути поділений на етапи, кожен з яких може передбачати запровадження асиметричних правових заходів з ліквідації обмежень на свободи внутрішнього ринку в межах ЗВТ. Частіше за все, ЄС бере на себе зобов'язання першим ліквідувати обмеження у торгівлі, тоді як асоційовані країни роблять це поступово. Інші свободи внутрішнього ринку запроваджуються згідно з встановленими сторонами графіків (ст.ст. 7, 9, 10, 44 Європейської угоди з Польщею [19], ст.ст. 5, 15, 17, 18 Угоди про стабілізацію та асоціацію з Хорватією [20]).

При створенні ЗВТ виникає необхідність врегулювання можливих конфліктів між її учасниками. Усі угоди ЄС про асоціацію мають відповідні механізми з врегулювання суперечок, які певною мірою різняться між собою.

Згідно з угодою про ЄЕП суперечки щодо тлумачення і застосування її положень, які по суті є ідентичними відповідним положенням Договору про функціонування ЄС та актам, ухваленим його інститутами, передаються на розгляд Спільного комітету. В ньому засідають представники сторін угоди. Якщо питання не вдається вирішити, то за взаємною згодою сторін суперечку розглядає Суд ЄС (ст. 113). В окремих випадках (застосування заходів захисту) може бути використана арбітражна процедура (ст. 111.4).

В межах Європейських угод суперечки вирішував Комітет асоціації (ст. 105.2 Європейської угоди з Польщею). До нього входили представники сторін угод. Оскільки рішення в Комітеті ухвалювались на основі консенсусу, це дозволяло одній з сторін блокувати вирішення суперечки. Передбачалось також звернення до арбітражу (ст. 105.4).

Проте цей спосіб врегулювання не був ефективним. Відповідач мав можливість заблокувати обрання арбітрів, затягуючи або навіть відмовляючись призначити другого арбітра. З іншого боку, відповідач мав можливість не погоджуватись на призначення третього арбітра, використовуючи у своїх інтересах необхідність погодження сторонами його кандидатури. Біль того, рішення арбітрів не були обов'язковими для сторін (ст. 104). Не була також передбачена процедура погодження і не визначені заходи, які можна було застосувати до правопорушника (ст. 115.2).

Усі положення угод про стабілізацію і асоціацію щодо вирішення суперечок фактично ідентичні. Єдиним органом для їх вирішення є Рада асоціації (ст. 113 угоди про стабілізацію і асоціацію з Хорватією). Її рішення є обов'язковими (ст. 112). Звернення до арбітражу в угодах не передбачено. Проте сторони можуть застосовувати засоби примусу, якщо інша сторона не виконує зобов'язання за угодою (ст. 120.2).

Угодами про асоціацію вважались також договори про співробітництво заради сприяння розвитку з країнами АКТ. Однак, ці країни виступили проти використання терміну «асоціація» для характеристики їх відносин з ЄС, оскільки для них він є символом колишньої колоніальної залежності від держав-членів Євросоюзу. Тому, хоча правовою основою для укладання угод між ЄС та країнами АКТ довгий час була ст. 238 (ст. 217 ДФЄС), сам термін «асоціація» був вилучений з тексту Ломейських конвенцій, які регулювали співробітництво сторін з 1975 по 2000 рік, і більше в цих угодах не використовувався. Остання угода про партнерство між ЄС та 77 країнами АКТ, яка була укладена 23 червня 2000 року в м. Котону (Дагомея) (Договір Котону) терміном у 20 років [21]. Її особливості порівняно з попередніми угодами полягають у включенні положень щодо політичного діалогу між ЄС та кожним партнером, запровадження санкцій за порушення прав людини та корупцію, а також щодо участі у реалізації партнерства громадянського суспільства, приватного сектору та профспілок.

На засадах асоціації побудовані також стосунки Євросоюзу з так званими заморськими країнами і територіями, які є залежними від держав-членів (Данії, Франції, Голландії та Великої Британії) європейських інтеграційних об'єднань країнами та територіями. Правовими засадами для відносин у формі асоціації з цими країнами та територіями, служать ст.ст. 198-204 Частини IV Договору функціонування ЄС.

Список заморських країн та територій вміщує Додаток II до цього договору.

Положення ст.ст. 198-204 застосовуються також до Гренландії, яка після проведеного у 1982 році референдуму вийшла з ЄС. Тому відносини з цією територією мають свою специфіку. Особливості статусу Гренландії закріплені у Протоколі про спеціальні домовленості щодо Гренландії, який є додатком до Договору про заснування ЄС.

Головним завданням цього виду асоціації з заморськими країнами та територіями є підтримка економічного і соціального розвитку цих країн та територій, встановлення тісних економічних зв'язків між ними та Союзом в цілому (ст. 198).

Проте на відміну від відносин партнерства та співробітництва з іншими асоційованими країнами, що встановлюються на основі міжнародних угод між ЄС та третіми країнами, відносини асоціації з заморськими країнами і територіями регламентуються насамперед постановами Ради Євросоюзу, які ухвалюються одностайно та фіксують детальні правила та процедури асоціації (ст. 203).

Створення асоціації передбачає й угоди про співробітництво між ЄС та Чилі і Мексикою.

Слід підкреслити, що асоціацію третіх країн та міжнародних організацій з ЄС треба відрізнити від асоційованого членства країн або територій в регіональних та універсальних міжнародних міжурядових організаціях, таких як Рада Європи, Західноєвропейський Союз, деякі спеціалізовані установи системи ООН. Справа в тому, що асоційоване член-

ство означає участь країни або території в установчих договорах організації. Наприклад, ст. 5 Статуту Ради Європи зазначає, що в окремих випадках Комітет міністрів може запропонувати європейській країні, яка вважається здатною виконувати закріплені у ст. 3 принципи верховенства права та здійснення прав і основних свобод людини, і має таке бажання, стати асоційованим членом Ради Європи. Будь-яка країна, що отримує таку пропозицію, «стає асоційованим членом Ради з моменту здачі на зберігання від її імені Генеральному секретарю документа про ухвалення цього статуту. Асоційований член має право бути представленим тільки в Консультативній асамблеї».

І далі : « Термін «член» у цьому статуті охоплює також асоційованих членів, крім випадків його використання стосовно представництва в Комітеті міністрів» [22].

А в Західноєвропейському Союзі окрім асоційованих членів є ще й асоційовані партнери [23].

На практиці, асоційоване членство означає обмежену статутом міжнародної організації або актами її головних органів участь країни або території в її діяльності. Зокрема, країна або територія, яка має статус асоційованого члена, приймає участь у роботі у органів загального представництва міжнародної організації, проте не може обиратися до її виконавчих органів. Інші обмеження можуть стосуватися ненадання країні або території права голосу при обранні представників держав-членів до різних органів організації тощо.

Установчі документи європейських інтеграційних об'єднань, як і переважна більшість статутів міжнародних міжурядових організацій, взагалі не передбачають статусу асоційованого члена. В праві Євросоюзу асоціація являє собою одну з правових форм відносин між ЄС та третіми країнами чи міжнародними організаціями, яка не означає приєднання асоційованих країн чи міжнародних організацій до статуту співтовариства або Євросоюзу.

Про відсутність в європейських інтеграційних об'єднаннях асоційованого членства свідчить й практика їхньої діяльності. Зокрема, угоди про створення асоціації з ЄС мають країни-члени ЄАВТ (Норвегія, Ісландія, Швейцарія) або неєвропейські країни середземноморського регіону. Проте вони або не бажають, або не можуть згідно з правом Євросоюзу стати членами європейських інтеграційних об'єднань. Що стосується асоціації з ЄС країн Центральної та Східної Європи, то вона була визнана такою, що має сприяти підготовці цих країн до майбутнього членства в Євросоюзі рішенням Європейської Ради в Копенгагені у 1993 році. В ньому також були встановлені вимоги, виконання яких повинно надати можливість асоційованим країнам вступити до Євросоюзу. Проте є усі підстави вважати, що без цього рішення Європейської Ради угоди про асоціацію між ЄС та країнами Центральної та Східної Європи не перетворилися б на документи, які готують асоційовані країни до набуття членства в європейських інтеграційних об'єднаннях. Тому тільки умовно можна говорити про існування такого виду асоціації як підготовка до членства в Євросоюзі, оскільки положення існуючих угод про асоціацію між ЄС та третіми країнами і міжнародними організаціями не визначають заздалегідь можливість набуття будь-якою асоційованою країною членства в європейських інтеграційних об'єднаннях.

Таким чином, спільною метою будь-якої асоціації з ЄС є створення правових рамок для привілейованих відносин без визначення чітких правил щодо можливого змісту таких відносин. («спільному доробку»). Вважається, що стосовно укладання угод про асоціацію Союз має такі широкі повноваження, що всі галузі, на які поширюється компетенція ЄС у межах внутрішнього ринку, можуть стати об'єктом регулювання таких угод. Можливість поширення на асоційовані країни *acquis communautaire* передбачає створення поглибленої ЗВТ з елементами основних свобод внутрішнього ринку. Проте ступінь співпраці між ЄС і третіми країнами в межах ЗВТ неоднакова і залежить як від цілей створення такої зони, так й від рівня економічного і політичного розвитку третьої країни. Сучасні ЗВТ, створені ЄС, можуть виступати етапом на шляху підготовки асоційованої

країни до майбутнього членства (ЗВТ з європейськими країнами в межах Європейських угод та угод про асоціацію і стабілізацію), а можуть означати одну з форм поглибленого співробітництва між сторонами (ЗВТ з країнами Середземномор'я, Мексикою, Чилі).

Завдяки вступу до СОТ, імплементації УПС, Плану дій Україна-Євросоюз, а також ухваленню Порядку денного асоціації наша країна наблизилася до створення ЗВТ з ЄС. УПС вирішила такі основні завдання на цьому шляху: включення до УПС положень ГАТТ, орієнтація при створенні режиму захисту прав на інтелектуальну власність на угоду про Торговельні аспекти захисту інтелектуальної власності (ТРИПС), а при регулюванні надання послуг – на Генеральну угоду про торгівлю послугами (ГАТС) забезпечили підготовку України до вступу до СОТ. Виконання Плану дій Україна – Євросоюз вже поширило на нашу країну певні елементи основних свобод внутрішнього ринку. Порядок денний асоціації спрямований на підготовку умов для підписання угоди про асоціацію між ЄС та Україною.

Підписання угоди між Україною та ЄС про асоціацію, яка передбачатиме створення поглибленої ЗВТ, дозволить Україні активно інтегруватися у внутрішній ринок європейського інтеграційного об'єднання. При цьому ступінь її інтеграції залежатиме від того, якою частиною свого внутрішнього ринку готове буде поділитися ЄС. Для України на даному етапі її розвитку оптимальним варіантом інтеграції у Євросоюз може стати досвід країн СЕП.

Література:

1. O.J. 1998, L 49
2. Joint Declaration on the EU- Ukraine Association Agreement. UE 2008. fr
3. UE-UA 1056/1/09 REV 1
4. COM (2004) 373 final; General Affairs and External Relations Council (GAERC) 18/19 June 2007. Strengthening the European Neighbourhood Policy/ Presidency Progress Report // <http://www.europa.eu.int>.
5. COM (2008) 823 final
6. Березовська І. Угоди про асоціацію в практиці зовнішніх зносин Європейського Союзу // *Ze studiow Polsko-Ukrainskich.*- Wroclaw. 2008.-P. 25-31; Березовська І. Правовые аспекты нового усиленного соглашения Украины с Евросоюзом // *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових доповідей на міжнародній науковій конференції «Україна та проблеми диференціації в політиці сусідства Європейського Союзу» (Київ, 22–23 травня 2008 р.)* – К., 2008. – Вип. 77, ч. II. – С. 120–124. Hillion C. A New Framework for the Relations between the Union and its East-European Neighbours // *EUI Working Paper Law. # 2007/21.* – P. 147-154 .
7. Мусис Н. Все про спільні політики Європейського Союзу. К., 2005. С. 66-67.
8. O.J. 2008/115/01
9. Визначення *acquis communautaire* див.: Muraviov V. The Acquis Communautaire as a Basis for the Community Legal Order // *Miskolc Journal of International Law.* – 2007. – V.4, # 2.
10. Le concept d'association dans les accord passé par le Communauté : Essai de clarification. – Bruxelles, 1999. – 305 p.
11. Mediterranean Partnership. Conference Proceedings. – Madrid, 1995. – 57 p.
12. O.J. 1994, L 1/1.
13. O'Keeffe D. The Agreement on the European Economic Area // *Legal Issues of Economic Integration.* - 1992. - V.19, No. 1. - p. 1 - 27.
14. O.J. 1992, L 243/2

15. O.J. 1998, L 097.
16. O.J. 1997, L 187.
17. O.J. 1996, L 071.
18. The Results of the Uruguay Round of multilateral trade negotiations: the legal texts, Geneva: GATT Secretariat, 1994.
19. O.J. 1993, L 348.
20. J.O.2001, C 332/2.
21. J.O.2000, L 317/3.
22. Дмитрієв А.І., Мацько А.С., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: Практикум. К., 2001. – 353 с.
23. Сорон Ж-Л. Курс з європейських інституцій: європейська головоломка: Підручник. К., 2001. – 424 с.

*Кисіль В.І.**

ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ СПЕЦИФІЧНИХ КОЛІЗІЙ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

1. Ієрархічні колізії в Міжнародному приватному праві

Міжнародне приватне право (в подальшому МПрП), яке зазвичай вирішує питання дії законів різних місцевостей у просторі, нерідко зустрічається з проблемами іншого характеру. Поряд із специфічними інтерперсональними та інтерлокальними колізіями у сфері МПрП існує також проблема колізій ієрархічних або вертикальних.

В цілому, проблема ієрархії матеріальних норм внутрішньодержавного права є добре відомою та досить детально дослідженою. Основу системи права як такої складають норми та інститути, що походять з різних джерел, вага яких не є однаковою в різних правових системах. Так, наприклад, у континентальній сім'ї права провідним джерелом приватного права визнається закон, а у англо-американській - судовий прецедент. Нерідко судам, особливо третейським, доводиться застосовувати правові звичаї, що не мають законодавчого закріплення, а також доктринальні висновки. В такій ситуації виникає потреба визначення пріоритетного джерела права, а отже - й потреба в розробці відповідних правил. Подеколи такі приписи зустрічаються безпосередньо у законодавчих актах, як-от у ч.2 ст.6 Конституції США або у ст.31 німецької Конституції. Якщо ж прямої вказівки закону немає, необхідно встановлювати пріоритет джерел права шляхом судових роз'яснень або напрацювання відповідної тривалої практики¹.

Вирішення ієрархічних колізій у міжнародному приватному праві, з огляду на специфіку його джерел та функцій, має свої особливості. В цілому, можна виокремити три групи питань, які виникають у цій сфері: колізії матеріальних

законів у федеративних державах, співвідношення норм «комунітарного права» та проблема співвідношення норм міжнародного договору та національного закону як джерел МПрП.

По-перше, вирішення питань ієрархії внутрішніх матеріальних норм є актуальним у федеративних державах. Як свідчить наведений вище приклад Сполучених Штатів та ФРН, держави з таким устроєм зазвичай дбають про механізми вирішення колізій федеральних законів та законів окремих адміністративно-територіальних одиниць. У США, зокрема, існує відома «доктрина Ері» (Erie Doctrine), відповідно до якої федеральний суд США, як правило, повинен застосовувати закони штату, в якому відбувається слухання справи, окрім випадків, коли федеральному закону у встановленому порядку надано пріоритет, як-от у справах про банкрутство², а також справах, що стосуються міжштатної торгівлі, оподаткування, інтелектуальної власності тощо. Щодо колізійного регулювання, як свідчить законодавчий досвід континентальних федеративних держав, відповідні акти приймаються здебільшого на федеральному рівні (Федеральний закон Австрії про МПрП

*доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

¹Див. International Encyclopedia of Comparative Law, Vol. III, Private International Law, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tubingen and Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/Lancaster, 1986, pp. 16-17.

²Див. Ehrenzweig, A Treatise on the Conflict of Laws, St. Paul, Minn. 1962, p. 309.

1978р., Федеральний закон Швейцарії про МПрП 1987р.) та застосовуються по всій території держави, виключаючи, таким чином, вертикальну колізію норм МПрП всередині країни.

Інша справа - співвідношення джерел внутрішньодержавного та наддержавного характеру. Найяскравішим прикладом є право ЄС, яке також іноді називають комунітарним правом³. Як відомо, в основу права європейських співтовариств покладено установчі документи ЄСВС, ЄЕС та Євроатома, які становлять так зване первинне право Співтовариств. Вторинне право утворюють правові акти, що приймаються органами Співтовариств. Ці норми регулюють дві групи взаємовідносин: відносини публічно-правового характеру та приватні, тобто майнові та пов'язані з ними немайнові правові відносини, суб'єктами яких виступають громадяни та юридичні особи.

Згідно з розробленими в ході розвитку європейського права принципами взаємодії права Співтовариств та національного права держав-учасниць, право Співтовариств має наднаціональний та автономний характер, його норми є нормами прямої дії та мають пріоритет над нормами права держав-учасниць⁴. В більшості країн-учасниць європейських співтовариств, дійсно, ці принципи отримують реалізацію, хоча практика, скажімо, Великобританії пропонує специфічний підхід. Британські юристи розрізняють поняття прийняття та виконання зобов'язань. Відповідно до британської доктрини, міжнародні зобов'язання приймає на себе виконавча влада, в той час як виконання їх неможливе без відповідної трансформації в місцеву систему права на підставі акта Парламенту⁵. Таким чином, якщо згідно з загальноприйнятою концепцією європейського права норми останнього є «самовиконуваними», то в англійській доктрині норми права ЄС фактично не розглядаються як специфічне джерело, а проблема ієрархії зводиться до вирішення питання співвідношення міжнародного договору та національного закону як джерел права.

Тут ми переходимо до одного з питань, вирішення яких має важливе значення для процесів розвитку механізмів колізійного регулювання у сфері міжнародного приватного права. Місце міжнародного договору в системі джерел МПрП по сьогоднішній день викликає у доктрині гострі дискусії. Не вдаючись до детального їх аналізу, зосередимося, однак, на деяких аспектах впливу міжнародних договорів з колізійних питань приватних правовідносин на розвиток національного законодавства про МПрП.

Сьогодні відтворення положень міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана певною державою, у національному законодавстві є безсумнівною тенденцією розвитку останнього. Включення у національні акти з МПрП приписів, аналогічних нормам міжнародних договорів у тій чи іншій галузі мало місце у ФРН⁶, Швейцарії, Перу⁷ та у багатьох інших країнах. Італійський закон про реформування системи МПрП 1995р. взагалі в деяких випадках замість безпосередніх колізійних приписів містить посилання на укладені Італією міжнародні договори у сфері колізійного права.

В той саме час, між нормами міжнародних договорів та приписами аналогічних актів національного законодавства нерідко існують суттєві розбіжності. Виникає питання: який

³Див. Корнеев СЕ. Взаимодействие права европейских сообществ и национального законодательства Великобритании // Журнал международного частного права. - 1994.- №3(5). - С. 7

⁴Див. Lasok D., Bridge J.W. An Introduction to the Law and Institutions of the European Communities, London, 1976. - P.247.

⁵Корнеев С.Е. Указ. соч. - С. 10.

⁶Див. Кабатова Е.В. Кодификация международного частного права в странах Западной Европы // Советское государство и право. - №8. - 1991. - С. 126.

⁷Garro A. M. The Introductory Note on the Codification of Conflicts Law in the New Peruvian Civil Code of 1984, International Legal Materials, 1984, pp.998-999.

характер має колізія норм міжнародного договору та внутрішнього закону, що регулюють ту саме сферу, та як ця колізія має вирішуватися.

У цьому зв'язку, як відомо, сперечаються послідовники т. зв. дуалістичних та моністичних концепцій джерел міжнародного приватного права. На сьогоднішній день переважає останній, моністичний підхід, відповідно до якого система норм МПрП є за своїм характером єдиною та національною (внутрішньою)⁸. Прибічники цього підходу наполягають на тому, що норми міжнародних договорів не є нормами прямої дії, вони «трансформуються» в національну правову систему і стають її частиною внаслідок прийняття відповідного акту державної влади (частіше - ратифікації).

Нерідко укладені державою міжнародні договори зобов'язують державу привести законодавство у відповідність із договором або ж прийняти певний одноманітний законодавчий акт (як, наприклад, у випадку з Женевськими вексельними конвенціями). Проте дуже часто розбіжності між договором та законом не нівелюються, що й спричиняє згадані вище колізії.

Чи є розглядувана колізія «вертикальною» чи «горизонтальною»? Однозначно на це питання відповісти досить важко. В науці висловлюється думка, що колізія міжнародного договору і закону носить горизонтальний характер, мовляв конфліктують дві рівні за юридичною силою та національні за сутністю (в силу трансформації) норми права⁹.

Розглянемо цю ситуацію на прикладі законодавства України. Як відомо, в Україні не визнається примат міжнародного права. Цей висновок випливає зі змісту ст.9 Конституції 1996р., відповідно до якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою є частиною національного законодавства України. Разом з цим, неможливе укладення міжнародного договору, який суперечив би Основному закону, без внесення відповідних змін до Конституції. Однак в той саме час положення міжнародних договорів займають особливе місце в національному законодавстві України. Так, відповідно до ч.1 ст.П ЦПК України: «Суд вирішує справи на підставі Конституції, інших актів законодавства України, міжнародних договорів України в порядку, передбаченому цим Кодексом.» У переважній більшості законодавчих актів України міститься застереження на зразок: «Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж у цьому законі, то застосовуються правила міжнародного договору».

В цьому випадку пріоритет норми міжнародного договору над нормою національного закону ґрунтується на її спеціальному характері¹⁰. Дійсно, як правило, норми міжнародного договору стосуються специфічних (на загальному тлі національного законодавства) проблем та специфічного кола учасників. Беручи до уваги загальний принцип права, відповідно до якого спеціальна норма скасовує дію загальної норми, судам слід виходити з вирішення колізії між положеннями міжнародного договору та закону на користь міжнародного договору.

Нерідко одна держава є стороною декількох міжнародних конвенцій, що стосуються того саме предмету. В такому разі не виключена колізія між положеннями різних міжнародних угод. Наприклад, декілька міжнародних конвенцій з питань арбітражу містять вимоги щодо укладення арбітражних угод у письмовій формі. Так, згідно з п. 1 ст. II Нью-Йоркської конвенції про визнання та приведення у виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р., кожна держава, що домовляється, визнає письмову угоду, за якою сто-

⁸ Див. Сильченко Н.В., Толочко О.Н. Теоретические проблемы учения о нормах международного частного права // Государство и право. - 2000. - №1. - С. 38. Див. також. Звекон В.П. Международное частное право. - М., 1999.-С.48.

⁹Сильченко Н.В., Толочко О.Н. Указ. соч. - С. 39.

¹⁰Там же.

рони зобов'язуються передавати у арбітраж усі або деякі спори, що вже виникли або можуть виникнути між ними у зв'язку з конкретним договірним або іншим правовідношенням, об'єкт якого може бути предметом арбітражного провадження. У Європейській конвенції про міжнародний комерційний арбітраж 1961 р. під арбітражною угодою розуміється арбітражне застереження у контракті або окрема арбітражна угода, яка підписана сторонами або міститься у обміні листами, телеграмами, повідомленнях по телетайпу, а у відносинах між державами (фізичними та юридичними особами держав - В.К.), жоден з законів яких не вимагає письмової форми для арбітражної угоди, -будь-яку угоду, що укладена у формі, яка дозволена цими законами.

Оскільки в Європейській конвенції 1961 р. встановлені інші, порівняно з Нью-Йоркською конвенцією 1958 р., вимоги до форми арбітражної угоди, у країнах, які є учасниками обох вказаних конвенцій, при вирішенні питання про форму іноді виникають певні труднощі. Відома справа, що розглядалася судом ФРН, в якій принциповим питанням було те, норми якої з двох конвенцій слід застосувати для вирішення питання про дійсність арбітражної угоди. Суд, застосовуючи норми Європейської конвенції, виходив з того, що вона була укладена пізніше Нью-Йоркської, і її норми мають пріоритет¹¹.

Отже, ще одним засобом вирішення питань ієрархії є відомий у правовій науці принцип *lex posterior derogat priori*.

Під час законодавчого закріплення механізмів колізійного регулювання слід брати до уваги можливість виникнення у майбутньому колізій ієрархічного характеру між колізійними нормами, що містяться у генеральному законодавчому акті (самостійний закон про МПрП чи розділ цивільного кодексу) та приписами щодо вирішення колізій, викладеними у спеціальних законах (про торговельне мореплавство, повітряні перевезення тощо). Така колізія повинна вирішуватися на користь спеціальних норм, але її можна було б взагалі уникнути, якби врегулювання всіх можливих специфічних колізійних ситуацій було б передбачено в загальному законі про МПрП. В такому разі колізійні норми спеціальних галузевих законів втрачали б свій ефект як такі, що були прийняті раніше.

2. Дія колізійних норм у часі

Як відомо, друга половина ХХ ст. позначилася інтенсивним розвитком законодавства у сфері приватних правовідносин і в т.ч. відносин, ускладнених іноземним елементом. У багатьох країнах на зміну старим актам законодавства, значна частина яких була прийнята ще у ХІХ ст., прийшли нові закони, що віддзеркалюють демократичні перетворення та пристосування до нових умов цивільного обігу.

Тенденції вдосконалення законодавства не минули і сферу колізійного регулювання. Так, наприклад, у Великобританії було прийнято новий Акт про заповіти 1963 р., який зокрема містить колізійні приписи, що замінили відповідні колізійні положення Акту про заповіти 1861 р.¹² У ФРН у 1986 р. відбулася істотна реформа міжнародного приватного права. Докорінні зміни відбулися наприкінці ХХ ст. у законодавствах з цивільного та міжнародного приватного права Іспанії у зв'язку з проведенням принципу недискримінації за статевою ознакою у Конституції 1978 р., легалізацію розлучення та взагалі - вдосконалення колізійного регулювання шлюбно-сімейних відносин після прийняття у жовтні 1990 р. Закону щодо реформування Цивільного кодексу¹³. У багатьох пострадянських країнах

¹¹Минаков А.И. Арбитражные соглашения и практика рассмотрения внешнеэкономических споров. - М., 1985. -с. 31

¹²Dicey and Morris, *The Conflict of Laws*, Twelfth ed., London, Sweet & Maxwell, 1993, Vol. 1, p.56.

¹³Див. Borrás A., *Non discrimination a raison du sexe et modification du droit international privé espagnol*, *Revue critique de droit international privé*, 80 (3) juill.-sept. 1991, pp. 626-635.

прийнято нові цивільні кодекси, які містять окремі розділи, присвячені міжнародному приватному праву (Вірменія, Білорусь, Казахстан, Узбекистан та ін.), в інших прийнято окремі закони з міжнародного приватного права (Україна, Грузія, Азербайджан та інші).

Зрозуміло, що прийняття нових законів не мало б сенсу, якби не було необхідності у зміні правового регулювання в тій чи іншій сфері. Тому запровадження нових законодавчих актів у галузі МПрП означає встановлення якісно нових колізійних положень, які за змістом (обсягом дії чи формулою прикріплення) не співпадають з нормами, що регулювали аналогічні правовідносини раніше. У зв'язку з цим постає питання про дію колізійних норм, а також матеріальних норм приватного права в часі.

В цілому, проблема інтертемпоральних колізій відома теорії і практиці МПрП, і їй приділено багато уваги як в континентальній літературі так і у працях британських та американських авторів¹⁴. Так само, як і матеріальні норми приватного права, колізійні норми розрізняються не тільки за критерієм їх просторового чи персонального застосування (обмеження рамками суверенних держав, територіальних одиниць, племенних чи релігійних общин), але й відповідно до сфери їх застосування в часі, з огляду на зміни в законодавстві¹⁵. Питання в тому, чи повинні застосовуватися старі чи нові норми матеріального, колізійного чи процесуального права.

Історія розвитку законодавства про МПрП дає багато прикладів зміни колізійних норм, як-от відмова від принципу доміцилію як прив'язного критерію в питаннях особистих відносин (правоздатності, сімейних стосунків, спадкування) на користь принципу громадянства, як це сталося в Німеччині у 1900 р. та у Бразилії у 1917 р. Або навпаки, заміна принципу громадянства критерієм місця проживання, як це сталося у Бразилії у 1942 р.¹⁶ В цих та інших випадках інтертемпоральне право повинно вирішувати питання про застосування старих чи нових норм у кожному конкретному випадку.

Обсяг прав та обов'язків може змінюватися і без змін у законодавстві. Зокрема, відомою є проблема так званих мобільних колізій, тобто наслідків переходу особи зі сфери дії однієї правової системи до сфери іншої. Характерним прикладом такого типу колізій є зміна громадянства, коли постає питання про співвідношення поточної право- та дієздатності особи (яка, згідно з колізійними нормами багатьох держав, визначається за законом громадянства) та прав, набутих під дією законів держави попереднього громадянства¹⁷.

Однак, з огляду на специфіку нашого дослідження, треба зосередитися на іншому аспекті інтертемпоральної дії законів, а саме на проблемі розмежування сфер дії старої та нової колізійної норми, тобто на проблемі перехідного колізійного права.

У цьому зв'язку Існують три основні аспекти цієї проблеми: а) зміна колізійної норми країни суду; б) зміна змісту прив'язного критерію; в) зміни у *lex causae*, тобто у праві країни, до якого відсилає колізійна норма.

Зміни у колізійних приписах *lex fori* досліджуються передусім англійськими авторами¹⁸, з огляду на те, що в англійському праві ці питання є досить поширеними. В цій правовій системі зміни можуть відбуватися у трьох основних формах: зміна законодавчої (статутної) норми шляхом прийняття нового статуту; зміна статуту попередньої преце-

¹⁴Див. Batiffol et Lagarde, Droit international prive, Vol. I, Paris, 1983, pp. 367-377; Dicey and Morris, Op. cit., pp. 56-69; Иссад М. Международное частное право / Пер. с фр. - М., 1989. - С. 116-121; Damrau, Fortdauer der internationalen Zuständigkeit trotz Wegfalls ihrer Voraussetzungen?: Festschrift Friedrich Wilhelm Bosch (Bielefeld 1976), S. 103-118.

¹⁵Див. International Encyclopedia of Comparative Law, Vol. III, Private International Law, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tubingen and Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/Lancaster, 1986, p. 1⁶

¹⁶Ibid.

¹⁷Иссад М. Указ соч. - С. 118-119

¹⁸Dicey and Morris, Op. cit., p. 57.

дентної норми; зміна старої чи встановлення нової прецедентної норми в силу судового рішення. У випадку встановлення нових норм законодавчим шляхом, проблем, як правило не виникає, оскільки статут зазвичай містить приписи про те, коли він набуває чинності та в якій мірі він є ретроактивним (якщо взагалі є). У прецедентному праві ситуація складніше. В той час, як закони розраховані, в першу чергу, на дію в майбутньому, прецеденту надається зворотна сила, що не може не спричинити проблем у практиці застосування норм, в т.ч. колізійних, у часі¹⁹.

Стосовно дії в часі формули прикріплення поділяються на незмінні та змінні. Прикладом незмінних критеріїв є місцезнаходження нерухомого майна, місце укладення шлюбу, заподіяння шкоди тощо. Серед змінних можна назвати місцезнаходження рухомого майна, прапор судна, громадянство, доміцилій та ін. В разі зміни в часі двох прив'язаних критеріїв питання про те, який з них має застосовуватись, є передусім питанням вибору найкращої та найбільш справедливої колізійної норми, і тому фактор часу в цьому відношенні не має вирішального значення.

Однією з найважливіших та найскладніших проблем фактору часу в колізійному праві є питання змін у *lex causae*, особливо, коли передбачається, такі зміни матимуть зворотну силу. Згідно з підходом, що домінує в науці МПРП, суд повинен застосовувати право країни, до якого відсилає колізійна норма, повністю, включаючи його перехідні положення. Такий підхід переважає у практиці судів континентальних правових систем. Він також притаманний і судам країн англо-американської сім'ї, хоча в Англії мав місце прецедент (*Lynch v. Provisional Government of Paraguay*, 1871), коли суд висловив протилежну точку зору²⁰.

Аналіз практики судів Великобританії у справах з «інтертемпоральним елементом» свідчить, що суд схильний застосовувати *lex causae* в тій редакції, яка діє на момент розгляду справи. В цьому зв'язку цікаво нагадати прецедент, який наводиться у курсі Дайсі з конфліктного права стосовно думки, висловленої лордом Рейдом у справі *Starkowski v. Att.-Gen.* (1954). У цій справі чоловік і жінка, обидва католики, доміцилійовані в Польщі, одружилися у травні 1945 р. у римо-католицькій церкві в Австрії. Вони проживали спільно до 1947 р., а потім розлучилися і набули на підставі вибору, доміцилій в Англії, де жінка вийшла заміж вдруге. У травні 1945 р., за законами Австрії, релігійний шлюб без цивільної церемонії вважався недійсним. Але у червні 1945р. в Австрії був прийнятий закон, який мав зворотну силу та легалізував подібні шлюби в разі, якщо вони належним чином реєструвалися. Шлюб між першим чоловіком та жінкою був зареєстрований у 1949р., але без відома та згоди жінки і після того, як вона набула доміцилій в Англії та почала жити окремо від першого чоловіка. Палата Лордів визнала австрійську процедуру реєстрації шлюбу чинною, а англійську - такою, що встановлює подвійний шлюб, а отже - недійсною. Відповідаючи на питання про те, чи слід застосовувати закон місця укладання шлюбу в такому стані, в якому він був на момент укладання шлюбу, чи в його поточному стані, лорд Рейд зазначив: «Немає підстав, з яких цей закон не мав би застосовуватись у тому вигляді, як він є на момент вирішення справи»²¹.

Як вказувалося вище, англійські законодавці виходять з того, що статут має чітко зазначати, коли він набуває чинності та в якій мірі він має зворотну силу. Прикладом може бути згаданий вже Акт про заповіти 1963р., який замінив положення Акту про заповіти 1861р. По-перше, у п. 7(2) Акту 1963р. зазначено, що він вступає в силу з 1 січня 1964р. Пункт 7(3) скасовує дію Акту 1861р., а п. 7(4) вказує, що скасування цього Акту не тягне

¹⁹Idem., p. 57-58.

²⁰Idem., p. 60-62.

²¹Idem., p. 67.

за собою нечинність заповіту, складеного до 1 січня 1964р. По-друге, п. 1 Акту 1963р. встановлює, що заповіт має вважатися складеним належним чином, якщо його складено відповідно до чинного законодавства країни, де на час оформлення заповіту або смерті заповідача останній мав доміцилій, місце постійного проживання або країни, громадянством якої він був на той час. Нарешті, п.6 (3) визначає, що форма заповіту повинна відповідати вимогам законодавства на час складання, але якщо ці вимоги змінилися, і на момент розгляду справи форма заповіту відповідає новим вимогам, заповіт не можна визнати недійсним. Отже, змінам у законодавстві надається зворотна сила, якщо вони дозволяють розглядати заповіт як дійсний, та вони позбавлені такої сили, якщо вона може зробити заповіт недійсним²².

В ході реформування законодавства у сфері МПрП треба приділяти особливу увагу перехідним положенням нових законів. Особливо важливого значення проблема дії колізійних приписів у часі набуває у країнах континентальної сім'ї права, де основним джерелом МПрП виступає закон. В цьому стосунку доцільно навести приклад ФРН, де з 1 вересня 1986р. набув чинності Закон про нове регулювання МПрП. Перехідні приписи до цього Закону встановлені у ст. 220. Пункт 1 цієї статті віддзеркалює основоположне правило: «закон не має зворотної дії в часі». Відповідно до цього положення, до подій та дій, що мали місце до 1 вересня 1986р., продовжує застосовуватися попереднє міжнародне приватне право. Враховуючи, що інтертемпоральні колізії найчастіше виникають у сфері сімейного права, Закон виклав перехідні положення щодо колізійних норм у галузі сімейних правовідносин досить детально. Так, у п.2 встановлено, що до наслідків сімейних правовідносин з 1 вересня 1986р. застосовуються норми другої глави першої частини. Відповідно до п.3, майнові наслідки шлюбів, які були укладені після 31 березня 1953р. та до 9 квітня 1983р., регулюються до 8 квітня 1983р.:

- спільним законом громадянства подружжя;
- правом, яке подружжя обрало або з застосування якого вони виходили, зокрема у відповідності до якого вони уклали шлюбний договір;
- правом держави, громадянином якої був чоловік на момент укладання шлюбу.

Далі йдуть докладні приписи щодо вибору колізійних норм, застосовуваних до майнових наслідків шлюбів, укладених після 8 квітня 1986р. При цьому вказується, що відповідно до абз.2 ст.15 Закону подружжя може обрати право, яке підлягає застосуванню до майнових відносин між ними.

У зв'язку з вдосконаленням законодавства у сфері МПрП України виникає питання про можливість ретроактивного застосування колізійних приписів Закону України «Про міжнародне приватне право».

Правила щодо дії законів в часі знайшли закріплення у ст. 58 Конституції України. Частина 1 цієї статті відображує на рівні Основного закону два загальновизначені принципи права: 1) закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, та 2) зворотна дія законів та інших нормативно-правових актів в часі можлива у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують юридичну відповідальність особи.

Перший з цих принципів, відповідно до роз'яснення, даного Конституційним Судом України у відомому рішенні від 9 лютого 1999р. № 1-7/99 по справі за конституційним зверненням Національного банку України, треба розуміти так, що дія нормативного акта починається з моменту набрання ним чинності і припиняється із втратою ним чинності, тобто до події, факту застосовується той закон чи інший нормативний акт, під час якого вони настали або мали місце. Згідно з другим принципом, до юридичної відповідальності має застосовуватись новий закон (нормативний акт), що пом'якшує або скасовує відпові-

²²Idem., p. 57.

дальність особи за правопорушення, вчинене під час дії нормативного акта, яким визначались поняття правопорушення та відповідальність за нього.

Як відомо, у згаданій справі КС дійшов висновку, що положення ч.І ст.58 Конституції України про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних осіб. Це, однак, не означає, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони, які пом'якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб. Проте надання такої зворотної дії має бути передбачено шляхом прямої вказівки на це в законі.

На сучасному етапі ще невідомо, чи матимуть ці положення Конституції та роз'яснення щодо них якийсь вплив на встановлення порядку дії в часі колізійних норм законодавства України. Дослідження законодавчого досвіду іноземних країн у сфері формулювання перехідних положень показує, що зворотна сила може надаватися не лише у сфері юридичної відповідальності за правопорушення, яка може бути реалізована у формі примусу з боку держави. Надання нормам, в т.ч. колізійним ретроактивного ефекту, як свідчить, наприклад, наведене вище положення п. 6(3) британського Акту про заповіти 1963р., може відігравати важливу роль для збереження чинності заповітів, договорів тощо. Втім навряд чи ретроактивність колізійних норм в українському законодавстві буде найближчим часом дозволена. Очевидно, що встановлення подібних правил є неможливим без внесення відповідних змін до ч. 1 ст. 58 Конституції України.

3. Інтерлокальні колізії в МПрП

Здатність до встановлення законів у рамках певної території є невід'ємною ознакою державного суверенітету. Наявність, співіснування та співробітництво суверенних держав, у яких діють різні матеріальні закони, зумовлюють, своєю чергою, необхідність існування норм міжнародного приватного права (колізійних норм), які розмежовують компетенцію національного та іноземних законів. Однак різні за змістом та специфікою системи матеріального права можуть діяти і в межах території однієї суверенної держави. Так, наприклад, у США існують різні підстави для розлучення у штатах Нью-Йорк, Каліфорнія, та Невада, які самі по собі не є суверенними утвореннями²³.

Існування різних за змістом нормативних актів, що регулюють ті саме відносини, у територіальних одиницях однієї суверенної держави є передумовою виникнення колізій особливого типу, які отримали назву інтерлокальних або міжобласних. Питання про те, який з місцевих законів підлягає застосуванню, повинно вирішуватись за допомогою норм так званого інтерлокального приватного права, які мають багато спільного, а нерідко й взагалі ототожнюються з колізійними нормами МПрП.

Законодавці країн, у яких існує проблема міжобласних колізій, неодмінно зустрічаються з питанням: чи можна вирішити ці колізії шляхом застосування загальних норм МПрП, чи вони потребують окремого регулювання.

В останні десятиріччя ХХ ст. характерною рисою законодавства країн, в яких існують передумови для виникнення інтерлокальних колізій, було встановлення для вирішення цих колізій та колізій міжнародного характеру аналогічних критеріїв. Інакше кажучи, спеціального законодавства для вирішення інтерлокальних колізійних проблем сьогодні майже ніде немає. У доктрині висловлювалися думки як щодо недоцільності розмежування внутрішніх та міжнародних колізій (Савінї, Кан-Фройнд²⁴), так і щодо необхід-

²³Encyclopaedia of Comparative Law, Vol.III, Private International Law, p.15.

²⁴Kahn-Freund O., General Problems of Private International Law, Leyden, 1976, P. 148.

ності проведення такого розподілу (Цительман, К.Малишев). Перша група авторів спирається здебільшого на ідею «міжнародної спільності», сформовану Савіні у другій половині XIX ст. Представники другого підходу ґрунтують свої висновки на різній правовій природі інтерлокальних та міжнародних колізій. Зокрема вказується на те, що у сфері інтерлокальних колізій дуже рідко застосовується (або взагалі не застосовується) застереження про публічний порядок, більш вузький обсяг автономії волі, інакше вирішуються проблеми відсилання, кваліфікації тощо²⁵.

Неузгодженість поглядів у доктрині, звичайно, не сприяє розвитку спеціального законодавства у галузі інтерлокальних колізій. Щоправда останнім часом, особливо у Сполучених Штатах, відзначається різниця між нормами МПрП та нормами інтерлокального права. Зокрема це обґрунтовується тим, що у багатьох країнах провідним критерієм визначення право- та дієздатності особи визнається критерій громадянства, а не місця проживання чи перебування. Але громадянство визначається передусім як зв'язок особи із суверенною державою, а не її територіальним підрозділом. Критерій громадянства, таким чином, добре спрацьовує як формула прикріплення у відносинах між суб'єктами різних держав, а не територіальних одиниць однієї держави.

Разом з цим, не можна не помітити, що норми МПрП та норми, призначені для вирішення міжобласних колізій, засновані на однакових або подібних прив'язних критеріях, як-от доміцилій, місце знаходження речі, укладення шлюбу тощо. Це призводить до висновку, що за структурою та змістом обидві категорії норм майже ідентичні і навіть можуть, за певних обставин, замінити одна одну (шляхом застосування норм за аналогією). Але в той саме час законодавче закріплення та застосування норм інтерлокального права мають свою специфіку, що зумовлює необхідність окремого дослідження проблеми інтерлокальних колізій.

У своєму історичному розвитку проблема інтерлокальних колізій кристалізувалася на тлі спочатку колоніалізму, а згодом - федералізму. Становлення колоніальної системи спричинило появу не лише колізій у сфері персонального права (як буде показано нижче), але й колізій міжобласного характеру. Прикладом може бути Російська імперія, де наприкінці XIX - на початку XX століть діяли Зведення законів (на більшій частині території), кодекс Наполеона (у Польщі), а у Прибалтійських губерніях зберігали чинність Литовські статuti та «остзейське право».

Як відомо, вчення про міжобласні колізії в російській науці МПрП детально розробив К.Малишев, присвятивши цій проблемі розділ свого «Курсу загального цивільного права Росії» (1878 р.)²⁶. У цій праці К.Малишев обґрунтовував необхідність вирішення міжобласних колізій на основі методів порівняльного правознавства. Пошук вирішення, відповідно до його вчення, повинен здійснюватися у власних законах держави, але з врахуванням досвіду сусідніх, зокрема західних держав у врегулюванні колізій законів різних місцевостей.

К.Малишев проводив різницю між внутрішніми міжобласними колізіями та колізіями міжнародного характеру. Принципову відмінність він вбачав у тому, що до міжобласних колізій не повинна застосовуватися категорія публічного порядку²⁷. Дійсно, з цим висновком можна було б погодитись, враховуючи, що *ordre public*, у широкому розумінні, є

²⁵Див. Кичигина И.Л. Коллизии в международном частном праве: метод регулирования // Вестник МГУ. - 1987. - №6. - С.83.

²⁶Див. Лунц Л.А. Международное частное право. Общая часть. - С. 148-149; Международное частное право. Под ред. Г.К.Дмитриевой. - М.: Проспект, 2000. - С. 45-46

²⁷Там само.

породженням державного суверенітету. Щоправда сучасна доктрина і практика здебільшого дотримуються іншої позиції²⁸.

У другій половині ХХ ст. питанням інтерлокальних колізій було приділено значну увагу передусім в американській літературі²⁹. Більшість авторів розглядають інтерлокальні колізії окремо від колізій міжнародного характеру, однак аналіз практики судів США у вирішенні спорів за участю суб'єктів з різних штатів або з «інтерлокальним елементом» інших типів, зокрема у сфері деліктів, свідчить, що для відповіді на питання про те, право якого штату застосовувати, суди здебільшого керуються тими саме категоріями, що й у вирішенні міжнародних колізій. У 1996 р., наприклад суди 20-ти штатів були схильні покладатися на положення Restatement II (1971), суди штатів Кентуккі, Мічиган та Невада керувалися *lex fori*, деякі штати вдавалися до новітніх концепцій «кращого права» (5 штатів), «інтересу» (3 штати) та «тісного зв'язку» (3 штати)³⁰.

На сучасному етапі особливої уваги заслуговує питання встановлення або визначення колізійних приписів для вирішення міжобласних колізій у Китаї. Це нова проблема, зумовлена нещодавнім поверненням Китаю територій Сянгану (Гонконг) та Аоминя (Макао), а також наполегливою політикою китайського керівництва, спрямованою на повернення о. Тайвань під суверенітет Китаю.

Адміністративно-територіальні перетворення в Китаї у поєднанні з політикою «одна країна, дві системи» дозволяють вченим розглядати Китай як єдину країну з двома соціально-економічними устроями, в якій співіснують три правові сім'ї та чотири законодавчих регіони³¹. В ситуації, коли до соціалістичного Китаю повернено дві території з капіталістичним устроєм, правові системи яких, до того ж, формувалися під впливом відмінних сімей права, колізійних принципів, які були проголошені в Китаї у 1986 р.³², явно недостатньо для вирішення колізій, що виникають у приватних правовідносинах всередині цієї держави, а також у її відносинах з сусіднім Тайванем.

З моменту проголошення КНР у 1949 р., Китай був унітарною соціалістичною державою з єдиною правовою системою, сама політико-правова концепція якої ґрунтувалася на конфуціанських принципах гармонії та єдності, а не множинності³³. Ситуація почала докорінно змінюватись із підписанням Китаєм двох спільних декларацій зі Сполученим Королівством від 1984 р. про повернення Гонконгу у 1997 р. та про повернення Макао в 1999р.³⁴ Декларації передбачали створення в Гонконзі та Макао спеціальних адміністративних районів (САР). Наприклад, за декларацією 1984 р., САР Гонконг, при встановленні

²⁸Тенденція застосування *ordre public* до колізій місцевих законів притаманна практиці судів США, а також, очевидно, матиме місце у вирішенні міжобласних колізій в Китаї. Див. Huang J., Quian A. One Country, Two Systems. - p. 319

²⁹Ehrenzweig, A Treatise on the Conflict of Laws, St.Paul, Minn., 1962, pp.16-21; Hay, International versus Interstate Conflicts of Law in the United States: *RebelsZ* 35 (1971), pp.429-295; Felleman S., Ethical Dilemmas and the Multistate Lawyer: A Proposal Amendment to the Choice-of-Law Rule in the Model Rules of Professional Conduct, *Columbia Law Review*, Vol.95, 1995, pp.1500-1531.

³⁰Symeonides S., Choice of Law in the American Courts in 1996: Tenth Annual Survey, *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 45, #3, summer 1997, p. 459.

³¹Huang J., Quian A.K., "One Country, Two Systems", *Three Law Families and Four Legal Regions: The Emerging Inter-Regional Conflicts of Law in China*, *Duke Journal of Comparative and International Law*, Vol. 5, 1995, pp. 289-328.

³²Див. Богуславский М.М. Проблемы международного частного права в законодательстве и договорно-правовой практике КНР//Советское государство и право. -№1.- 1987.-С. 101-107.

³³Huang, Quian, *Op. cit.*, p. 290.

³⁴Докладніше див. Энциклопедия нового Китая. - М., 1989. - С 180-184; Губарев С.Н. Некоторые международно-правовые аспекты положения Гонконга // Советское государство и право. - №8. - 1991. - С. 128-183; Иванов П.М. Гонконг. - М., 1990. - С. 196-227.

над ним суверенітету Китаю, утримував незалежну законодавчу та судову владу (здатну, до речі, виносити остаточні рішення, що не підлягають оскарженню). У 1997 та 1999 рр. набули чинності відповідно Основний закон Гонконгу та Основний закон Макао - своєрідні міні-конституції, відповідно до яких Гонконг зберігав правову систему, на яку суттєво вплинуло англійське *common law*, Макао - правову систему, сформовану під впливом португальського цивільного права³⁵. Сьогодні ці правові системи містять поодинокі колізійні норми³⁶, яких явно недостатньо для вирішення міжобласних колізій.

Разом з цим, останнім часом, починаючи з 1990 р., істотно зростає цивільний та торговельний обіг між континентальним Китаєм і Тайванем, що також є чинником збільшення кількості міжобласних колізій³⁷. Відмінності у правових системах основної території Китаю, Гонконгу, Макао і Тайваню викликають питання щодо застосовуваного права, а також можливості визнання й виконання судових рішень, постановлених на території того чи іншого регіону.

Процес уніфікації права та вирішення міжобласних колізій у Китаї набуває унікальних специфічних рис, які не притаманні здається, жодній з федеральних систем. По-перше, на відміну від суб'єктів федеральних держав, таких, наприклад, як США (не кажучи вже про останні політичні перетворення в Російській Федерації), САР Китаю отримують набагато більшу автономію, отже колізії між САР та Китаєм наближаються за своїм характером до міжнародних, а відтак - стають більш інтенсивними. По-друге, в Китаї співіснують дві, по суті, антагоністичні соціально-економічні системи, чим може бути обґрунтовано застосування тут категорії публічного порядку. По-третє, для Гонконгу і Макао зберігають чинність всі укладені ними міжнародні договори, а також компетенція щодо укладення договорів у майбутньому, в тому числі у сфері колізійного права³⁸. Нарешті, на відміну від федеративних держав, у КНР немає верховного судового органу, який координував би питання розмежування юрисдикцій та перегляду рішень незалежних судів САР³⁹. Безумовно, найближчим часом ці фактори справлятимуть вплив на процес формування законодавства у сфері міжобласних колізій та практику його застосування.

В цілому, прийняття норм для вирішення міжобласних колізій може відбуватися у п'яти формах: 1) застосування кожним регіоном власних норм МПрП за аналогією⁴⁰; 2) формування спеціальних норм для вирішення таких колізій кожним регіоном; 3) прийняття одноманітного зведення норм на рівні держави; 4) застосування до міжобласних колізій загальних норм МПрП; 5) уніфікація колізійних приписів на рівні міжнародних конвенцій.

Дехто вважає найкращим із цих підходів прийняття одноманітних правил на національному рівні, що дало б змогу уникнути проблем, що виникають в сфері вибору юрисдикції («forum shopping»), а також зворотного відсилання⁴¹. Цікаво, що, на думку китайських вчених, прийняття таких єдиних норм не призведе до уніфікації матеріальних цивільних і торговельних законів⁴². Китайська доктрина, таким чином, схиляється до

³⁵Huang, Quian, *Op. cit.*, p. 295.

³⁶Див., напр. Jayme E., *Kollisionsrechtliche Bestimmungen im AGB_Gesetz von Macau, IPRax 1993, Heft 4, S. 273-274*; Cheng Jie C., *Conflict of Laws in China* <http://www.enstar.co.uk/china/law/vm/articles/items13.htm>; Jian M., *The Importance of Macau's Legal System as a Point of Reference for China's Legal System*, <http://www.gtj.macao.gov.mo/htmlcn/perdir/03/pd03f002.asp>. Zengyi X., *Study on the Conflict of Laws Between Macau and China*, <http://www.gtj.macao.gov.mo/htmlcn/perdir/03/pd03f002.asp>

³⁷Huang, Quian, *Op. cit.*, p. 291

³⁸*Idem.*, p. 305.

³⁹*Idem.*, p. 306.

⁴⁰Що, очевидно, і матиме місце найближчим часом.

⁴¹Huang, Quian, p. 311.

⁴²*Ibid.*

позиції автономної кодифікації інтерлокального колізійного права, і цілком можливо, що у найближчому майбутньому буде обрано саме такий варіант законодавчого регулювання питань МПрП в цілому.

Ні цивільне законодавство, ні колізійні приписи КНР не є обов'язковими для спеціальних адміністративних районів. У зв'язку з цим, розвиток законодавства у сфері інтерлокального права в Китаї, скоріш за все, буде окремим процесом із своїми специфічними рисами, серед яких обмежене використання принципу громадянства, надання автономній або ступеневій кваліфікації переваги перед кваліфікацією *lege fori*, особливий підхід до застосування застереження *ordre public* тощо.

Сьогодні у процесі розвитку законодавчих засобів колізійного регулювання, поряд з тенденцією нормативного закріплення норм інтерлокального права, спостерігається і зворотна тенденція: скасування інтерлокальних колізійних норм у зв'язку з геополітичними змінами в Європі. Це чітко помітно у пострадянських країнах, наприклад, зникла необхідність у ст.8 Цивільного кодексу УРСР 1964 р. (застосування в Українській РСР цивільного законодавства інших союзних республік), яка встановлювала шість колізійних приписів для вирішення колізій між законами УРСР та інших союзних республік у таких сферах, як відносини власності, зобов'язання, форма угод, делікти, спадкування та позовна давність. Зараз ця стаття втратила своє значення і в новому Цивільному кодексі України подібних приписів вже немає.

З іншого боку, в країні могли б виникнути складнощі через невідповідність законодавству України нормативно-правових актів автономної Республіки Крим. Однак, цю проблему знято вже на рівні Конституції України, ст.135 (ч.2) яка встановлює, що нормативно-правові акти Верховної Ради АР Крим та рішення Ради міністрів АР не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента і Кабінету Міністрів та на їх виконання. Таким чином, в Україні сьогодні немає об'єктивних передумов для виникнення інтерлокальних колізій, а також необхідності в їх регулюванні.

Слід брати до уваги те, що інтерлокальні колізії можуть виникати й в унітарних державах. Характерним прикладом є Іспанія, де, за наявності великої кількості національних меншин, 17 регіонам надано автономію⁴³. Колізійне право Іспанії виходить з того, що положення про загальні правила застосування законів підлягають застосуванню на всій території країни, решта ж приписів про вирішення колізій може застосовуватися у провінціях та регіонах у субсидіарному порядку. Цивільний кодекс Іспанії містить окремий розділ, присвячений регулюванню інтерлокальних колізій (ст.ст. 13-16). Сюди зокрема входять приписи щодо приналежності до тієї чи іншої територіальної одиниці (законодавці використовують тут підходи, подібні до відомих *jus sanguinis* та *jus soli*). Цікаву правову конструкцію містить ст. 15 Кодексу, яка передбачає обов'язок іноземця, який набуває громадянства Іспанії, обрати який-небудь регіон за встановленими критеріями. Ця процедура нагадує інститут обрання доміцилію (такий вибір підлягає реєстрації) і усуває непорозуміння при вирішенні питань особистого статусу. У ЦК Іспанії також встановлено правило, згідно з яким положення про кваліфікацію, відсилання та публічний порядок не підлягають застосуванню до інтерлокальних колізійних питань.

Доцільно звернути увагу ще на один аспект інтерлокальних колізій, який отримав закріплення у багатьох сучасних законодавчих актах про МПрП, в т.ч. у законі України про Міжнародне приватне право. Мова йде про випадки, коли колізійна норма відсилає до країни з множинністю правових систем. Доктрина, законодавство і практика виходять у

⁴³Див. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. Справочник. - М., 1993. - С. 92.

цьому відношенні з того принципу, що належна правова система повинна визначатися відповідно до правових норм цієї країни, а за відсутності таких норм - шляхом застосування критерію тісного зв'язку (наприклад, такий порядок встановлено ст.15 Закону України «Про міжнародне приватне право»). Таким чином, питання регулювання інтерлокальних колізій отримує закріплення у законодавчих актах з МПрП, але вказане положення стосується не тих колізій, які можуть виникнути в рамках даної правової системи, а тих, що виникають у праві іншої держави, до якого відсилає колізійна норма.

В цілому, на сьогоднішній день питання законодавчого регулювання у сфері інтерлокальних колізій у більшості країн залишається відкритим. Пов'язано це, зокрема, з невизначеністю доктринальних підходів до правової природи цього явища. Очевидно, слід погодитись із думкою, що міжнародні та міжобласні колізії не є тотожними поняттями. Останні, в принципі, можуть за певних обставин регулюватися за допомогою класичних прив'язних критеріїв, але таке регулювання навряд чи може бути обумовлене загальними положеннями МПрП (про публічний порядок, кваліфікацію тощо). Цілком можливо, що в ході розвитку законодавства про МПрП у країнах з множинністю правових систем з'являтимуться спеціальні норми щодо вирішення колізій інтерлокального характеру.

4. Засоби вирішення інтерперсональних колізій у міжнародному приватному праві

Міжнародне приватне право (МПрП) та міжобласне приватне право вирішують проблему колізії законів у просторі. Вони визначають, який з декількох матеріальних правопорядків, що діють у окремих суверенних державах або у державі з множинністю правових систем, підлягає застосуванню до регламентації певних правовідносин. Інтерперсональне приватне право має справу з ситуаціями, в яких різні системи матеріального приватного права регулюють відносини між різними групами осіб (що належать до певних релігійних або етнічних груп чи племен). Воно визначає, право якої з груп має застосуватись⁴⁴.

У групі специфічних колізій міжнародного приватного права інтерперсональні колізії займають особливе місце. Коли ми говоримо про ієрархію законів, їх дію в часі або про колізії законів різних територіальних одиниць однієї держави, ми маємо на увазі одну й ту саме категорію законів: вони встановлюються державою. У сфері ж персонального права ми маємо справу з дещо іншими джерелами права. Це можуть бути релігійні канони, племінні звичаї тощо, і конфліктувати вони можуть як між собою, так і з національним законодавством.

Інтерперсональні колізії беруть свій початок у періоді панування системи персональних законів, яка склалася в Європі після навали варварів у V ст. до н.е. та занепаду Римської імперії. Різні племена (романці, салійці, рипуарці та ін.) не утворювали чітко розмежованих держав. Співіснуючи на одній території, вони зберігали власні звичаї та закони. Таким чином, кожен індивід підпорядковувався законам тієї етнічної групи, до якої він належав. Присутність на певних територіях переможців і переможених не призвела до зникнення законів останніх на користь законів попередніх. Майже завжди можна помітити, з часів античності і по сьогодні, що нова панівна група залишає співіснувати законодавство пригнобленої групи, особливо у сфері приватних відносин, якщо остання за своєю чисельністю переважає панівну групу на завойованій території.

Головною відмінною рисою інтерперсонального колізійного права є те, що в ньому виключаються будь-які формули прикріплення, окрім прив'язки до персонального закону

⁴⁴Див. International Encyclopedia of Comparative Law, Vol. III, Private International Law, Chapter 1, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/Lancaster, 1986, P. 15-16.

особи. Дослідники цієї проблеми відзначають, що систему особистих законів інколи плутають з тим, що у XIX ст. отримало назву «персоналізм», тобто визнання за національним законом індивіда штучної ролі у визначенні його приватного правовідношення. Проте це різні поняття. З одного боку, система особистих законів в чистому вигляді передбачає, що всі відносини є підпорядкованими особистому закону, тоді як персоналізм припускає численні виключення. З іншого боку, система особистих законів виключає будь-яку справжню колізію законів, оскільки неможливо а пріорі застосувати до індивіда закон етнічної групи, іншої ніж та, до якої він належить. Нарешті, в цій системі прикріплення, яке впливає з приналежності до групи, не може заперечуватися жодним іншим. Якщо у пізньому середньовіччі одна особа обіцяла іншій у певному місці продати їй майно, і ставиться запитання, чи має вона правоздатність це зробити, не може бути сумнівів у виборі між законом місцевості, де була дана обіцянка, законом місцезнаходження майна і законом народу, до якого належить продавець: перші два просто не існують, оскільки в кожній місцевості зустрічається не єдиний закон, а декілька законів. Навпаки, якщо таке ж питання виникне сьогодні, то його вирішення шляхом застосування національного закону означатиме, що всі інші можливі прив'язки виключаються.

Звичайно, були й винятки з системи особистих чи плеємінних законів, особливо у сфері публічного права. Кримінальне й канонічне право мали універсальну сферу застосування. Можливо також, що такі питання, як опіка над жінками, влада чоловіка та ін., регулювалися загальними нормами. Однак, у більшості випадків треба було встановити особистий закон кожної сторони у спорі, а потім - обрати з цих законів той, що підлягає застосуванню⁴⁵.

Очевидно, що за такої системи нерідко виникали колізієні питання, але зараз навряд чи можливо чітко і повною мірою встановити, яким чином ці питання вирішувалися. Хоч деякі норми доволі чітко простежуються. Так, існував загальний принцип пріоритету закону відповідача⁴⁶. Дієздатність на укладання угоди визначалася особистим законом кожної сторони; спадкування регулювалося особистим законом спадкодавця; передача майна мала відповідати формальностям, передбаченим законом особи, яка передає майно; до деліктів застосовувався закон правопорушника; шлюб укладався за законом чоловіка⁴⁷.

Така ситуація існувала в Європі до встановлення феодальних відносин і ствердження територіального начала у праві. До XIII ст. суспільні відносини (в т.ч. відносини приватного характеру), поряд із світськими звичаями, значною мірою регулювались положеннями релігійного (в першу чергу католицького) права. Становище докорінно змінилося після рішення Вселенського Латронського собору (1215р.), яке заборонило церковним діячам брати участь у судових процесах, де застосовувались ордалії чи так званій Божий суд⁴⁸.

З того часу в країнах Європи накреслився розкол між державним та канонічним правом. Ця тенденція пізніше була сприйнята на американському континенті і в Австралії. Сьогодні в цих регіонах християнські та інші релігійні спільноти слідуєть своїм власним правилам в межах національних держав, але ні правила, ані керівні інститути цих спільнот не є частиною національних чи територіальних правових систем. Виняток становлять

⁴⁵Див. Cheshire and North, *Private International Law*, 15th edition, Butterworths, London/Dublin/Edinburgh, 1997, P.16.

⁴⁶Сьогодні цей принцип є одним з найбільш поширених у питаннях визначення підсудності спорів (до речі, не тільки з іноземним елементом) та майже абсолютним щодо визначення порядку визнання та виконання іноземних судових (арбітражних) рішень.

⁴⁷Cheshire and North, *Op. cit.*, P. 16.

⁴⁸Див. Давид Р., Жоффре-Спинози К. *Основные правовые системы современности*. - М.: Международные отношения, 1996. - С. 39.

випадки, коли деякі світські правові системи делегують релігійним властям повноваження щодо реєстрації шлюбу чи то за відсутності світської процедури, чи то, частіше, як альтернативний варіант, та погоджуються з правом церкви давати висновки щодо дійсності шлюбу.

Католицька церква, найбільш догматична у християнському світі, розрізняє природне право (яке стосується всього людства), божественне право (що стосується всіх християн) та церковне право, яке є кодифікованим і застосовується до всіх, хто належить до католицького сповідання.

Католицька кодифікація - *Codex Iuris Canonici* (остання редакція прийнята в 1983 р.) - визнає державну владу і національне приватне право. По-перше, визнається законодавча і судова компетенція держави (наприклад, щодо суто цивільних наслідків шлюбу). По-друге, церква рекомендує дотримуватися світського права. Нарешті, визнання відбувається шляхом рецепції деяких норм цивільного права (наприклад, стосовно угод чи пропущення строку давності).

Жодна з інших християнських течій не має подібного кодексу. Проте на *Codex Iuris Canonici* інколи посилаються у церковному прецедентному праві (наприклад, щодо дієздатності православних укладати шлюб).

Правила православної церкви (так само, як і норми старих східних конфесій, англійської та протестантської церков) знаходяться у більшій узгодженості з державним правом, що пояснюється як історичними, так і теологічними обставинами.

В цілому, як показує аналіз розвитку правових систем Європи, Америки та Австралії, церковне право тут не виступає частиною права національного, і зокрема - цивільного. Церковне і національне право виконують різні функції, але церква визнає авторитет національного права, а останнє з певними винятками, не бере церковні канони до уваги. За такої ситуації умов для виникнення інтерперсональних колізій на ґрунті релігійного критерію майже не існує.

Дещо іншим було і подекуди залишається сьогодні становище в країнах Азії та Африки⁴⁹ де в силу специфіки правових систем та особливостей історичного розвитку окремих країн сформувалася своєрідна система судочинства, що склалася з кількох паралельних ланок. В цілому, в цій системі дві основні гілки: суди державні та суди релігійні. Відносини між цими двома юрисдикціями зводилася, в принципі до двох основних питань:

а) застосування релігійними судами релігійного права та б) застосування національними судами чи то виключно норм офіційної державної релігії, чи то норм будь-якої з визнаних державою конфесій.

Розглянемо інтерперсональні колізії, що виникали і виникають у цих регіонах, на прикладі двох найбільш яскравих правових феноменів: мусульманського права та права Індії.

Розвиток судочинства у країнах мусульманського права був пов'язаний з діяльністю пророка Мухаммеда, який зберігав за собою виключну компетенцію відправлення правосуддя (з цих часів, очевидно, беруть свій початок принципи одноособового розгляду справ і безперервності процесу). Поступово, у зв'язку зі зростанням кількості справ, та особливо активно - після смерті Мухаммеда у 632р., голова держави почав делегувати судейські повноваження своїм намісникам, знавцям мусульманського права, які з часом ста-

⁴⁹Одним з перших у радянській доктрині проблему інтерперсональних колізій в цих країнах дослідив А.І.Мінаков. Див. Мінаков А.И. Интерперсональные коллизии // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. - 1978. - №4.

вали професійними суддями, які уособлювали самостійний державний інститут (каді)⁵⁰.

В період з VII по XIII ст. розрізнити компетенцію судів каді та виконавчої влади було дуже важко. В багатьох випадках неспроможність судів забезпечити виконання своїх же рішень примушувала людей звертатися до намісника, або навіть до самого халіфа. Зокрема, це стосувалося скарг на дії чиновників. Згодом розгляд таких справ було покладено на окрему ланку - «відомства скарг», - які з плином часу розвинулись в інститут цивільних судів.

Така дуалістична судова система існувала в більшості арабських країн і під час панування Оттоманської імперії - аж до XIX ст. Причому, хоча, в цілому, цивільні угоди мали пріоритет стосовно каді, співвідношення компетенції цих двох ланок майже ніколи не було стабільним.

Сфера повноважень мусульманських судів, які мали справу переважно з питаннями особистого статусу і справами шлюбно-сімейного характеру, обмежувалася цивільними судами, вони також не розглядали шлюбно-сімейні справи немусульман, які з цих питань зверталися у власні суди персонального права. Крім того, починаючи з XVIII ст. з відання каді вилучалися і торговельні спори (як внутрішньо-, так і зовнішньоекономічного характеру), які підлягали розгляду спеціальними консульськими судами за європейським правом.

Реформування систем судочинства і цивільного законодавства мусульманських країн почалося в середині XIX ст. Відповідно до Гюльханійського маніфесту 1839р., було проведено розмежування компетенції релігійних, цивільних та консульських судів. Крім цього, маніфест проголошував рівність своїх підданих перед законом, незалежно від їх віросповідання. В той саме час, підтверджувалося право мусульман на звернення в свої суди зі шлюбно-сімейних питань, також передбачалося створення змішаних судів замість консульських для розгляду справ за участю іноземців. Головним напрямком реформи стала кодифікація, спочатку - кримінального, а згодом - цивільного і торговельного, а також процесуального права, взірцем якої стало французьке законодавство.

Найбільший успіх кодифікація мала в Єгипті, який з початку XIX ст. набув значної автономії у складі Оттоманської імперії. З 1876 р. тут набули чинності кримінальний, цивільний, торговельний, кримінально- і цивільно-процесуальні кодекси, а також закон про морську торгівлю для змішаних судів. Останні були створені замість консульських та розглядали усі справи за участю іноземців. Наступним кроком стало прийняття у 1883 р. аналогічних законів для національних судів. Їх юрисдикція охоплювала вирішення всіх справ єгиптян, за винятком питань особисто-правового статусу, які залишилися у віданні мусульманських судів.

В цілому, більшості сучасних судових систем мусульманських країн притаманний дуалізм, що склався ще в ранньому середньовіччі внаслідок запровадження мусульманських та світських судів. Лише в деяких із них (наприклад, Єгипет, Ємен, Лівія) суди каді було скасовано (у Лівії цей інститут відновили через кілька років після скасування). В Єгипті Закон №462 від 1955р. (набув чинності з 1 січня 1956р.) скасував спеціальні ради та мусульманські суди, що існували раніше та займалися питаннями опіки, піклування та дієздатності. Були також скасовані суди персонального права для немусульман, а їх повноваження передані державним судам загальної юрисдикції, рішення яких у справах особистого статусу можуть бути оскаржені у спеціальній палаті Касаційного суду⁵¹.

⁵⁰ Див. Лубський В.І., Борис В.Д. Мусульманське право. - К.: Вілбор, 1997. - С. 220.

⁵¹ Див. Лубський В.І., Борис В.Д. Мусульманське право. - С. 229. Цікавим є те, що оскарження таких рішень передається на розгляд касаційної, а не апеляційної інстанції. Палата Касаційного суду, таким чином, не досліджує фактичні обставини справи, а вирішує питання про те, чи правильно була застосована норма права (мусульманського чи іншого) та чи підлягала дана правова система застосуванню взагалі.

Важливим моментом є те, що єгипетські суди застосовують деякі норми ісламського права не тільки до мусульман, але й взагалі - до громадян країни, незалежно від віросповідання⁵². В першу чергу це стосується законів про спадщину 1943р., заповіти 1946р., опіку і піклування, а також деяких специфічних інститутів мусульманського права, невідомих іншим правовим системам, таких, наприклад, як вакфне майно (нерухомість, подарована або залишена у спадок церковній чи благодійній установі). Застосування мусульманського права в таких випадках дозволяє судові уникнути проблеми, що виникає у зв'язку з неможливістю кваліфікації специфічних понять згідно з правом іншої держави або іншої релігійної спільноти.

У Народній Демократичній Республіці Ємен до завоювання незалежності у 1967р. основу судової системи склали мусульманські суди та суди загального права. На початку 70-х рр. ці установи були скасовані, а замість них запроваджені суди загальної юрисдикції: першої інстанції та провінційні. Але мусульманське право й по сьогодні зберігає тут авторитет. Після об'єднання Північного та Південного Ємену у травні 1990р. цивільні кодекси цих держав були замінені спільним Цивільним кодексом Ємену, введеним в дію Законом від 29 березня 1992р.⁵³ Стаття 36 цього кодексу виключає застосування іноземних законів, якщо вони суперечать нормам мусульманського права.

Як згадувалося вище, у більшості арабських країн релігійні суди зберегли свої позиції. В багатьох із них (Ірак, Ліван, Сирія) навіть існує по декілька паралельних систем мусульманських судів (наприклад, сунітських та джафаритських). Їх юрисдикція включає, перш за все, питання особистого статусу та шлюбно-сімейні справи, сторонами в яких виступають мусульмани. Хоча для немусульман створені спеціальні суди, законодавство деяких держав (наприклад, Йорданії) передбачає для немусульман можливість вибору юрисдикції мусульманського суду або підпорядкування певних правовідносин нормам мусульманського права⁵⁴.

Цілком логічним є те, що мусульманські суди застосовують головним чином норми мусульманського права. Прямий припис про це міститься, наприклад, у ст. 106 Конституції Йорданії. Але тут необхідно підкреслити, що більшість норм мусульманського права щодо особистого статусу, шлюбно-сімейних відносин, спадкування тощо зараз є кодифікованими. Таким чином, в багатьох випадках релігійні суди фактично застосовують те саме позитивне право, що й загальні цивільні суди. Втілення норм мусульманського права у національному законодавстві сприяє уніфікації практики правозастосування у країнах з кількома паралельними юрисдикціями.

Отже, релігійні суди в арабських країнах не є самостійним інститутом, що керується виключно нормами мусульманського права. Вони є складовою частиною судової системи і діють на підставі закону, який не тільки регламентує процесуальні питання (процесуальний закон Йорданії 1959р., регламент мусульманських судів Лівану 1942р., розділ 11 книги 4 ЦПК Іраку 1969р та ін.), але й розмежовує компетенцію релігійних та цивільних судів щодо застосування матеріального права. Наприклад, у Бахрейні мусульманським судам першої інстанції підвідомчі всі справи про дарування та особистий статус мусульман, окрім суперечок про спадщину, які належать до компетенції цивільних судів⁵⁵.

Мусульманське право та мусульманські суди займають істотне місце у правових системах арабських країн, що не може не призвести до виникнення колізій у правовідноси-

⁵²Лубський В.І., Борис В.Д. Вказ. Робота. - С 229

⁵³Див. Sami Awad Aldeeb Abu-Sahlieh, *Republique yemenite. - Droit international prive, Revue critique de droit international prive*, 82 (2) avril-juin 1993, P. 363.

⁵⁴Див. Лубський В.І., Борис В.Д. Вказ. робота. - С. 232.

⁵⁵Там само. - С. 234

нах між мусульманами та немусульманами. Якщо узагальнити весь механізм інтерперсональних колізій, які можуть виникати в цих країнах, буде зрозуміло, що вони не обмежуються питаннями вибору застосовуваного права, а охоплюють широкий спектр процесуальних, матеріальних та колізійних питань.

Першою проблемою, яка постає у спорі між мусульманином та немусульманином у країні з дуалістичною судовою системою, є вибір юрисдикції. На цій стадії вирішується питання про те, який суд має компетенцію: релігійний чи світський. Визначення компетентного суду відбувається на підставі двох основних критеріїв. У першу чергу, це залежить від складу учасників процесу. За загальним правилом, спір щодо особистого статусу або сімейних відносин між двома мусульманами має розглядатися релігійним судом, а спір, в якому хоча б одна зі сторін є немусульманином - цивільним судом. Але не слід забувати, що у деяких країнах сторони користуються автономією щодо вибору юрисдикції. Існує також інший критерій обмеження компетенції релігійних судів: вона залежить від типу правовідносин, які відповідно до закону підпорядковуються тій чи іншій юрисдикції.

Треба також брати до уваги те, що розбіжності між різними школами тлумачення джерел мусульманського права зумовлюють, у деяких випадках, розмежування юрисдикції всередині системи релігійних судів (наприклад, між сунітськими та джафаритськими судами в Бахреїні). Хоча в цьому випадку виникає проблема вибору компетентного суду, і ми застосовуємо термін «юрисдикція», фактично мова йде не про підсудність, як суто процесуальний інститут, а про різні методи тлумачення матеріального права.

Після визначення належної юрисдикції постає питання вибору застосовуваного права. Як і у випадку з юрисдикцією, такий вибір може відбуватися а) в силу закону; б) в силу автономії волі; в) в залежності від того, до якої течії мусульманського права та чи інша сторона належить.

Іншою цікавою правовою системою, яка дає яскраві приклади інтерперсональних колізій, є право Індії. Тут перетинаються традиції своєрідного індуського права, заснованого на концепціях брахманізму, мусульманського права, принесеного у XVI ст., та англійського common law, яке справляло вплив на місцевий правопорядок, починаючи з XVIII ст.

Англійське панування, на відміну від монгольського, коли суди застосовували лише ісламське право, стало періодом відродження авторитету права індуської спільноти. Водночас із цим, індуське право було суттєво трансформовано під впливом права англійського. Попри лояльність англійців до місцевих порядків, вони змушені були реформувати індуське право, чому значною мірою сприяли судова практика, доктринальні розробки, а також законодавча робота⁵⁶.

Характерною рисою індуського права є відсутність у ньому територіального начала. Територіальне право (lex loci) як комплекс норм, що не пов'язані ні з релігією, ані з етнічною приналежністю, почало розвиватися в Індії за часів англійського панування. Передусім, це було обумовлено особливостями адміністративно-територіального поділу Індії та відповідним розмежуванням юрисдикцій. Юрисдикція, у свою чергу, вирішувала питання про застосовуване право. Так, королівські суди у т.зв. президентіях (Бомбей, Калькутта, Мадрас), головним чином, застосовували англійське право, певною мірою адаптоване до місцевих умов. У решті районів Індії (mofussil) діяли суди Ост-Індської компанії, які застосовували до питань, пов'язаних з релігією, відповідно індуське або мусульманське право, а в інших галузях виходили з принципів справедливості та сумління⁵⁷.

⁵⁶Докладніше про це див. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Указ. Соч. – С. 335-342

⁵⁷Там же, с. 344

Іншим важливим чинником територіалізації права стали законодавчі тенденції, що походили з Франції та мали багатьох прихильників у Англії в першій половині XIX ст. З 1833 по 1840рр. юридична комісія, створена Радою при генерал-губернаторі Індії, працювала над відомим проектом «*lex loci report*». Комісія передбачила можливість розробки трьох кодексів, які втілили б відповідно норми мусульманського права, індуського права та норми територіального права, яке б застосовувалося тоді, коли застосування перших двох персональних систем є неможливим⁵⁸.

Головною метою запропонованого варіанта кодифікації була уніфікація законодавства та практики правозастосування в межах різних юрисдикцій на території Індії. Проте реалізація цього варіанту не змогла б зняти проблему інтерперсональних колізій. До того ж, цей проект зустрів серйозну критику з боку англійських юристів і врешті-решт був відкинтий. Пізніше була створена друга комісія, яка допрацювала «*lex loci report*» в частині, що стосувалася територіального права, створивши декілька більш прийнятних варіантів, які стали основою для масштабної кодифікаційної роботи, проведеної наприкінці 50-х - на початку 80-х рр. XIX ст.

Кодифікація, в якій колоніальні законодавці орієнтувалися переважно на французький приклад, дала Індії багато важливих нормативних актів у сфері приватного права, серед яких Цивільний процесуальний кодекс 1859р., Закон про спадкування 1865р. (пізніше замінений Законом 1925р.), Закон про договори 1872р., Закон про докази та Закон про реальне виконання зобов'язань 1872р., Закон про цінні папери 1881р., Закон про перехід права власності 1882р. (доповнений у 1929р.), Закон про довірчу власність 1882р. та ін.

Втім, як показує аналіз розвитку права Індії, навіть така велика робота у галузі систематизації матеріального та процесуального права не вирішила проблему конфлікту різних систем персонального права. Ситуація не змінилася на краще та навіть дещо ускладнилась після проголошення незалежності Індії у 1947р. Справа в тому, що персональне право в Індії регулює майже виключно питання особистого статусу, шлюбно-сімейних відносин та спадкування. До другої половини XX ст., поки закон не визнавав дійсними шлюби між представниками різних релігійних або етнічних спільнот, критерії вибору застосовуваного права у більшості випадків зводилися до визначення приналежності сторін до певної спільноти (як правило, це був спільний закон сторін). Прийнятий у 1954р. спеціальний закон про шлюб, який оголосив дійсними з погляду закону шлюби між індусами та мусульманами (або іншими неіндусами), докорінно змінив ситуацію в сімейному праві, зумовивши необхідність пошуку нових формул прикріплення.

Ця необхідність набуває особливої ваги, враховуючи специфіку законодавства Індії, відповідно до якої норми спадкового права, хоча і були введені в дію окремим законом 1956р., являють собою структурну частину кодексу з питань шлюбу та сім'ї⁵⁹. Норми нового шлюбного законодавства є набагато прогресивнішими порівняно зі старим індуським правом, але вони все ще застосовуються лише по відношенню до індусів, а не всіх громадян Індії⁶⁰.

В цілому, як зазначають дослідники правової системи Індії, ідеї щодо уніфікації приватного права, втілені, зокрема, в індійській Конституції 1950р., все ще далекі від реалізації. Основна увага приділяється модернізації та уніфікації індуського права, отже проблема інтерперсональних колізій залишається актуальною.

В сучасному світі більшість колізій інтерперсонального характеру виникає, як правило, у трьох регіонах: країнах мусульманського Сходу, Індії та африканських краї-

⁵⁸Далі, с. 346.

⁵⁹Кодекс складається з чотирьох частин: Закон про шлюб 1955р., Закон про неповнолітніх та опіку 1953р., Закон про усиновлення та аліментні зобов'язання 1956р. та Закон про спадкування 1956р.

⁶⁰Див. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Указ. соч. - С. 340.

нах, де місцеве звичаєве право зазнало істотного впливу мусульманських та християнських правових систем.

Питання конфлікту персональних законів має два основних аспекти: юрисдикційний та вибору застосовуваного права. Коло проблем, які охоплює персональне право, зазвичай обмежується питаннями особистого статусу, шлюбно-сімейних відносин та спадкування, але може також поширюватися (особливо в африканських країнах) на сферу зобов'язань.

Регулювання колізійних аспектів відносин між представниками різних релігійних або етнічних груп здійснюється за допомогою як закону (або дещо рідше - міжнародних угод), так і судової практики. Питома вага тих чи інших джерел залежить від умов історичного розвитку конкретної правової системи, адже майже в усіх розглянутих тут країнах розвиток права відбувався в умовах сильного впливу колоніальної влади (англійської або континентальної).

Наведені вище приклади мусульманських країн з дуалістичними судовими системами свідчать, що проблема вибору компетентного правопорядку нерідко зводиться до питання вибору належної юрисдикції. Це відбувається, як правило, тоді, коли обидві сторони у спорі належать до однієї системи персонального права або погодилися підпорядкувати спір такій системі. Ситуація ускладнюється, коли сторонами у спорі є представники різних релігійних або етно-культурних спільнот. В такому разі виникає необхідність розробки колізійних принципів.

Втім проблема юрисдикції, а точніше підсудності та підвідомчості, є, на нашу думку, основним інститутом інтерперсонального права, оскільки інтерперсональні колізії виникають лише там, де існує декілька паралельних юрисдикцій або там, де суд в силу закону має компетенцію застосовувати різні системи персонального права.

Розглянемо проблему юрисдикції в інтерперсональному праві детальніше. В цілому, тут існують три варіанти розмежування компетенції щодо застосування персонального права: 1) виведення релігійних судів та релігійного права за межі права державного (за такої ситуації держава не переймається проблемами застосування релігійних норм та наслідків такого застосування); 2) застосування норм персонального права державними судами; 3) делегування державою судам відповідних спільнот компетенції щодо застосування персонального права.

У контексті цього дослідження, зацікавленість передусім викликають останні два варіанти. В першому з них, деякі або всі персональні закони різних спільнот застосовуються державними судами. Конкретні спільноти самостійно та в односторонньому порядку визначають критерії застосування свого права. Однак закони або суди держави можуть коригувати ці односторонні норми за допомогою пріоритетних принципів, які запобігають застосуванню декількох систем персонального права, що конфліктують між собою. Потреба в таких принципах є менш нагальною там, де персональне право обмежується питаннями сімейних відносин та спадкування, як, наприклад, на Близькому Сході. Однак навіть тут виникає потреба у встановленні приналежності до певної релігійної спільноти, особливо у випадках зміни віросповідання. Там, де персональне право не обмежується цими питаннями, як, наприклад, в африканських правових системах, виникає потреба у встановленні належних колізійних норм.

Характерним прикладом практики застосування релігійних норм державними судами є ситуація в Єгипті. Тут питання особистого статусу та спадкування завжди регулювалися нормами релігійного права (переважно ісламського, іудейського та права різноманітних християнських церков). Внаслідок реформи судової системи (Закон № 462 1955р.), застосування релігійних норм стосовно особистого статусу (за винятком деяких питань, врегульованих Цивільним кодексом 1948р.: правоздатності, повноліття, позбавлення бать-

ківських прав, опіки та ін.) було віднесено до компетенції державних судів⁶¹. Це, своєю чергою, призвело до ситуації, в якій єгипетські суди опинилися перед двома окремими питаннями вибору права.

Перше питання полягає у визначенні випадків, у яких треба застосовувати релігійне право. Так, питання спадкування регулюються нормами мусульманського права, які доповнюються статутним правом Єгипту, незалежно від того, до якої релігійної спільноти належать сторони⁶². З іншого боку, не релігійне, а іноземне право застосовується у випадках, коли сторонами є іноземці, підпорядковані своїм національним законам в силу норм міжнародного приватного права, що містяться у Цивільному кодексі. Виняток становлять випадки, коли однією зі сторін виступає громадянин Єгипту.

Другий аспект застосування єгипетськими судами релігійного права за відсутності відповідних положень світського права полягає у визначенні сфери такого застосування. Пошук відповіді на питання щодо кола підпорядкованих релігійним нормам осіб та можливості поширення дії таких норм на інші релігійні системи здійснюється в самому релігійному праві, яке займає в цьому відношенні доволі жорстку позицію: будь-який вибір права ніколи не передбачає застосування інших законів. Конфлікт двох або більше релігійних систем можливий, хіба що, у випадку зміни особою її віросповідання (хоча тут має місце, скоріш, інтертемпоральна, ніж інтерперсональна колізія) або коли у правовідносини вступають представники різних релігійних груп⁶³.

Цікаво зазначити, що норми персонального права у багатьох мусульманських країнах втілені у законодавстві. Так, у Єгипті ще у 1875р. було складено Кодекс про особистий статус та спадкування, норми якого застосовуються і сьогодні. Аналогічним шляхом розвивалося законодавство та судочинство у сфері особистого статусу в Тунісі. Тут кодифікація мусульманського права мала на меті стерти розбіжностей між різними школами та пристосування норм права до сучасних вимог. У 1956р. в Тунісі був прийнятий Кодекс про особистий статус, який після цього неодноразово змінювався та доповнювався⁶⁴. В тому ж році була проведена судова реформа. В силу Закону № 25 від 1956р. юрисдикція релігійних судів була передана світським судам, які застосовують кодифіковане мусульманське право до всіх громадян, незалежно від того, чи є вони мусульманами⁶⁵. Щодо іноземців, у питаннях сімейного та спадкового права застосовуються закони їх громадянства.

Інтерперсональні колізії можуть ґрунтуватися, окрім релігійних критеріїв, на критеріях етнічних. Типовими прикладами в цьому відношенні є Індонезія та Малайзія. В Індонезії за часів голландського панування було розроблено декілька принципів вибору застосовуваного права відповідно до етнічних, релігійних або племінних зв'язків особи, які навіть знайшли відображення у Цивільному кодексі 1847р. У другій половині ХХ ст. було здійснено ряд законодавчих реформ, спрямованих на уніфікацію персонального права (зокрема прийняття Закону про шлюб 1974р.).

⁶¹ Див. El-Mikayis, Internationales und Interreligioses Personen-, Familien- und Erbrecht in der Vereinigten Arabischen Republik: RabelZ 33 (1969), P.533.

⁶² Idem, P. 542.

⁶³ В останньому випадку зазвичай застосовується мусульманське право ханіфітської школи, оскільки це передбачено згаданим вище Законом № 4 62 від 1955. Та Кодексом про організацію та процес у судах шаріату (він був частково залишений в силі). Наприклад, припускається розірвання шлюбу шляхом специфічної процедури (talaq), якщо хоча б один з подружжя є мусульманином.

⁶⁴ Див. Wahler, Interreligioses Kollisionrecht im Bereich privatrechtlicher Rechtsbeziehungen, Cologne/Berlin, 1978, S.321

⁶⁵ Idem, P. 350.

У випадку, коли релігійні суди застосовують норми релігійного права, юрисдикція делегується таким судам державною владою. Критерії застосування права певної спільноти визначаються спільнотою самостійно та в односторонньому порядку, але результати такого застосування стають частиною правової системи, а в деяких країнах проблема конфлікту юрисдикцій контролюється державними судами.

Така ситуація має місце в Сирії, Іраку, Йорданії та у ряді інших країн. Наприклад, у Сирії в 1949р. було прийнято Цивільний кодекс, який, наслідуючи практику Єгипту, не врегулював питання сімейного права. Натомість у 1953р. був прийнятий Закон № 59 про особистий статус, в якому було закріплено норми цієї галузі, включаючи питання опіки, спадкування за законом та ін. на базі мусульманського права⁶⁶. Відповідно до Закону № 98 від 15 листопада 1961р. про організацію судів, норми Закону про особистий статус застосовуються судами шаріату, тоді як християнські та іудейські спільноти застосовують у питаннях особистого статусу своє релігійне право⁶⁷.

Слід звернути увагу на формули прикріплення у сфері інтерперсональних колізій. На відміну від міжнародних та міжобласних колізій, у інтерперсональному праві територіальний елемент не відіграє великої ролі. Там, де правосуддя здійснюється органами спільноти, юрисдикція та застосовуване право зазвичай співпадають, а членство або приналежність до певної спільноти є вирішальним фактором у виборі права.

Таким чином, прив'язка встановлюється правом спільноти, а не *lex fori*. Щоправда, іноді виникають проблеми з вибором права, особливо в сімейних відносинах, коли чоловік та дружина належать до різних релігійних або етнічних груп. Що стосується випадків, у яких персональне право не обмежується питаннями статусу, шлюбу, розлучення або спадкування, а поширюється на сферу договорів або деліктів, як у африканських країнах, виникає потреба у формулах прикріплення, які не дуже відрізняються від норм міжнародного приватного права⁶⁸.

Крім цього, під час застосування норм персонального права мають місце випадки конфлікту між цими нормами та положеннями загального права держави. Але ця колізія має ієрархічний характер, і в рамках даного підрозділу її можна не брати до уваги.

Говорячи про загальні принципи вибору застосовуваного права в досліджуваній сфері, які сформувалися у доктрині та судовій практиці, слід передусім згадати наступні: 1) приналежність до етнічної групи; 2) приналежність до релігійної групи; 3) набуття приналежності внаслідок асиміляції; 4) приналежність в силу вибору; 5) природа об'єкта правовідносин (наприклад, у мусульманських країнах у відносинах щодо вакфного майна право визначається, виходячи з природи вакфу: нерухомість зумовлює застосування *lex rei sitae*; 6) місце укладення шлюбу або вчинення іншого акта.

Була висловлена думка, що мусульманське право підлягає застосуванню лише у країнах мусульманського світу, а поза їх межами питання персонального права визначаються місцевими законами⁶⁹. Це, скоріш за все, пов'язано з відомою концепцією поділу світу на «землю ісламу» (*дар-аль-іслам*) та «землю війни» (*дар-аль-харб*). Але це не завжди так. Наприклад, у дореволюційному російському цивільному праві існувало поняття спеціальних законів, які дають певному колу осіб специфічні, порівняно з загальним

⁶⁶Див. Wahler, Op. cit., P. 321.

⁶⁷Idem, P. 327.

⁶⁸Схожість, а подекуди - навіть тотожність норм загального колізійного та інтерперсонального права не означає, однак, що для інтерперсональних колізій недоцільно, за певних обставин, передбачати окреме регулювання. Різниця між двома вказаними категоріями колізійних норм полягає, скоріш, не в змісті, а у специфіці застосування. Як і у випадку з інтерлокальними колізіями, у інтерперсональному праві дуже обмежена дія таких інститутів, як публічний порядок, відсилання тощо.

⁶⁹Wahler, Op. cit., P. 283.

правом, настанови. Відповідно до ч. 1 ст. 1338 т. X Зведення законів 1842р.5 особи магометанської віри у питаннях про заповіти та розподіл спадщини керувалися Кораном як джерелом релігійним та юридичним⁷⁰.

В літературі підкреслювалося, що інтерперсональні колізійні норми мають дві основні функції: статичну та динамічну⁷¹. По-перше, вони вирішують проблему колізії між етнічними групами, релігійними інституціями та навіть ідеологіями. По-друге, вважається, що вони сприяють інтеграції різних правових систем в межах однієї території. З останнім твердженням навряд чи можна погодитися повною мірою. Інтеграція персональних правових систем може бути забезпечена найкращим чином не колізійними нормами, а законодавчими та іншими організаційними заходами щодо уніфікації матеріального права та практики правозастосування у питаннях особистого статусу, сімейних відносин, спадкування тощо. Цьому, як згадувалося вище, не в останню чергу сприяє кодифікація норм релігійного (зокрема мусульманського) права.

Резюме

Досліджуються засоби вирішення специфічних колізій у міжнародному приватному праві, виходячи передусім з наявних нормативних (законодавчих) механізмів у цій сфері. Колізійні ситуації, пов'язані з ієрархією нормативних актів, їх ретроактивністю, конфліктом законів різних територіальних одиниць або персональних правопорядків, можуть виникати майже у будь-якій державі або зачіпати інтереси її громадян, які перебувають за кордоном.

Ієрархія та зворотна дія законів - це загальні питання застосування норм права, які є особливо важливими для міжнародного приватного права як галузі, що регламентує застосування національного та іноземних законів. За жодних обставин не можна уникати цих питань під час проведення законодавчих робіт у сфері міжнародного приватного права.

Що стосується інтерлокальних та інтерперсональних колізій, теоретичні та практичні розробки у їх вирішенні фактично зводяться до основного питання: чи підлягають тут застосуванню класичні колізійні норми за аналогією, чи необхідно розробляти спеціальні колізійні приписи. У частині інтерлокальних колізій аналогія класичних колізійних норм, у принципі, можлива, але застосування цих норм має свою специфіку. Уявляється недоцільним застосування до таких колізій загальних правил щодо відсилання, кваліфікації, публічного порядку тощо. На це має бути чітка вказівка у законодавчих актах.

Щодо інтерперсональних колізій, їх вирішення, скоріш за все, полягатиме не у встановленні спеціальних колізійних норм (хоча емпіричні колізійні критерії в цій сфері також існують), а в кодифікації матеріального персонального права, яка має сприяти уніфікації правозастосування в царині інтерперсональних колізій, а також у вирішенні питань підсудності відповідних спорів. Регулювання у сфері інтерперсональних колізій здійснюється, головним чином, за допомогою матеріально-правових та процесуальних, а не колізійних засобів регулювання.

Summary

The research is focused on methods for resolving specific conflicts of international private law based, in the first place, on normative (legislative) mechanisms available in this field. Conf-

⁷⁰ Див. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907г.). - М.: СПАРК, 1995. - С.44.

⁷¹ Див. Vitta, *Conflitti interni ed irrternazionali, Saggio comparative* (2 vol.), Vol.1, Turin, 1954-1955, P.73.

lict of law situations related to the hierarchy of legislative enactments, their retrospective effects, discrepancies between laws adopted by different political subdivisions and personal legal orders may arise almost in any country or affect interests of its citizens when they are abroad.

The hierarchy and retrospective effects of laws are treated as general applicability of rules of law and are essential issues for the international private law, an institution regulating the application of domestic and international laws, to handle. These issues may not be ignored under any circumstances when certain legislation related to the international private law shall be elaborated.

As far as interlocal and interpersonal conflicts of law are concerned, either theoretic or practical developments for their resolution are traced to the following core issue: whether classical conflict of law principles shall be applicable by analogy or dedicated conflict of law principles shall be developed. Theoretically, the classical conflict of law principles may be applied by analogy if it is an interlocal conflict, but their applicability has its specifics. It is deemed inappropriate to apply general rules of reference, qualification, public order, etc. to such conflicts. A direct indication to such effect shall be made in legislative enactments.

As far as interpersonal conflicts are concerned, their resolution is most likely to be found in codification of substantive personal law rather than elaboration of dedicated conflict of law rules (though an empirical conflict of law criterion exists in this field), which codification shall facilitate to uniform the law enforcement in relation to interpersonal conflicts and to treat respective jurisdictional disputes. Most of interpersonal conflicts of law are regulated by reference to substantive and procedural law rules rather than to conflict of law regulations.

*Мицик В.В.**

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА ПРОЦЕДУРИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

The article is devoted to the concept, kinds and development of the international mechanisms and procedures of human rights protection.

Права людини у сучасному світі дійсно стали одним з найбільш пріоритетних об'єктів міжнародно-правового регулювання, що трансформувались з морально-політичного явища у найважливішу частину всього міжнародно-правового процесу. Права людини стали не тільки універсальними у своєму виразі, але й отримали всесвітнє визнання держав у Міжнародному Біллі прав людини.

Ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та двох Факультативних протоколів до нього 1966 р. і 1989 р., що закріпили каталог основних прав і свобод людини, стало основним кроком у послідовній міжнародній регламентації цього питання. Відповідно до вказаних угод держави - учасниці зобов'язані дотримувати закріплених в них прав і свобод щодо всіх осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, і розвивати міжнародну співпрацю з метою подальшого заохочення і захисту цих прав і свобод.

Безпосередня регламентація прав, тобто надання індивіду певного правового статусу, що включає ряд прав і обов'язків, була віднесена міжнародним правом до внутрішньодержавної компетенції. Слід зауважити, що Статут ООН наголошує, що він: «...ні в якій мірі не дає Організації Об'єднаних Націй права втручатися у справи, що по суті входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави...» (п.7 ст. 2), до якої спочатку і були віднесені питання прав людини.

Проте права і свободи особи, що надалі ставали об'єктом міжнародно-правового регулювання і що вийшли з складу виняткової компетенції держави, стають під контроль міжнародного співтовариства і все більша увага у зв'язку з цим починає приділятися створенню міжнародних контрольних механізмів, що мають на меті забезпечити здійснення відповідних стандартів прав індивіда, розробці міжнародних процедур, що сприятимуть досягненню цієї мети.

Механізм забезпечення і захисту прав і свобод людини у сучасних умовах є складним правовим комплексом, що включає як внутрішньодержавні, так і міжнародні засоби. Це, з одного боку, національні нормативні акти і орієнтовані на їх виконання органи держави, а з другого – міжнародні договори і створювані на їх основі органи, покликані забезпечити реалізацію норм, визнаних країнами обов'язковими.

Для визначення прав і обов'язків держав і індивідів в рамках міжнародно-правових актів, що встановлюють стандарти основних прав і свобод людини і гарантії їх захисту, не-

* доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член Науково-методичної ради і науково-методичної комісії з вищої освіти МОН (секція «право»)

обхідним є чітке формулювання термінологічних особливостей «забезпечення» і «захисту» прав і свобод людини. У цьому сенсі матеріальні (міжнародні договірні і звичаєві) норми міжнародного права, що визначають зміст прав людини, належать до «**механізму забезпечення прав людини**». Тоді як акти, що регулюють діяльність органів міжнародних правозахисних організацій та норми договірної міжнародного права зі створення і діяльності конвенційних органів, які називають «органами з контролю за дотриманням договорів», або «договірними органами», що відповідають за охорону таких прав, належать до «**захисту прав людини**», надаючи власні механізми для захисту цих прав у разі порушення. З цього приводу необхідно зазначити, що з часів прийняття Міжнародного Білля прав людини при розробці практично будь-якого нового фундаментального договору в галузі прав людини в нього включають статті, що передбачають створення та компетенцію того або іншого контрольного (імплементаційного) механізму.

За органами, що здійснюють контроль, такі механізми поділяються на **політичні та юридичні**. Політичними є загальні та спеціальні органи міжнародних міжурядових універсальних та регіональних організацій у сфері захисту прав людини, наприклад: Рада з прав людини ООН, Комітет Міністрів Ради Європи та ін.

Міжнародні юридичні інструменти мають форму договорів (також званих угодами, конвенціями і протоколами до них, хартіями тощо), які мають обов'язкову юридичну силу для договірних держав - учасниць, а також міжнародних звичаїв, на які вони дали явно виражену чи мовчазну згоду. Зазначимо, що до юридичних інструментів не належать політичні акти міжнародних організацій. Наприклад, положення декларацій ООН не є юридично обов'язковими для виконання державами.

Текст договору вважається дійсним і чинним після надання згоди на його обов'язковість договірними державами. Країни можуть виражати свою згоду на дотримання договору декількома способами. Найбільш поширеними є підписання, ратифікація і приєднання. Країни, що брали участь в переговорах про зміст нового договору, ратифікують договір. Ті країни, які не брали участі в переговорах, можуть приєднатися до договору на наступній стадії. Договір набирає чинності, коли його ратифікує, або до нього приєднається, наперед обумовлена кількість країн.

Країна може ратифікувати договір або приєднатися до договору з застереженнями, у разі якщо такі дозволені умовами договору. Зазвичай застереження можуть бути добровільно відмінені державою у будь-який час.

У деяких країнах законодавчо міжнародні договори прирівняні до внутрішніх законів; у інших країнах, навіть після ратифікації міжнародного договору або приєднання до нього, щоб договір набув чинності, яку мають національні закони, має бути ухвалений спеціальний національний закон. Практично кожній країні, яка ратифікувала міжнародний договір або приєдналася до міжнародного договору, доводиться вносити зміни до існуючих законів або розробляти нове законодавство, з тим щоб повною мірою виконувати умови договору на своїй території.

Слід зазначити, що певні міжнародні договори про права людини містять положення про право держав - учасниць передбачати в національному законодавстві певні обмеження, що стосуються реалізації договірних прав і свобод індивідів.

Зокрема, існує дві основні вимоги до правомірної можливості обмеження прав людини з боку держави:

- 1) обґрунтованість обмежень легітимними цілями, вказаними в міжнародних договорах і національному законодавстві;
- 2) наявність правового розпорядження про можливість обмеження прав у національному законі.

Так, наприклад, відповідно п. 1 ст. 27 Американської конвенції по права людини: «Під час війни, виникнення небезпеки для держави або при інших надзвичайних обставинах, які ставлять під загрозу незалежність або безпеку держави - учасниці, ця держава може брати заходи у відступ від її зобов'язань за цією Конвенцією...».

Існує думка, що міжнародні договори, які регламентують права і свободи людини, встановлюють не тільки обов'язок держав щодо їх імплементації і подальшій практичній реалізації, але і безпосередньо наділяють відповідними правами, свободами і обов'язками індивідів. При виваженому аналізі твердження про те, що міжнародні договори безпосередньо наділяють відповідними міжнародними правами індивідів, є доволі суперечливим.

Всі без винятку міжнародні договори у цій царині починаються з преамбули, де визначається, що держави - учасниці «погоджуються», «погодилися» тощо про нижченаведене. Об'єктом їхніх взаємних домовленостей, тобто правовідносин, є, зокрема, саме відносини щодо визнання та забезпечення певних прав людини.

Далі, у тому випадку, якщо країна ратифікує чи приєднується до договору і стає його державою-учасницею, вона гарантує фізичним особам на її території та під її юрисдикцією здійснення та захист визнаних у ньому прав. Якщо країна не бере участі у договорі, наприклад у МПГПП, вона не має таких міжнародних зобов'язань, не гарантує таких прав на національному рівні населенню під її юрисдикцією, не підлягає перевірці міжнародних контрольних механізмів і здійсненню міжнародних процедур у відповідності з положеннями МПГПП.

Таким чином, правами осіб наділяє не безпосередньо міжнародний договір, а національне законодавство, яке або визнає примат міжнародного права і автоматично застосовує права визначені у міжнародному договорі, або ухвалений спеціальний національний закон про ратифікацію, приєднання, або будь-яку іншу згоду держави на обов'язковість міжнародного договору.

Міжнародну нормативно-правову базу, яка існує у сфері прав людини, можна поділити на дві частини: 1) **конвенційний** (матеріально-правовий) механізм – норми договорів, що містять зобов'язання держав щодо визнаних ними формальних прав людини; та 2) **інституційний** (процесуально-правовий) механізм – договірні норми, що регламентують структуру та порядок функціонування контрольних, імплементаційних механізмів, призначених забезпечити виконання цих зобов'язань.

Такий підхід втілено у більшості міжнародних угод про права людини. Зокрема у початкових розділах цих угод, як правило, містяться матеріальні норми, а в решті розділів - правові основи організації та діяльності відповідного контролюючого органу. Наприклад, частина перша Конвенції ООН про права дитини 1989 р. містить перелік прав, які визнають держави - учасниці, а друга присвячена функціям Комітету з прав дитини, створеному державами - учасницями для виконання зобов'язань, взятих згідно з цією конвенцією.

Якщо вивчення конвенційного механізму полягає в аналізі основних і спеціальних прав людини, закріплених у певних договорах, то вивчення інституційного механізму варто розпочати зі стислого розгляду питань про поняття та класифікацію міжнародних механізмів контролю та процедур в галузі прав людини.

В дослідженнях юристів-міжнародників існують різні підходи до розуміння міжнародного контролю в міжнародному праві. Карташкін В.О. розглядає міжнародний контроль як спосіб забезпечення міжнародних зобов'язань, взятих державами у разі неможливості досягти цієї мети іншими способами. В інших дослідженнях міжнародний контроль пов'язується з встановленням в міжнародних договорах міжнародних гарантій. Так, Малінін С.О. ототожнює міжнародний контроль з «системою гарантій». Подібної позиції дотримується Тімербаєв Р.М., Іойриш А.І., Колосов Ю.М. та ін.

Проте уявляється, що в багатьох випадках гарантії і контроль є окремими способами в міжнародному праві прав людини, які, однак, тісно переплітаються між собою та обумовлюються один одним.

Іншим об'єднуючим моментом для визначення поняття міжнародного контролю виступає елемент перевірки виконання державами прийнятих на себе договірних зобов'язань. Виходячи з цього критерію, Котлярів І.І. визначає міжнародний контроль як дії суб'єктів міжнародного права або їхніх органів, які здійснюються на основі міжнародних договорів і полягають у перевірці відповідності діяльності держави прийнятим на себе зобов'язанням в цілях забезпечення їх дотримання.

З тих же міркувань Тіунов О.І. розглядає міжнародний контроль як один із засобів забезпечення міжнародно-правових норм, які проявляються в діях суб'єктів міжнародного права щодо попередження порушень зобов'язань та перевірки їх дотримання в цілях добросовісного, належного та своєчасного виконання.

На думку Лукашука І.І., під міжнародним контролем слід розуміти «процес опрацювання інформації, покликаний визначити відповідність поведінки суб'єктів нормам міжнародного права».

На підставі викладеного можна зробити висновки, що поєднуючи різні погляди фахівців щодо питання, яке розглядається, **поняття міжнародного контролю за дотриманням та захистом прав людини можна визначити як встановлення суб'єктами міжнародного права або органами міжнародних організацій, які здійснюють таку діяльність на основі міжнародних договорів, відповідності законодавчих, судових, адміністративних та інших заходів, політики та фактичної поведінки держави вимогам зобов'язань, взятих нею згідно з цими договорами.**

Важливе значення для розуміння міжнародного контролю як перевірки виконання та нагляду за дотриманням державами своїх міжнародних зобов'язань має класифікація його на види. Така загальноновизнана в юридичній науці класифікація можлива за різними підставами, виходячи із завдань, способів та форм її здійснення.

Так, наприклад, Лукашук І.І. поділяє міжнародний контроль за способом утворення на спеціальний, чи конвенційний, та загальний. Спеціальний здійснюється щодо певної конвенції спеціально створеним для цього механізмом, а загальний – міжнародними органами та організаціями, що регулюють співробітництво держав в тій чи іншій галузі, що пов'язано з контролем за дотриманням відповідних норм міжнародного права.

Черниченко С.В. пропонує наступну класифікацію. На його думку, міжнародні процедури в галузі прав людини (як і механізми) можна підрозділити на дві категорії: консенсусні і неконсенсусні. Консенсусні, тобто засновані на загальній згоді, — переважно договірні. Консенсусні процедури застосовуються різними механізмами (комітетами, групами і т. д.), створеними договорами. Неконсенсусні процедури і механізми створюються резолюціями міжнародних організацій і не передбачають одностайної підтримки (хтось із членів організації може проголосувати і проти їх створення). Фахівець зазначає, що міжнародні контрольні механізми в галузі прав людини можуть бути колективними органами (комітети, групи і т.д.) і одноосібними (спеціальні доповідачі).

Черниченко С.В. слушно звертає увагу на те, що міжнародні контрольні механізми і міжнародні процедури в галузі прав людини нерідко ототожнюють. Але це, строго кажучи, не зовсім точно. Контрольні механізми є певні організаційні структури (органи типу комітетів, робочих груп, спеціальних доповідачів, що вивчають які-небудь проблеми тематичного характеру або ситуації в окремих країнах). Процедури — це порядок і методи вивчення відповідної інформації і реагування на підсумки такого вивчення. В рамках одного контрольного механізму можуть використовуватися різні процедури. Процедури, вживані міжнародними організаціями, можуть використовуватися і без особливого конт-

рольного механізму, безпосередньо яким-небудь органом організації, наприклад Економічною і Соціальною Радою ООН.

Основними рисами здійснення контрольних процедур є:

- діяльність на підставі міжнародного договору;
- здійснення тільки міжнародними органами;
- об'єктивне встановлення фактів;
- гласність (кінцевих результатів контролю);
- заохочення участі громадськості в захисті прав людини.

Інший дослідник цього питання Гусейнов Л.Г. пропонує класифікувати контрольні механізми і процедури, що існують у галузі захисту прав людини, також:

- за способом утворення: 1) позадоговірні механізми та 2) договірні механізми;
- за територіальною сферою дії: 1) універсальні механізми та 2) регіональні механізми;
- за органами, що здійснюють контроль: 1) політичні механізми та 2) юридичні механізми (останні у свою чергу можна поділити на судові та квазісудові механізми);
- за часом здійснення контролю: 1) органи, що здійснюють превентивний контроль та 2) органи, що здійснюють контроль за фактом порушення;
- за методами здійснення контролю: 1) вивчення періодичних доповідей держав про виконання своїх договірних зобов'язань; 2) прийняття та розгляд індивідуальних та міждержавних повідомлень (скарг) про порушення прав людини; та 3) проведення досліджень на місцях.

Останній поділ міжнародних процедур за методами та джерелами отримання інформації має принципове значення для розкриття природи та особливостей міжнародного контролю у сфері захисту прав людини. Найбільш типовими процедурами, що застосовують міжнародні контрольні механізми, як свідчить сучасна міжнародна практика, є:

- розгляд періодичних доповідей держав;
- розгляд повідомлень однієї держави - учасниці про те, що інша держава - учасниця не виконує своїх договірних зобов'язань;
- розгляд повідомлень окремих осіб та груп осіб про порушення державою-учасницею прав, викладених у договорі;
- розслідування за власною ініціативою випадків систематичного порушення державами - учасницями конвенційних прав;
- залучення спеціалізованих установ і компетентних органів ООН до подання експертних висновків та доповідей з приводу здійснення конвенцій;
- запит у держав - учасниць додаткової відповідної інформації.

Зазначені правозахисні процедури характеризуються в основному таким чином.

Розгляд періодичних доповідей держав.

Міжнародний контроль здійснюється шляхом наглядових процедур (моніторингу), частіш за все за допомогою **розгляду** періодичних державних доповідей як нагляду за держанням прав людини державами - членами міжнародних організацій або про вжиті заходи для втілення в життя положень певного договору. Більшість сучасних конвенцій з прав людини передбачає процедуру, що полягає в поданні державних доповідей, які є факultatивними, наприклад система періодичних доповідей для Організації Об'єднаних Націй, або обов'язковими, тобто такими, що встановлюються певними конвенціями з прав людини.

Процедура подання доповідей встановлена перш за все в основних міжнародних договорах універсального характеру, а саме: в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 16-17), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 40), Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ст. 9),

Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього (ст. VII), Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (ст. 18), Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (ст. 19), Конвенції про права дитини (ст. 44) та ін.

Процедура розгляду доповідей встановлена також в ряді регіональних угод про права людини, в тому числі в Європейській соціальній хартії 1961 р. (переглянута у 1996 р.) (ст.ст. 21-24), Рамковій конвенції про захист національних меншин 1995 р. (ст. 25), Європейській хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р. (ст.ст. 15-16), Американській конвенції про права людини 1969 р. (ст. 42) та ін.

Наприклад, ст. 73 Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих - мігрантів та членів їхніх сімей 1990 р. наголошує, що держави - учасниці зобов'язуються подавати Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй для розгляду Комітетом доповіді про законодавчі, судові, адміністративні й інші заходи, вжиті ними для здійснення положень цієї Конвенції: протягом одного року набрання чинності цією Конвенцією для відповідної держави - учасниці і надалі кожні п'ять років і кожного разу, коли Комітет запитує про це.

Частіш за все державні доповіді повинні бути оприлюднені, так само як і рекомендації міжнародних організацій і їхніх органів щодо вимог імплементації конвенційних положень у національне законодавство та відповідну політику держав - учасниць. Таким чином, передбачається доступність інформації та можливість реакції всіх заінтересованих адресатів прав, і в першу чергу недержавних правозахисних організацій, які мають можливість здійснювати незалежний, безсторонній внутрішній моніторинг як безперервний процес дійсної ситуації в певній країні щодо окремих прав людини.

Розгляд повідомлень однієї держави - учасниці про те, що інша держава - учасниця не виконує своїх договірних зобов'язань.

Особливістю цієї процедури є те, що вона має виключно договірний характер, тобто передбачена в ряді міжнародних конвенцій з прав людини. Остання існує у двох формах.

Першу становить **обов'язкова** процедура, що встановлена в Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод, Африканській хартії прав людини і народів. Наприклад, у ст. 49 Африканської хартії зазначається: «... якщо держава - учасниця цієї Хартії вважає, що інша держава - учасниця порушила положення Хартії, вона може передати питання відразу в Комісію, направивши повідомлення Голові, Генеральному секретареві Організації африканської єдності і державі, якої це повідомлення стосується».

Європейська конвенція про захист прав людини також передбачає розгляд міждержавних спорів щодо дотримання державами - учасницями своїх зобов'язань. Так, згідно зі ст. 33 Конвенції будь-яка договірна сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке, як вона вважає, було допущене іншою договірною стороною.

Другу становить **факультативна** процедура, що встановлена в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Американській конвенції про права людини.

Уяву про факультативну клаузулу (тобто можливість держави - учасниці за власним бажанням добровільно погоджуватися на таку процедуру) дає ст. 41 МПГПП. Відповідно до цієї статті « держава, яка бере участь у цьому Пакті, може в будь-який час заявити, що вона визнає компетенцію Комітету одержувати і розглядати повідомлення про те, що якась держава - учасниця твердить, що інша держава - учасниця не виконує своїх зобов'язань за цим Пактом. Повідомлення, передбачені цією статтею, можуть братися і розглядатися

тільки в тому разі, коли їх подала держава - учасниця, яка зробила заяву про визнання для себе компетенції цього Комітету. Комітет не приймає ніяких повідомлень, коли вони стосуються держави - учасниці, яка не зробила такої заяви».

Сутність цієї процедури полягає в тому, що відповідний контрольний орган уповноважений розглядати заяви держав лише у тому випадку, коли їх подала держава - учасниця, яка зробила заяву про визнання для себе компетенції цього органу проти держави - учасниці, яка зробила таку ж заяву.

Розгляд повідомлень окремих осіб та груп осіб про порушення державою-учасницею прав, викладених у договорі.

Процедура індивідуального повідомлення (звернення, заяви) про порушення державою-учасницею прав, викладених у договорі вважається більш розвинутою і ефективною порівняно з процедурами розгляду періодичних доповідей держав та повідомлень держав - учасниць про невиконання договірних зобов'язань стосовно одна одної. Зазвичай така процедура здійснюється за надання відповідному міжнародному контрольному органу петиції або скарги будь-якою фізичною особою (індивідуальною) або групою осіб (колективної), що вважають себе потерпілими від порушення державою-учасницею якогось із прав, викладених у договорі. Особливістю є те, що такі повідомлення можуть надходити до політичних, квазісудових, судових міжнародних контрольних механізмів тільки за умов членства держави у міжнародній організації або конвенції з прав людини де вони створені та попереднього визнання нею компетенції таких контрольних органів.

Таким чином, що стосується договірних механізмів індивідуального звернення осіб про порушення їхніх конвенційних прав, то такі звернення можливі або на факультативній основі (за бажанням держави), або обов'язкової, коли держава визнала компетенцію певного міжнародного органу розглядати такі звернення за надання згоди на обов'язковість договору.

За приклад такої факультативної процедури править положення Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р, яка набула чинності у 1987 р. і наразі налічує 146 держав - членів. Стаття 22 забезпечує процедуру розгляду індивідуальних скарг. Згідно з цією статтею «держава - учасниця може в будь-який час заявити, що вона визнає компетенцію Комітету отримувати і розглядати повідомлення осіб, які перебувають під її юрисдикцією і стверджують, що вони є жертвами порушення державою-учасницею положень Конвенції, або повідомлення такого роду, що поступають від їхнього імені». Необхідно зазначити, що повідомлення окремих індивідів до позасудових органів не пов'язані з прийняттям юридично зобов'язуючих рішень. Акцент робиться на врегулюванні спірного питання між сторонами і наданні рекомендацій державі та індивіду.

Міжнародний контроль здійснюється також шляхом квазісудового (Комітет ООН з прав людини, що діє у відповідності з Факультативним протоколом до міжнародного пакту про громадянські і політичні права) та судового порядку (Європейський суд з прав людини, створений ЄКЗПЛ). Стаття 34 ЄКЗПЛ «Індивідуальні заяви» передбачає, що «Суд може брати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, що вважають себе потерпілими від порушення однією з Високих Договірних сторін прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї». Рішення Великої палати є остаточним і обов'язковим для виконання договірними сторонами.

Розслідування міжнародним органом за власною ініціативою випадків систематичного порушення державами - учасницями конвенційних прав.

Згідно з положеннями ст. 20 зазначеної Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання Комітет проти катувань застосовує процедуру розслідування за власною ініціативою. Пункт 1 пе-

редбачає, якщо Комітет отримує вірогідну інформацію, яка, на його думку, містить цілком обґрунтовані дані про систематичне застосування катувань на території якої-небудь держави - учасниці, то він пропонує цій державі - учасниці співробітничати у розгляді такої інформації та з цією метою подати свої зауваження щодо цієї інформації. Комітет може, якщо він вважає за доцільне, призначити одного або кількох своїх членів для проведення конфіденційного розслідування і термінового подання Комітетові відповідної доповіді (п.2). За згодою цієї держави - учасниці таке розслідування може включати відвідання її території.

Зазвичай в міжнародних організаціях і конвенціях процедури багатоступінчасті. Так, наприклад, механізм контролю за здійсненням положень Конвенції про права інвалідів та Факультативного протоколу до Конвенції про права інвалідів 2006 р., першого універсального договору в галузі прав людини, узгодженого міжнародним співтовариством у XXI ст., складається з чотирьох процедур: розгляд періодичних доповідей держав (ст. 35 Конвенції); залучення спеціалізованих установ і компетентних органів ООН до подання експертних заключень та доповідей з приводу здійснення Конвенції (ст. 38); розслідування за власною ініціативою випадків систематичного порушення державами - учасницями конвенційних прав (ст. 6 Протоколу); розгляд повідомлень осіб або груп осіб, які заявляють про порушення їх прав державою-учасницею (ст. 1 Протоколу). Перші дві є обов'язковими для держав - членів, інші мають факультативний характер.

Отже, міжнародний контроль за дотриманням прав людини стає найважливішим юридичним інструментом, здатним не тільки вирішувати питання, пов'язані із захистом прав і свобод конкретних індивідів, груп осіб, але й сприяти вдосконаленню законодавства і правозастосовної практики держав відповідно до міжнародних стандартів.

Література:

1. Карташкин В.А. Международная защита прав человека. – М., 1976. – С. 103.
2. Малинин С.А. Мирное использование атомной энергии. Международно-правовые вопросы. – М., 1971. – С. 48-49.
3. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве. – М., 1975. – С. 211.
4. Котляров И.И. Правовые вопросы контроля за соблюдением международных обязательств // Международное сотрудничество и международное право. – М., 1977. – С. 49.
5. Тиунов О.И. О понятии международно-правового контроля. – М., 1988. – С. 99.
6. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. – М., 2008. – С. 217.
7. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. – М., 2008. – С. 220.
8. Черниченко С. В. Международные механизмы и процедуры в области прав человека // Теория международного права. В 2-х томах. – Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. – М.: Издательство «НИМП», 1999. – С. 391- 395.
9. Гусейнов Л.Г. Методы осуществления международного контроля в области защиты прав человека. – Theory and practice of Contemporary International Law. Essays in Honour of Professor Levan Alexidze on the 80 th Birthday Anniversary. – Tbilisi, 2007. – P. 160.

*Білас І.Г.**

МІЖНАРОДНИЙ ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 РОКУ

В сучасних умовах широкої інформованості суспільства може здатися, що звернення до проблеми міфів, у тому числі й історичних, є неактуальним, що це проблема давно минулих років. Але парадокс полягає в тому, що поінформованість і навіть широкий діапазон знань не звільняють людську свідомість від міфів, тим більше тоді, коли це комусь потрібно. Деякі, так звані, старі міфи дійсно сьогодні існують як привабливі легенди. До таких міфів можна віднести міф про «возз'єднання України з Росією».

Справа в тому, що він не тільки не розвінчується, а, навпаки, підживлюється як за межами України, так і в самій Україні. Ця тенденція концентровано проявляється в тому, що, якщо в 1954 році в усій святковій кампанії 300-ліття йшлося про «возз'єднання», то вже в 2004 році вели мову про 350-ліття «входження» України до складу Росії. Звичайно, такої помпезності як в 1954 році вже не було, бо значна частина суспільства почала усвідомлювати, що в 1654 році відбулося насправді, але в свідомості більшості пострадянського покоління, що було виховане на цьому міфі, ця дата залишилася датою возз'єднання України з Росією.

Покоління народжувалися, виростили, виховувалися, одержували освіту в умовах безприкладної фальсифікації історії. Це входило в генетичну пам'ять, деформувало національну свідомість, породжувало комплекс національної неповноцінності, якоїсь історичної вторинності українського народу, фаталістичне уявлення про неможливість його самостійного існування і неспроможність створити свою незалежну державу.

Ставлення до Переяславської угоди 1654 року завжди було і залишиться неоднозначним. Оцінка та з'ясування причин і наслідків цієї історичної події тлумачилися з позицій політичної доцільності Російської імперії. Особливих ідеологічних викривлень зазнала оцінка Переяславської угоди за часів Радянського Союзу: уся історія Українського народу подавалася як «віковічне прагнення возз'єднатися з російським». Цей міф був створений ще ідеологічним апаратом Російської імперії та суттєво скорегований радянським суспільствознавством у 1954 році – до 300-річчя події. **Специфічне розуміння Переяславської Ради як акту «возз'єднання України з Росією» протягом 1950-1980-х років було однією з підвалин радянської імперської ідеології** поряд з ідеологемами «Київської Русі - колиски трьох братніх народів», «нової історичної спільноти - радянського народу» тощо. Суттєвими залишаються можливості політичної експлуатації міфу про Переяславську Раду й нині. Не дивлячись на те, що у наші дні Переяславський міф набув певної автономності у суспільній свідомості населення України, він і тепер активно використовується в поточному політичному житті.

Усе це вимагає глибокого неупередженого наукового аналізу відповідних подій з позицій сьогодення, змушує розглядати означену проблематику в контексті сучасних суспільно-політичних процесів як таку, що мала особливі політичні, економічні та соціальні наслідки для Українського народу, становлення та розвитку української державності.

*доктор права, доктор історичних наук, професор кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України

Загалом, для Українського народу **конче важливим є досягнення суспільного компромісу в переосмисленні своєї історії**, подолання стереотипів, що не лише за роки тоталітаризму, а й задовго до цього насаджувалися у суспільній свідомості. Маємо ґрунтовніше розібратися самі у собі, пізнати самих себе, усвідомити свою цінність. Народ без історії є історичним безбатченком. Такий народ не лише втрачає основи національної свідомості, а й бачення перспективи.

Українсько-російський договір 1654 року був предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Наведемо не зовсім повний список тих, хто спеціально досліджував цю проблему або висловлювався про державно-правовий характер та історичне значення договору: В. Антонович, О. Апанович, М. Бантиш-Каменський, І. Борщак, П. Будицький, Б. Галайчук, В. Герасимчук, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Дьяконов, С. Іваницький, І. Каманін, Г. Карпов, Н. Коркунов, М. Костомаров, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, П. Куліш, Р. Лашенко, В. Липинський, М. Міхновський, В. Мякотин, Б. Нольде, О. Оглоблин, Д. Одинець, Л. Окиншевич, О. Попов, М. Петровський, М. Покровський, І. Розенфельд, В. Сергеевич, М. Слабченко, А. Філіпов, П. Шафран, В. Щербина, А. Яковлев, В. Смолій, В. Сергійчук.

Аналізуючи погляди вказаних науковців і дослідників, доходимо висновку, що аналітичні оцінки історичних уроків Переяславської угоди 1654 року для Українського народу мають розглядатися у такому контексті:

Історіографічні концепції та політичні інтерпретації

1. В історичній науці кожної нації та держави, на розвитку яких відбилася Визвольна війна і переяславські події, сформувалися власні версії трактування цих подій. Польська класична й модерна історіографія розглядає їх як «фатальне непорозуміння», «прикру випадкову помилку», котра не тільки призвела до втрати коронних земель Речі Посполитої, а й не пішла на користь Україні.

Російські історичні школи зазвичай трактують події Переяславської ради в позитивному ключі як «збирання» історичних земель Русі та залучення «Малоросійських земель» до загальних процесів російського імперського поступу. **Українська народницька та національно-державницька історична традиція розглядає Переяславську угоду як «початок кінця» державних інституцій політичної суверенізації України, що своєю чергою загальмувало формування української нації.**

Особливо наголошується на міжнародно-правовому аспекті проблеми, зокрема на проблемі **підробки та фальсифікації московських копій Договору.**

Радянська історіографія надала Переяславу соціально-політичного підтексту та значення символічної, знакової події, з якої почалося «об'єднання трьох братніх народів» з єдиною вірою та етнокультурним корінням.

2. У контексті зазначених підходів в історіографії сформувалися такі **концептуальні оцінки сутності й наслідків укладення Переяславської угоди.**

1. Тлумачення Переяславської угоди як «возз'єднання» двох союзних держав або «возз'єднання» двох братніх народів. Таке обґрунтування було необхідним російським політикам для виправдання процесу інкорпорації українських земель, їх приєднання до складу Росії.

2. Переяславська угода - акт приєднання. Згідно з цим тлумаченням Переяславська угода розглядається як подія, що призвела до згубних наслідків - повної інкорпорації України до Російської держави.

3. Переяславська угода - договір васалітету. За цією думкою, Б. Хмельницький намагався встановити властиві для світогляду і політичної культури тієї доби відносини ва-

сально-сюзереніальної залежності для отримання воєнно-політичної допомоги з боку Росії для розв'язання політичних і міжнародних проблем;

4. Переяславська угода являє собою релігійну угоду для підтримки православ'я. Тобто Договір тлумачиться як встановлення союзних відносин між рівноправними партнерами-державами у формі міждержавної (персональної) унії, в якій Росія перебрала на себе роль гаранта і покровителя православ'я. Прихильники цієї версії наполягають на конфесійній тотожності населення України та Московської держави й водночас на експансіоністських прагненнях католиків, посилені підтримкою польської корони.

5. Переяславська угода являє собою тимчасовий воєнний альянс. Згідно з цим (подібним до пункту 3) поглядом Переяславська угода була лише тимчасовим, по суті рівноправним альянсом, покликаним розв'язати спільними зусиллями актуальні суспільно-політичні проблеми. Проте його реальним наслідком стало порушення Росією існуючих міждержавних домовленостей і поступова політична, економічна та духовно-культурна інкорпорація українських земель.

Наша позиція полягає у тім, що найбільше наукових підстав має остання (з поправкою на те, що відповідний альянс фактично не був рівноправним) оцінка сутності Переяславської угоди, її визначення як ситуативного воєнно-політичного та релігійного союзу між Московською та Українською Козацькою державами.

Для відродження історичної істини потрібно відтворити правдиву картину історії Переяславського договору 1654 року, передумов і процедури його укладання, розкрити його державно-політичний характер і юридичну природу, а також показати наслідки договору в історії України. Укладаючи договір 1654 року, Україна була незалежною самостійною козацькою державою. Московська держава та її спадкоємниця – Російська імперія, порушуючи, ламаючи та знищуючи договір, перетворили Україну на об'єкт колоніального пограбування.

Але докладна, відповідна історичним джерелам розповідь про Переяславський договір 1654 року не тільки повертає історичну пам'ять народу і задовольняє прагнення пізнати свою історію. Гіркий і трагічний історичний досвід цього договору перегукується з недавнім минулим – пануванням на Україні радянської імперії і зберігає актуальність і попереджувальне значення для сучасності, коли імперія розвалилась, а український народ демократичним шляхом виборів незалежність. Приклад Переяславського договору 1654 року доводить неможливість входження України в будь-які об'єднання з іншими державами без абсолютної гарантії відсутності імперських структур, хай і оновлених, а також вимагає беззастережного несприйняття умов, що обмежують державну самостійність України і несуть, таким чином смертельну небезпеку її незалежності.

Геополітичне середовище України та передумови укладання договору

У середині XVII ст. Європа увійшла у нову епоху суспільного й політичного розвитку, що характеризувалася створенням національних держав та утвердженням буржуазних відносин. **Україна не була винятком з загальноєвропейських процесів. В ній активно розгорталася визвольна боротьба, спрямована на розв'язання найголовніших завдань - створення незалежної Української держави й запровадження нових соціально-економічних відносин на основі дрібної (фактично фермерського типу) козацької власності на землю.**

Становлення Української держави відбувалося в надзвичайно складних внутрішньо - і зовнішньополітичних умовах. Тому непростим і водночас кардинальним моментом у політиці Гетьмана України Богдана Хмельницького стала Переяславська рада 8 (18) січня 1654 року. Ця подія принципово вплинула на всю дальшу історію Українського народу і Європи в цілому.

У XV - XVI ст. в Подніпров'ї, на козацьких «слобідських» землях остаточно викристалізувалася військово-старшинська система організації суспільно-політичного життя, яка мала всі основні ознаки державного управління. Вона містила у собі елементи архаїчного, первинного демократизму, була розрахована на впорядкування внутрішнього життя відносно невеликих та соціально однорідних мілітаризованих спільнот. Поряд з цим у тодішній Україні існувала ієрархія польської шляхти й магнатів, яка мала певний обсяг легітимної влади. Загалом **політична система українського суспільства в період Визвольної війни та Руїни тільки почала формуватися. Підставою успішного завершення цього процесу мала стати зовнішня стабільність, якої бракувало постійно воюючій Україні.** У перспективі політичний устрій Козаччини виявився досить життєздатним: він став основою державної організації Гетьманщини навіть під протекторатом Росії.

Протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст. розвиток Українського народу відбувався в умовах політичного домінування польської шляхти, культурно-релігійного тиску та дискримінації, насаджування непритаманного Україні укладу торгівельно-господарського життя, «розмивання» і полонізації національної еліти. В цій ситуації, яка ускладнювалася постійною загрозою з Півдня, **козацтво поступово ставало однією з основних форм соціально-політичної самоорганізації суспільства, а згодом перетворилося на його авангард у поступі до політичного суверенітету і створення власної державно-адміністративної і політичної системи.**

Внутрішня соціально-економічна ситуація та становище України у світі вимагали організації дієвого функціонування всіх ланок (знизу догори) виконавчої влади, а відтак — зміцнення гетьманської влади. Важливу роль у цьому відіграли «Статті про устрій Війська Запорозького» Б. Хмельницького, якими визначалися основи розбудови Української незалежної держави, передбачалася **недоторканість державного устрою у політико-адміністративній, судовій сферах, сфері соціальних відносин тощо.** Спираючись на це, Б. Хмельницький вимагав від полкових і сотенних органів виконавчої влади беззаперечного виконання своїх розпоряджень і наказів. Гетьман скликав ради, брав активну участь в обговоренні й ухваленні рішень, що приймалися ними, контролював судочинство, організував фінанси, очолював військо та визначав зовнішньополітичний курс уряду. У своїх державотворчих задумах Б. Хмельницький спирався, з одного боку, на українські традиції, елементи громадянського суспільства та республікансько-демократичні засади Запорізької Січі, а з другого – на передові європейські здобутки. Фактично йшлося про створення в Україні президентської (гетьманської) республіки. Гетьман залишався виборною особою, хоча деякі з них (зокрема сам Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа та Кирило Розумовський) виразно тяжіли до монархічної моделі влади. Виборність панувала й на інших рівнях та гілках державної влади. Самого гетьмана обирала Генеральна рада, вона ж могла і позбавити його повноважень. Загалом **Б. Хмельницький усі свої здібності, силу й авторитет використовував для зміцнення державності України, утвердження її незалежності.**

Прогресивний характер мала діяльність Б. Хмельницького у сфері економічного життя України. Запроваджувалася політика вільної торгівлі, що стимулювало український експорт і в цілому торгівлю між державами, купцям і ремісникам надавалися різноманітні пільги. Це мало позитивні економічні наслідки. За оцінками відомого українського вченого М. Е. Слабченка, «хліб, який тодішня Польща експортувала в Західну Європу, був українським». У Козацькій державі було створено принципово нову податкову систему з різноманітними ставками податків, завдяки чому у воюючій країні утримувався бездефіцитний бюджет. За гетьманства Б. Хмельницького було запроваджено найнижчі імпорتنі тарифи в усій Європі того часу. Державне керівництво чітко усвідомлювало ви-

гідне геополітичне становище України і вміло використовувало його, поповнюючи бюджет транзитним (перевізним) податком. Таким чином, національно-державні ідеї наповнювалися соціально-економічним змістом, що переважно відповідав інтересам більшості населення України. Важливо враховувати й прагнення Козацької держави до об'єднання Правобережної та Лівобережної України, забезпечення її соборності.

В цілому, **соціально-економічний устрій Української Козацької держави був розвиненішим, ніж в Московській державі, де існувало кріпацтво, та в Речі Посполитій.** За роки Визвольної війни було ліквідовано жахливу кріпосну залежність селян, їхню примусову підневільну працю. В 1648 р. в Україні було проголошено економічний устрій, що базувався на засадах «вільної праці та занять». На історичну арену вийшли дрібний власник-козак, міщанин та звільнений від панської залежності холоп, праця яких базувалася на матеріальних стимулах. Розвивалося ремісництво, почала складатися козацька буржуазія. Що стосується державної служби, то вона спиралася на землю, яка давалася тому чи іншому урядникові за виконання чиновницьких функцій. Загалом, за наявними оцінками, **Хмельниччина не лише переконує в можливості відтворення на той час в Україні буржуазно-демократичної держави європейського зразка, а й вказує на шлях, яким могла би розвиватися Українська Козацька держава.** Підпорядкування України Московській державі унеможливило саме такий перебіг подій на майбутніх теренах нашої держави. У подальшому Російська імперія трансформувала українську суспільно-політичну реальність в елемент великоруської шовіністичної системи.

У середині XVII ст. Україна, знекровлена і виснажена тривалою боротьбою з Польщею, оточена з усіх боків економічно та військово потужнішими ворогами, змушена була шукати союзників. Влітку 1653 р. Польща утворила антиукраїнську коаліцію з Валахією, Молдавією і Трансильванією. Союз України з татарами вичерпав себе. З впливових сусідів лишилася лише Московська держава. Б. Хмельницький зрозумів, що Україна опинилася у пастці: якби їй навіть вдалося дати відсіч Польщі, ситуацією негайно скористалася б Порта чи те ж саме Московське царство*. Україна була б ними загарбана. В цій ситуації було вирішено спробувати домовитися з Москвою про спільні дії проти Польщі, а відтак й інших вороже налаштованих сусідів. З цією метою й було укладено угоду 1654 року, умови якої містилися в «Березневих Статтях» та трьох «Жалуваних грамотах» того ж року.

При оцінці Переяславської угоди слід враховувати і таке. **На тлі активної дипломатичної діяльності тогочасного українського проводу домовленість з Москвою 1654 року була важливим, але не єдиним тактичним дипломатичним заходом в низці не менш масштабних договорів з іншими державами.** Ось деякі з них:

- о в лютому 1648 року Б. Хмельницький уклав договір з кримським ханом про спільні воєнні дії;
- о в лютому 1649 року було укладено аналогічний договір з турецьким султаном;
- о 8 серпня 1649 року було підписано мирну угоду між Б. Хмельницьким і королем Яном II Казимиром - Зборівський договір;
- о в листопаді 1650 року - договір про нейтралітет між Б. Хмельницьким і семиградським князем;
- о 18 вересня 1651 р. - Білоцерківський договір між Б. Хмельницьким і Польщею;
- о у серпні 1652 року укладено молдавсько-український воєнний союз;
- о 8 жовтня 1654 року - такий самий союз з князем Семигорода Юрієм II Ракоці;
- о у жовтні 1657 року - І. Виговський уклав воєнний альянс зі Швецією;
- о 6 вересня наступного року ним же підписано Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, за якою, зокрема, передбачалася широка автономія так званого Князівства Руського у складі Польщі.

Однак всім цим угодам не судилося стати визначальними міжнародно-правовими чинниками для подальшої долі України. Лише Московській державі вдалося скористатися альянсом 1654 року як правовою підставою для посилення свого політичного впливу на Військо Запорізьке, а згодом - для нарощування своєї військової, адміністративної та фінансово-економічної влади в Україні.

На момент альянсу 1654 року Україна і Московська держава об'єктивно були двома якісно різними, хоча й багато в чому схожими країнами. Слід зважати, що основні риси майбутнього російського імперіалізму було закладено в період монгольської зверхності. У 1237-1480 роках руські землі політико-структурально входили до складу Монгольської імперії Чингізидів. Відомим фактом є й те, що Московське князівство сприйняло монгольську зверхність як природний факт. Хан Золотої Орди став для неї верховним правителем, а московські князі зробилися його легальними намісниками. У суспільно-політичній сфері успадкованими від монгольського етносу рисами стали: тоталітарність влади, принципове невизнання індивідуальної особистості, знищення приватної власності тощо. Продовженням цих ознак стало кріпацтво та общинний устрій, які впродовж кількох століть виявилися соціально-економічним фундаментом московської державності. Ці принципово значущі оцінки підтверджуються й російською історіографією, в т.ч. і сучасною. «За роки тісного контакту з татарами. – підкреслюється у виданні «Наш путь. Стратегические перспективы развития России» (М, 1999. – С. 19), - росіяни переймають від них централістську адміністративну модель, агресивну територіальну інтеграційну динаміку, геополітичну місію об'єднання земель Євразії».

Зрозуміло, що за цих умов наші народи не мали значущих глибинних мотивів для «возз'єднання». Відповідний політичний крок був вимушеним для гетьмана. У той же час інші перспективи для Української Козацької держави були ще гіршими. У своїй промові на Переяславській раді (ретельно продуманій і адресованій «людності», «посполитим», а не дипломатам) Б. Хмельницький жодного разу не згадує про зв'язок Московського царства з Київською Руссю чи про етнічну спорідненість двох народів. Єдиний аргумент, висунутий гетьманом на користь союзу — це віра. Натомість дипломатичне листування і тексти офіційних документів обох сторін рясніють згадками про «єдиний народ руський», «одну матір - Київську Русь», а також про те, що московський цар як «прямий нащадок Володимира Великого» повертає під свою руку загарбану Польщею «Малу Русь» «яко древніх великих князів Руських спадщину». Ці пасажі виступають юридично-правовим обґрунтуванням, легітимацією міжнародного акту, коли один з контрагентів (Військо Запорізьке) формально все ще знаходиться в підданстві іншої держави (Корони Польської). На той час ідеї спільної Великої Русі і єдиного «русського народу» не мали для українського суспільства достатньої ідеологічної ваги й циркулювали переважно в колах вищої політичної та інтелектуальної еліти.

Очевидно, що і з московського, і з українського боку альянс був суто політичною акцією: пафосна тональність та піднесена фразеологія міждержавних актів й листування диктувалися дипломатичним етикетом і формальними вимогами міжнародного права. Маючи за спиною непростий кількарічний досвід офіційних дипломатичних зносин, чітко усвідомлюючи різницю в інтересах, Військо Запорізьке і Московське царство ставилися одне до одного прагматично й обережно. Згідно з домовленостями 1654 року Військо Запорізьке вступало «під високу руку» московського царя на засадах **широкої автономії, повністю зберігаючи не тільки можливості внутрішнього самоуправління, але й основи свого суверенітету (гетьманський уряд мав практично необмежені повноваження у сфері міжнародних відносин, Москва зносилася з Чигирином через Посольський приказ тощо).**

Укладаючи союз з Росією, Б. Хмельницький насамперед розраховував об'єднаними зусиллями нейтралізувати Польщу і в такий спосіб (через досягнення принципово нового «розкладу сил» в регіоні) отримати можливість подальшого військово-політичного та дипломатичного маневру і на цій основі зміцнити міжнародно-правовий статус Війська Запорізького. Московська держава зі свого боку була зацікавлена в поширенні впливу на захід, у виході до Чорного моря, створенні плацдарму для боротьби з Портою та Річчю Посполитою. Безпосередніми ж мотивами укладення Договору 1654 року для неї стали різке загострення відносин з Польщею та побоювання зближення Війська Запорізького з Портою. Враховувалася і перспектива зміцнення позицій Московської православної церкви, яку відкривав їй альянс з Україною.

Основний зміст реальної воєнно-політичної ситуації, в якій знаходилася Україна на початок і першу половину ХУІІ-го століття, в узагальненому вигляді полягав у тому, що, **знаходячись між трьома потужними державами того часу:** з північного заходу – Польське королівство; з північного сходу – Московське царство; з півдня – Кримське ханство і Туреччина, **котрі намагалися розширити свої володіння, поставили Україну в умови перманентної війни.** З 1648 року, майже шість років, тривала національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польського панування в Україні. Одночасно не було безпеки і на східних та південних кордонах. Тому шукати вихід із ситуації було необхідно і цей вихід міг бути тільки один – вступити в союз із однією з сусідніх держав.

Ще в 1648 році, розпочинаючи війну, Богдан Хмельницький шукав союзників. Першим, до кого він звернувся, був кримський хан (хоч, як показав час, він виявився невірним союзником), через нього Богдан Хмельницький намагався заручитися підтримкою Туреччини, прагнув встановити тісні контакти і з васалами султана – Молдавією, Волощиною, Семиграддям.

Природним було й прагнення встановити союзні відносини з єдиновірною Московією, яка неодноразово вела, хоч і невдало, війни з Польщею. Спроби вступити у переговори з царським урядом робилися вже наприкінці першого року Визвольної війни. Після блискучих перемог над військовими силами Речі Посполитої Богдан Хмельницький у грудні 1648 року прибув з козацьким військом до Києва. Тут він мав раду з представниками вищого київського православного духовенства. Українські церковні ієрархи, гетьман і старшина дійшли висновку про необхідність звернутися до Москви за військовою дипломатичною допомогою. Єрусалимському патріарху Паїсію, який їхав через Київ до Москви, доручили просити московського патріарха вплинути на царя, щоб той в інтересах православної віри допоміг Україні в її війні з католицькою Польщею. Необхідно було переконати царя не дотримуватися умов Поляновського мирного договору з Польщею 1634 року, що підтверджував Деулінське перемир'я 1619 року, за яким Москва віддала Речі Посполитій Смоленські, Чернігівські і Новгород-Сіверські землі.

Разом з Паїсієм відрядили до Москви козацького полковника Силуяна Мужилівського. Він отримав докладну інструкцію, що містила кілька альтернативних пропозицій. Передбачалося, що Мужилівський буде ті тези викладати послідовно – згідно з рішеннями царя. Якщо цар погодиться на союз з Україною, то просити його вислати військо проти Польщі. Коли ж цар не захоче порушувати договір, запропонувати йому зайняти московськими військами українські сіверські міста, визволені від поляків у ході боїв. Ці землі вже контролювалися козаками і не підлягали Речі Посполитій. Козацька армія таким чином забезпечувала б собі тили.

Міг бути запропонований іще один варіант військових дій без відвертого розриву «мирного договору» - послати донських козаків в Україну. Щодо польського уряду, то можна вдатися до традиційного пояснення – донці вчинили так «самостійно, без царського

указу». У разі ж, коли цар узагалі відмовить Україні у військовій допомозі, то просити хоча б дипломатичної підтримки.

Цар не надав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Хоча Москва мала велике бажання взяти реванш за нещодавно завдані їй Польщею поразки, розірвати договір вона не наважилася з огляду на своє непевне тогочасне внутрішнє і міжнародне становище, тому й зайняла очікувальну позицію. Але контактів з Богданом Хмельницьким не перервала. З Москви в Україну було направлено посольство на чолі з Григорієм Унковським – для вивчення ситуації. Московське посольство знаходилося у гетьманській резиденції – Чигирині з 13 березня по 22 травня. Взагалі за період 1649 до початку 1654 року на Україні перебувало 13 посольств із Москви. Водночас з України також відправлялися посольства до Москви.

Богдан Хмельницький і далі намагався схилити Москву до війни з Польщею, на кожному етапі переговорів виступав із пропозицією: Москва надає військову допомогу Україні для протистояння польському наступу, а за це Україна приймає протекторат Московської держави. Після Зборівського договору з Польщею у 1649 році (на що Богдан Хмельницький змушений був піти внаслідок сепаратної угоди кримського хана з королем) гетьман активніше домагається московської допомоги. Він вдається до обіцянок повернути кримського хана під царський протекторат і в той же час повідомляє, що той кілька разів закликав гетьмана іти разом на Москву. І хоча український гетьман відкинув цю пропозицію, однак він давав зрозуміти царю, що коли той зволікатиме з допомогою Україні, можлива і така небезпека для Москви.

У 1651 році через порушення поляками Зборівського договору відновилася українсько-польська війна, і водночас почали псуватися і московсько-польські відносини. У Москві в лютому 1651 року відбувся Земський собор, на якому духовенство з патріархом і боярами дали свою згоду взяти гетьмана з Військом Запорозьким під царський протекторат. Але якихось реальних кроків для реалізації цього рішення - не було зроблено.

Переяславський договір: підстави, зміст та результати Переяславська рада 18 січня 1654 року: причини і наслідки

А тим часом продовжувалися українсько-польські військові дії. Невдала для козаків Берестецька битва 1651 року (знов таки через невірного союзника – кримського хана) призвела до Білоцерківського договору, який значно урізав навіть Зборівські умови 1649 року.

Виснаження українського народу дійшло краю. Міста були зруйновані, ніякої допомоги ззовні не поступало. 22 квітня 1653 року до Москви прибуло нове посольство від Богдана Хмельницького – Кіндрат Бурляй і Силуян Мужилівський. Вони знову повторили прохання козацького гетьмана виступити на захист України, прийняти її «під високу руку» і послати на допомогу військові сили.

Однак цар спочатку вдався до дипломатичних хитрощів з урядом Речі Посполитої. 30 квітня 1653 року у Варшаву прибуло посольство у складі князя Бориса Репніна-Оболенського, окольничого Богдана Хитрово, дяка Посольського приказу Алмаза Іванова з листом до польського короля. Перед королем була поставлена вимога замиритися з козаками, повернути їм права і привілеї згідно із Зборівським договором, скасувати Брестську церковну унію 1596 року. На те польський уряд відповів рішучою відмовою. Тоді посли заявили: «Государь о тех делах более терпеть не будет и о подобных неправдах велит писать в окрестные государства».

1 жовтня 1653 року царський уряд схвалив рішення Земського собору, на якому окрім бояр були присутні представники дворянства, духовенства, царські чиновники, представники міст, купечества, селянства, стрільців. Учасники собору висловилися за рішення:

«Гетьмана Богдана Хмельницького і все Войсько Запорозжское з городами и землями принять».

В Україну відправили посланників – стольника Р. Стрешнева і дяка М. Бредихіна, які мусили виконувати традиційну функцію дипломатичних відносин, що зберігається досі: підготувати належні умови для зустрічей на високому державному рівні. Вони привезли повідомлення про те, що цар висилає в Україну високе посольство «Бутурліна с товарищи», щоб урочисто оголосити про перехід України під царський протекторат, а також про царський указ «о ратних людей сколько к ним на помощь пошлеть». Стрешнев повідомив Богдана Хмельницького про місце з'єднання військових сил Московської держави і козацьких полків та про умови їх забезпечення.

Стрешнев і Бредихін просили гетьмана сповістити полковників і «начальних людей» про посольство Бутурліна. Гетьман запевняв, що він розішле «листи» в усі міста, закликаючи полковників, сотників, отаманів, козацтво з'їжджатися до Переяслава.

9 жовтня 1653 року у виконання рішення Земського собору Московський уряд посилає в Україну надзвичайну дипломатичну місію – велике посольство у складі ближнього боярина і намісника тверського В.В. Бутурліна, околичного намісника муромського І.В. Алферєва, думного дяка Л.Д. Лопухіна, кожен з яких мав свій почет. Посольство супроводжували голова московських стрільців – Артемон Матвєєв, три сотники, двоє товмачів (перекладачів) і 200 стрільців. При місії було й московське духовенство: архімандрит Прохор, протопоп Андріян, священник Іоан і диякон. Вони їхали з своїми іконами, хрестами і хоругвами, везли з собою царську ікону «Спасов образ».

А тим часом, 23 жовтня 1653 року цар Олексій Михайлович у Москві в Успенському соборі Кремля велів «объявить воску идти войной на недруга земли русской и веры православной – короля Речи Посполитой и Литвы – Яна-Казимира».

1 листопада 1653 року посольство опинилося в Путивлі й у цьому прикордонному місті перебувало майже два місяці. Чекали повернення Богдана Хмельницького з місць бойових дій. Водночас, необхідно було з'ясувати, яке саме місто буде обрано для зустрічі і проведення всіх офіційних церемоній і переговорів, присяги, вручення царської грамоти, клейнодів – регалій для гетьмана і Запорозького Війська, подарунків. Царський уряд хотів, щоб це відбулося найурочистіше, тому велів, щоб був обраний Київ. А Богдан Хмельницький, навпаки, як зазначає український історик О. Оглоблин, прагнув ділових переговорів і тому відмовився від Києва, щоб уникнути неминучих тут урочистостей. До того ж Києву загрожувала військова небезпека з боку Литви. І ще мало значення, мабуть, те, що в Києві знаходилися вищі ієрархи православного духовенства і українська шляхта, які в той час перебували в опозиції до гетьмана.

Отже, Богдан Хмельницький обрав Переяслав, місто за Дніпром – центр Переяславського полку з чисельним населенням і розвинутою торгівлею. Життя Богдана Хмельницького здавна було пов'язане з Переяславом, тут він оженився вперше з Ганною Сомківною. Переяславський полковник був довіреною особою гетьмана, а згодом його родич – зять Павло Тетєря.

Московське посольство, дочекавшись додаткових інструкцій від царського уряду, а також нової хоругви для гетьмана (перша пошкодилась в дорозі), в останніх числах грудня вирушило з Путивля до Переяслава.

31 грудня 1653 року воно прибуло туди. За п'ять верств від міста посольство зустрічали переяславський полковник Павло Тетєря з сотником і отаманами та 600 козаків. Посли зупинилися на підвір'ї, де знаходився «Посольський дім».

Богдан Хмельницький ще перебував в Чигирині. Він був зайнятий похоронами сина Тимоша, а потім не міг вчасно дістатися в Переяслав через ненадійність криги на Дніпрі. 6 січня 1654 року ввечері він уже був у Переяславі, вслід за ним приїхали писар Іван Ви-

говський та інша генеральна старшина – обозний, суддя, осавули, а також полковники з полковою старшиною, сотниками і отаманами. Відбулася перша зустріч гетьмана з московськими послами, неофіційна, на бажання гетьмана, в приміщенні Бутурліна. З'ясували порядок церемоніалу і офіційних зустрічей: вранці 8 січня проведуть таємну раду у Богдана Хмельницького з козацькою генеральною старшиною і полковниками, далі посли оголосять царську грамоту, після чого знову відбудеться старшинська рада і нарешті – фінальна переяславська акція – присяга цареві гетьмана Богдана Хмельницького зі старшиною. А потім стольники і дворяни проїдуть по українських містах і приймуть присягу від українського населення.

Однак старшинська рада, яка ухвалила прийняття царської протекції, внесла корективи, що ґрунтувалися на демократичних засадах і звичаях козацтва та його історичному досвіді. Вирішено було зібрати народ на раду. Після першої старшинської наради 8 січня о другій годині дня несподівано для послів закликали на загальновійськову генеральну раду, бючи в тулумбаси, щоб, як записано в «Статейному списку» Бутурліна, «на собрание Вего народа слышать совет о деле, хотящем довершиться». Посли на цій раді присутніми не були.

На Раді в Переяславі Богдан Хмельницький з'явився під гетьманським бунчуком в оточенні генеральних старшин і полковників. У своїй промові, змалювавши вкрай тяжкий стан України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої кривавої війни, продовжити яку погрожувала Польща, він вказав, що єдиний порятунок – це піддатися під захист сильної держави з тим, щоб одержати від неї військову допомогу – Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя. Закінчив свою промову гетьман такими словами: «А буде хто з нами не згоден тепер, куди хоче вільна дорога». Учасники Переяславської ради – старшина усіх рангів, козаки і міщани висловились: «Волим под царя московського православного».

Гетьман і старшина з'явилися на «сьезжему» дворі, де мешкали московські посли. Там і відбулася офіційна аудієнція з посольством. Посли вручили царську грамоту Богдану Хмельницькому, який і передав її генеральному писарю Івану Виговському, а той зачитав «всем при людям явно». В грамоті говорилося, що цар «велел принять под свою высокую руку гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомошествовать им против недругов ратными людьми». Після того Богдан Хмельницький і Бутурлін обмінялися промовами.

Потім мала відбутися присяга. В зв'язку з церемонією присяги гетьмана і старшини, в церкві виникли серйозні ускладнення та гостра колізія. Гетьман, який прибув у кареті з послами до Успенської соборної церкви, поставив вимогу, щоб царські посли присягнули від імені царя Олексія Михайловича в тому, що він не видасть їх польському королю, не порушить їх прав і вольностей і надасть на їх маєтності свої грамоти.

Царські посли категорично відмовилися присягати за царя, мотивуючи, що тільки піддані присягають царю – «чинят веру царям». А гетьман і старшина повинні поклатися на царське милостиве слово.

Гетьман відповів, що бажає поговорити про це з полковниками і усіма людьми і вийшов з церкви, відправившись до двору переяславського полковника Тетері. Через тривалий час до церкви прибули переяславський і миргородський полковники Павло Тетеря і Григорій Сахнович-Лісницький, які повторили вимогу Богдана Хмельницького. Однак посли стояли на тому, що «непристойно за государя присягати подданным». **Бояри намагалися нав'язати козацтву ті принципи, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя – це ласка, «пожалування», і в нього не може бути рівноправних стосунків з людьми. Такі поняття були чужими для світогляду українців, сформованого у відповідності до західноєвропейських конституційних норм.**

Богдан Хмельницький і козацька старшина вперше відчули, що означає абсолютистська тоталітарна царська держава. Але вони покладали великі надії на допомогу Московської держави у війні з Польщею і, **щоб не зірвати переговорів, змушені були припинити дискусію і погодитися на односторонню присягу.**

У соборній церкві зібралося московське і українське духовенство – архімандрит Прохор, переяславський протопоп Григорій з священниками і дияконами усіх переяславських церков для проведення служби на честь урочистого обряду присяги. Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники і ще кілька десятків делегатів від різних полків.

Після присяги гетьман з послами в кареті, а старшина і полковники пішки дісталися знову до «сьезжего двору». Там відбулося урочисте вручення гетьманові надісланих царем клейнодів – булави, прапора із дорогоцінних тканин, хутра, фезезеїв (каптанів) і шапок. Старшину, окрім іншого, - наділили царськими дарунками – соболями. Ті представники старшини, які зігнорували Переяславську раду, заявляли потім, що вони не хочуть продаватися та йти в неволю «за царських котів», маючи на увазі соболині шкурки.

На другий день присягали сотники, осавули і козаки Переяславського полку. Щодо міщан Переяслава, то серед них виявилася опозиція. Не всі вони згодилися присягати, декого силою гнали до церкви. Хворого переяславського війта (урядник магістрату) принесли до церкви на ліжку, на другий день він помер.

Не було в Переяславі представників Запорозької Січі. Не приїхав у Переяслав славетний Іван Сірко. Не присягнули уманський (Йосип Глух) і брацлавський полковники.

Категорично не прийняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького козацьким стратегом номер один. Як писав до польського короля коронний обозний Андрій Потоцький, Іван Богун з тих козаків, для яких «найвища державна рація – щоб не бути ні під вашою королівською милістю, ні під царем».

Слід зазначити, що **«Статейним списком» Бутурліна був закладений початок московської версії міфа, легенди про Переяславську раду.** Бутурлін зображає картину нібито масовості Переяславської ради, всенародного рішення: «весь народ», «собралось великое множество всяких чинов людей», у церкві було «всенародное множество мужского и женского полу» і таке інше.

Насправді від Переяславського полку прийняли присягу, крім полкової старшини, ще й 14 сотників і 37 козаків; від чотирьох полків – чигиринського, корсунського, канівського, ніжинського, крім старшини, всього 26 козаків, а від кропивенського – 5 козаків, «гетьманського полку» - один сотник, два козаки. Від інших полків ніхто з козаків не прибув у Переяслав. А від полків уманського, паволоцького й кальницького взагалі нікого не було. Таким чином, полкової старшини присягнуло 37 чоловік, сотників – 97, решта – козаки, шляхта, духовенство, міщани.

Разом лише 284 особи прийняло присягу в Переяславі й, очевидно, були учасниками Переяславської ради як представники козацького середовища. До них слід додати якусь кількість переяславських міщан – чоловіків, так як жінки в Україні не брали участі в радах і не приймали присяги.

Отже, взагалі в природі не існувало ні Переяславської угоди, ні переяславського договору 1654 року. Відбулася у 1654 році тільки мало чисельна Переяславська рада, яка скоріше носила репрезентативний, декларативний характер. Вона не мала ніякої державно-правової сили. Відбулася також однобічна присяга гетьмана, частини старшини, козацтва та міщан. У Переяславі український народ не одержав жодного офіційного документального акту, який би визначив умови об'єднання двох держав, жодної письмової гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів.

Тому стає зрозумілим, чому гетьман Богдан Хмельницький з старшиною виявили таку енергійну і наполегливу ініціативу в укладанні міждержавного договору з Московською державою. Вони прагнули узаконити суверенітет Української Гетьманської держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які б гарантували незалежність України і здійснення рівноправного, передусім воєнного союзу з Московською державою, надання Україні військової допомоги перед небезпекою ворожого вторгнення.

Державно-політичний характер березневого договору 1654 року

Богдан Хмельницький і старшина після складання односторонньої присяги, не задовольнившись «царським словом» і туманними запевненнями послів, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від нього договірних гарантій і зобов'язань. Керівники української держави навіть зажадали від послів письмових підтверджень їх словесних запевнень і обіцянок. 12 січня 1654 року до московських послів прийшли генеральний писар Виговський, військовий суддя Богданович-Зарудний, полковники Тетря і Лісницький та інша старшина з вимогою видати лист «за соєю рукою, щоб вольностям, і правам, і маєтностям були як колись», оскільки вони, послы, наділені високими повноваженнями. Старшини пояснили, що лист їм необхідний для того, щоб повідомити народ, на яких умовах приймається царський протекторат, «кожному полковникові необхідно буде його показати, коли він приїде у свій полк». Коли такий лист не буде виданий, то не можна буде послам їхати в міста приймати присягу, оскільки «усім людям в містах буде в сумнів». Старшина справедливо вважала, що неможливо примусити український народ, який внаслідок кількарічної війни звільниться від іноземного панування, присягати царю невідомо за що і на яких умовах.

На Україні існували інші порядки, аніж у самодержавній Московській державі, де вимагалось беззастережно, як милість і благо, приймати кожне царське слово.

Отже, вперше було поставлено питання про укладання письмового державного гарантійного договору з Московською державою.

Бутурлін і на цей раз відмовився дати лист за своїм підписом, відговорившись тим, що українці можуть вислати послів до Москви «бити челом» про свої «вольності».

Однак головним у тодішній ситуації було те, що козацькі старшини на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким турбувались про подальшу долю Української держави, прагнули захистити її самостійність і автономні права міждержавним договором. І, безперечно, їх дуже непокоїло, що повноважні московські послы у Переяславі відмовились укласти такий договір.

Козацька старшина з гетьманом після від'їзду царських послів приступила до вироблення умов майбутнього договору з Московською державою. Відбулися старшинські наради в Корсуні й Чигирині. 17 лютого 1654 року з Чигирини відправляється в Москву українське посольство для укладання міждержавного договору. Очолили це посольство високі представницькі особи із середовища правлячої козацької старшини – генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря.

Послы везли з собою грамоту Богдана Хмельницького до царя і проект договору, який містив 23 статті. Український гетьман просив у царя «права, устави, привілеї і всякіє свободи... утвердити і своїми грамотами государськими укріпити».

11 березня 1654 року українське посольство прибуло до Москви. 12 березня був його офіційний в'їзд до столиці Московської держави, а 13-го відбулася урочиста аудієнція в царя. Крім подарунків від гетьмана – п'яти коштовних турецьких коней – «аргамаків», послы привезли також його лист до царя від 17 лютого, написаний українською мовою, що був по суті акредитивною грамотою для посольства.

У той же день, 12 березня почали переговори на Казенному дворі. Царський уряд, надаючи першорядного значення цим переговорам, доручив проводити їх особам, які займали найвище становище в Московській державі. Це – ближній боярин і намісник, казанський князь О.Н. Трубецькой, один з найзначніших московських боярів В.В. Бутурлін, який очолював у січні 1654 року велике посольство в Переяславі, окольничий і намісник каширський П.П. Головін і думний дяк Алмаз Іванов. Його М.С. Грушевський у праці «Історія України-Руси» (т. IX, ч.2, с.728) називає «найвизначнішим московським дипломатом того часу».

Висловлені усно українськими послами умови Богдана Хмельницького були занотовані московськими дяками протокольнo. Існують дві редакції цього протоколу. В них зазначено 16 і 20 статей без послідовного викладу, деякі статті зафіксовано конспективно.

Наступного дня, 14 березня, посли подали письмовий текст проекту договору з 23-х статей, що фіксували умови, на яких уряд Української Гетьманської держави передбачав об'єднатися з Московською державою. На цьому документі був підпис гетьмана України Богдана Хмельницького і печатка Війська Запорозького. Отже, з певністю можна сказати, що текст проекту договору із 23-х статей, поданий послами у Москві, був підготовлений в Україні.

Разом з цим основним документом було вручено й пакет додаткових документів: Зборівський договір 1649 року, підписаний Богданом Хмельницьким і польським королем Яном-Казиміром, а також королівський привілей 1649 року з окремим документом, що підтверджував цей привілей.

Статті проекту договору 1654 року стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Росії.

У **першій статті** йшлося про підтвердження «прав і вольностей» Війська Запорозького, тобто прав і вольностей України, оскільки формула «гетьман з Військом Запорозьким» репрезентувала в офіційних юридичних і дипломатичних документах Українську Гетьманську державу, що склалася в ході Визвольної війни 1648 – 1654 років. У статті говорилося про непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді і в приватних правових відносинах, зокрема в «добрах», тобто у матеріальній власності.

Друга стаття обумовлювала кількість козацького війська – збройних сил України – 60 тисяч.

Третя стаття передбачала підтвердження «прав та вольностей» української шляхти в «добрах», судах (Бродських і земельних) та місцевої адміністрації, могли вони мамі обирати своїх урядників і суддів.

У **четвертій статті** була поставлена умова, щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, тобто була українська фінансова адміністрація, і, таким чином Україна могла зберегти свої фіскальні права.

У **п'ятій статті** йшлося про надання староства Чигиринського на гетьманську булаву.

Шоста закріплювала право Війська Запорозького обирати гетьмана.

Стаття сьома декларувала недоторканність козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами та дітьми.

Статті восьма, дев'ята, десята, одинадцята та дванадцята були присвячені питанню виплати грошей і надання млинів та маєтків на утримання урядів військового писаря, полковників, суддів, осавулів, обозного, а також козацької армати.

У **статті тринадцятій** була сформульована ідея про непорушність прав, наданих князями та королями духовним та мирським людям.

Чотирнадцята стаття затверджувала право зносин гетьмана і Війська Запорозького з іншими державами. Конкретно йшлося про право «вільно приймати» послів з чужих земель, а царя оповіщати тільки у випадках їх ворожого до нього ставлення.

Статті п'ятнадцята і шістнадцята стосувалися виплати цареві данини у формі атрибуту та способів збирання податків для цієї данини.

У **статті сімнадцятій** мовилося про те, що права населення України гарантують царські «хартії, писані на вольності козацькі, а другі - на шляхетські».

Вісімнадцята стаття зазначала, що послы мають порушити питання про київського митрополита відповідно до усного наказу гетьмана.

У **дев'ятнадцятій статті** викладалися позиції про термінову відправку царського війська під Смоленськ, щоб попередити об'єднання поляків з іншими ворожими силами.

Двадцята стаття ставила питання про утримання військової залоги на кордонах України.

У **двадцять першій статті** встановлювались розміри платні рядовим козакам, полковникам, осавулам військовим, сотникам.

У **двадцять другій статті** говорилося про спільні дії проти нападів татар, а в останній, **двадцять третій**, - про утримання фортеці Кодак та її залоги для охорони південного кордону України.

Як бачимо, український військовий проект договору, за винятком п'яти останніх статей, що стосувалися важливих проблем поточного моменту, зокрема оборони України, мав конституційний характер.

Український історик і юрист Андрій Яковлев у результаті докладного і глибокого аналізу 23-х статей дійшов висновку, що українським проектом договору «гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалось будь-яке втручання московського царя у внутрішні справи України».

17 березня 1654 року українські послы і представники царського уряду зібралися втретє для обговорення статей. З приводу деяких пунктів від українських послів зажадали додаткових пояснень. З свого боку бояри висунули дві пропозиції: про повернення до Московської держави втікачів, передусім кріпаків, що втікали від своїх поміщиків в Україну. І про відправлення гетьманом для участі в царському поході на Смоленськ козацького війська на чолі з полковниками: ніжинським – Золотаренком і переяславським – Тетерею. Послы прийняли ці пропозиції.

Після тривалого обговорення десять статей – перша, друга, третя, п'ята, шоста, сьома, дев'ята, одинадцята, тринадцята, сімнадцята – затверджувалися беззастережно. Статті четверта, восьма, дванадцята, п'ятнадцята, шістнадцята ніби і стверджувалися царським указом, однак із деякими застереженнями, що іноді суттєво змінювали їх не на користь української сторони. Щодо статей вісімнадцятої, дев'ятнадцятої, двадцять другої, то позитивні їх рішення були висловлені в іншій формі. У статтю чотирнадцяту царським указом внесено обмеження. Статті десята, двадцята, двадцять третя містили резолюцію «допросить», тобто з'ясувати, і пояснювали, що саме. А відносно статті двадцять першої бояри і цар вирішили взагалі «отговаривать».

21 березня 1654 року українські послы подали нову редакцію проекту договору, що містив 11 статей. У цю редакцію не були внесені сім статей першого варіанта, п'ять статей було об'єднано в три, а ще три – в одну.

У цьому другому варіанті ратифіковано всі (за винятком останньої) статті, щоправда з деякими змінами і поправками, що й підтвердив цар жалуваною грамотою від 27 березня 1654 року: «Мы, великий государь тех статей выслушали милостиво и что на которую статью наше царского величества указом велели дать тем же посланникам Самойлову и Павлу».

26 березня 1654 року цар видав указ про від'їзд українських послів. 27 березня, тобто на другий день Великодня, їм вручили текст договору, що містив 11 статей, з царськими і боярськими указами і санкціями під ними, а також три вищеназвані царські грамоти.

Разом з цими документами посли отримали царську жалувану грамоту місту Переяславу і царський привілей Богданові Хмельницькому на Чигиринське староство й підтвердження його володінь на Суботів, Новоселицю, Медведівку, Борки й Камянку, а також три царські листи особисто гетьманові. Українські посли відбули з Москви в Україну.

Висновки

Договір між Україною і Московською державою сформувався не за звичною для наших часів дипломатичною моделлю міждержавних договорів, тобто не як єдиний акт за підписом обох сторін. Умови договору 1654 року містяться в двох різних за формою актах. Отже, українсько-російський договір 1654 року в його остаточному московському тексті складається з 11 статей від 21 березня і узагальнюючої царської жалуваної грамоти гетьманові й Війську Запорозькому від 27 березня 1654 року, які складають одну цілість.

Коли укладався українсько-російський договір 1654 року, Україна вже була незалежною державою – вона мала всі ознаки, притаманні поняттю «держава»: територію, що підлягала державній організації; населення, яке визнавало тільки владу гетьмана; гетьманський уряд, який здійснював владні функції на території України; збройні сили – козацьке військо, а також самостійні міжнародні відносини.

Укладаючи договір з Московською державою, Україна як незалежна держава ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона – Московське царство. Царська жалувана грамота від 27 березня 1654 року називає гетьмана і Військо Запорозьке «підданими московського царя», але при цьому зазначає: Україні «быть под нашою, царского величества, рукою, по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писали выше сего», що, власне, передбачало не «підданство», а номінальну протекцію царя над Україною.

Для Богдана Хмельницького договір 1654 року був насамперед звичайною угодою про військову допомогу в боротьбі проти Польщі. Крім того, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності і не допустити в майбутньому їх порушень і обмежень царизмом.

В умовах даної історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичну для того часу форму договору між двома державами, так звану протекцію, коли вдаються за допомогою до сильної держави.

І все ж Переяславська угода 1654 року не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками – лише причинами. Чим далі відходила Московська держава від духу і букви Переяславського договору, цупко тримаючись однак за цей зручний для неї трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть, – як зазначав М. Міхновський, – сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою, «Переяславська Конституція», залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника ХУІІІ століття Пилипа Орлика «найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України».

Література:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.104 – 105.
2. Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання?: Критичні замітки з приводу однієї концепції // Михайло Брайчевський: Вибрані твори. – Нью-Йорк. – К., 1999. – С. 489 – 535.
3. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Мазепа. – К., 1993. – С. 155.

4. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах – М., 1954. – Т. I. – С. 7, 413.
5. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т. IX – 1. – К., 1996. – С. 757.
6. Горобець Віктор. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина ХУІІ – перша чверть ХУІІІ століття) // Розсип – Україна: історія взаємодій. – С. 85 – 86.
7. Гурій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. – Т. 8. – К., 1999. – С. 22.
8. Заборовський Лев. Переяславська Рада та Московські угоди 1654 р. та проблеми дослідження // Розсип – Україна: історія взаємодій. – М., 1997. – С. 48 – 49.
9. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХУІІ столітті // Історичні студії та монографії. – Том третій. – Відень, 1920. – С. 27 – 28, 33.
10. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. – К., 1954. – С. 46,49.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С. 425.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея ХУІІ – ХУІІІ століття: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 82 – 85.
13. Степанков Валерій. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть ХУІІ ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до ХУІІІ ст.). – Вип. 2. – К., 2002. - № 3. – С. 109 – 111.
14. Тарас Шевченко. Кобзар. – К., 1977. – С. 184.
15. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 24 – 32.
16. Яковлів А. Статті Богдана Хмельницького в редакції 1654 р. – Прага, Б.р. – С. 179 – 194.

*Буткевич О.В.**

ПРАВА ЛЮДИНИ: ЧИ ЦЕ ВИНАХІД СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА?

В правовій доктрині прийнято розглядати поняття прав людини як продукт сучасності. Втім, якщо це вірно стосовно галузі міжнародного права захисту прав людини, то аж ніяк не можна говорити про таку пізню появу самого поняття або формування сутності прав людини, відповідних засобів і методів їх міжнародного визнання та захисту. Тут можна вказати принаймні на дві помилки дослідників. По-перше, права людини розглядаються переважно як продукт європейської цивілізації: «Концепція прав людини – універсальне завоювання західної (європейсько-атлантичної) цивілізації. Вперше в історії воно було закріплено в американській Декларації незалежності, Конституції та Біллі про права. Однак, за суворим рахунком, ці знаменні документи лише «нотаріально оформили» уявлення і поняття, котрі впродовж принаймні двох століть визрівали в Старому світі. ...права людини мали релігійно-моральні витоки: вони викувувались в горнилі Реформації і боротьби за віротерпимість, що слідувала за нею» [1]. Як варіант такого підходу вчені говорять про європейсько-християнське походження прав людини [2, С. 29-35]. Так заперечується столітня історія формування поняття про людину в міжнародно-правовій теорії і практиці позаєвропейських народів, заперечуються їхні (часто набагато вагоміші за європейські) надбання у цій сфері.

По-друге, розглядаючи права людини як порівняно сучасне явище, дослідники щонайбільше дозволяли собі вказувати на згадки про цю категорію в історії політико-правової думки (інколи – міжнародно-правової думки), а не власне на рівні правового регулювання цієї сфери, її втілення в міжнародних нормативно-правових актах. Відтак передісторія становлення сучасної галузі прав людини виносилася ними з контексту практичного міжнародно-правового регулювання у сферу правової думки [2, С. 35-90; 3, С. 7, 16-42].

Втім, сучасні дослідники міжнародного права і зокрема міжнародно-правового захисту прав людини дедалі все частіше змушені звертатися до питання прав людини в докласичному міжнародному праві, зокрема у стародавній період. І це закономірно, адже саме у той час почала формуватись «ідея людини, особи, як чогось особливого, що виділяється з роду, общини, держави, як самостійного суб'єкта права» [3, С. 18].

Особливості міжнародного права в докласичний період його розвитку дають можливість говорити про неминучість зародження в ньому ідеї людини, особи, як первинного елементу міжнародних відносин та відповідного правового регулювання її статусу. Цю рису докласичного міжнародного права підмітив професор Київського університету Св.Володимира В.Незабитовський в дискусії про міждержавний характер цього права, стверджуючи, що тривалий період (до етапу Середньовіччя) воно розвивалося як правова система із різноманітними видами суб'єктів: «при заснуванні науки міжнародного права думка про союз загальнонародний не була зовсім чужою теорії. Міждержавне право звичай звалось *jus gentium*. Цей термін запозичений з римської юриспруденції. Під цим терміном публіцисти розуміли два елементи: 1) право міждержавне, яке визначає відно-

* доктор юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

сини держав, як політичних одиниць, і 2) право загальнонародне, тобто право усіх людей, пов'язаних спільними звичаями, спільним рівнем цивілізації і визнанням в людині людської гідності не залежно від політичного поділу по державах. З плином часу ...думка про союз загальнонародний зникає, а відносини загальнонародні губляться і зникають у відносинах державних. Право міждержавне і право загальнонародне – дві окремі сфери. Відокремлення цих сфер є безумовно успіхом. На жаль, справжнього відокремлення не видно у публіцистів, які займаються міждержавним правом. У них право загальнонародне поглинуто, так би мовити, правом міждержавним і принесено йому в жертву» [4, С. 109-110].

На першому етапі міжнародних відносин між утвореннями додержавного типу необхідність їх впорядкування зіткнулась з проблемою неприйняття багатьма первісними релігіями відносин з утвореннями, що сповідували інші вірування. Вихід за межі власного соціуму ще в первісний період вимагав врегулювання статусу іноземця як первинного елементу міжнародних відносин. Подолання існуючого почуття ворожості чи страху до них відбувалось шляхом встановлення відповідного міжнародно-правового інституту, що детально врегулював їх статус. Так, одним із первинних інститутів міжнародного права, що сформувався ще в додержавний період, стає інститут іноземців. Вже на ранніх етапах із нормативного комплексу стосовно правового статусу іноземців виділяються норми, що регулюють статус офіційних представників іншої держави (послів, торговців, моряків та ін.), норми щодо іноземців, котрі проживають на території іншої держави («приватних» іноземців), а також норми, якими врегулюється у міжнародних звичаях та договорах особистий статус особи в різних ситуаціях (правила видачі правопорушників, статус військовополонених, поранених, нейтралізованих осіб, цивільного населення під час війни та ін.).

Виникненню інституту гостинності, пом'якшенню статусу іноземців в міжнародному праві, ставленню до іноземця з повагою, не загрожуючи його життю, власності, безпеці та, як результат, визнанню принципу рівності іноземців і власного населення, сприяло розширення міжнародних відносин стародавніх країн. Це мало і більш широкий аспект – визнання єдності світу взагалі, рівності всіх народів: «Наскільки розширювались взаємовідносини по землі і морю – чому сприяли географічні умови – настільки ж поширювались альтруїстичні почуття і людина поступово усвідомлювала свої обов'язки щодо людства в цілому» [5, р. 123]. Тут, як і в багатьох інших випадках, виявилась функція права по ефективному встановленню і закріпленню найбільш прогресивних цінностей людства, в умовах коли вони заперечувались або не визнавались в суспільстві чи іншими системами управління в ньому (релігією, мораллю). Подібною є роль і сучасного міжнародного права у питанні забезпечення основних прав людини.

Нерідко міжнародним договором особі надавався більш сприятливий статус, аніж вона мала за внутрішнім правом: в договорі фараону Єгипту Рамзеса II з правителем Хатті Хаттусилісом III кінця XIII ст. до н.е. в положенні про взаємну видачу втікачів і злочинців закріплювалось, що така видача може здійснюватись лише за умови гуманного ставлення іншою стороною до виданої їй особи, його сім'ї, не порушення її майнових прав («Якщо одна людина втече з землі Єгипту, або дві чи три, і вони прийдуть до великого правителя Хетів; великий правитель Хетів упіймає їх і зробить все, щоб повернути їх назад Усермаатра-Сетепенру, великому правителю Єгипту. Але щодо особи, яка буде повернута назад Рамзесу–Меріамону, великому правителю Єгипту, нехай її не судять за її злочин, нехай не знищать його дім, його жінок чи його дітей, [нехай] його [не вбивають], нехай жодного ушкодження не буде зроблено його очам, його вухам, його роту чи його ногам, нехай його [не судять] за його злочин»). Подібне положення надовго (майже на три тисячі років) майже зникне з міжнародного вжитку і стане основоположним лише у сучасній єв-

ропейській системі захисту прав людини. Договір царя хетів Супілуліуми I з правителем малоазійської країни Митанні Шаттівазою 1350 р. до н.е. закріплював можливість надання особі, що зазнає гоніння в своїй державі статусу біженця і притулку на території іншої сторони [6].

За відсутності окремого комплексу норм безпосередньо присвяченого дотриманню прав людини в докласичний період основні принципи їх захисту включаються до міжнародних договорів, що укладаються з приводу війни або містяться у міжнародних звичаях щодо порядку ведення бойових дій. Протягом історії вироблені народами закони і звичаї війни, особливо в частині її обмеження і гуманізації ставали сильним об'єднуючим фактором для створення цими народами спільного розуміння прав людини. Форми і засоби гуманізації війни у стародавній період та період Середньовіччя показує, що саме в праві війни зароджувалась ідея захисту прав людини, що потім переросла у формування міжнародного права прав людини у XX ст. [7, р. 4-69].

Оскільки права людини є поняттям універсальним, воно в тій чи іншій мірі властиве всім народам і цивілізаціям. Саме тому вивчення поняття прав людини вимагає порівняльно-правового дослідження. Виникнення ідеї невідчужуваності, природного характеру прав людини є досягненням принаймні греко-римської античності (часто вчені пов'язують виникнення ідеї прав людини з природним правом, датуючи появу останнього античною Грецією) [3, С. 161]. У той час, на їх думку, сформувались практично всі категорії прав людини, відомих сучасному міжнародному праву (серед яких – право на життя, свободу, особисту недоторканість, право власності, свобода думки та релігії, та ін. права, перераховані в сучасних міжнародно-правових документах у цій сфері) [8, р. 3].

Проте, вже характер закріплення статусу особи в договорах між державами стародавнього близького Сходу III – II тисячоліть до н.е. свідчить, про більш раннє походження ідеї прав людини. Звичайно, не можна не враховувати різниці між поняттям прав людини, як ми його сьогодні розуміємо, та відповідними ідеями стародавнього світу. На думку дослідника цього поняття, різниця між ними полягає в тому, що в теперішній період поява ідей та системи міжнародного захисту прав людини була спричинена кризовим станом, який став наслідком I-ї та II-ї світових війн. В той час, як в стародавній період ідея про необхідність захисту особи шляхом міжнародних засобів і методів є "справжнім продуктом ...органічним паростком, що формувався й адаптувався до змінних обставин" [8, р. 9]. У той період ідея захисту особи та її прав походила від внутрішнього переконання народів, і відтак була більш гнучкою та пристосованою до обставин міжнародного життя. Саме ці риси вигідно вирізняють ідею захисту особи у стародавній період порівняно із сучасною міжнародно-правовою системою захисту прав людини.

Так, вже в перших договорах між правителями країн стародавнього Близького Сходу і Малої Азії (переважно у широкомасштабних угодах) серед іншого закріплюється питання правового статусу осіб кожної зі сторін. Так, у союзному договорі хетського царя Супілуліуми I з царем Амурру Азірасом (близько 1380 р. до н.е.) містились положення про взаємну видачу сторонами втікачів, про статус громадян Амурру, які постійно проживають на території держави хетів; у договорі царя Асірії Есархаддона з царем Тиру Баалом (676 р. до н.е.), врегульовувались питання статусу громадян однієї сторони на території другої та ін.: у договорі правителя Алалаху Нікмепи з правителем Туніпу Ір-Імою регулювалася видача біженців; договір Баргайаха (правитель можливо Урарту) з правителем Арпаду Матіолу встановлював правила видачі біженців, взаємного транзиту та подорожжя; договір царя країни хетів Супілуліуми I з правителем Митанні Шаттівазою 1350 р. до н.е. врегулював питання міграції, статусу іноземців та їх майна, тощо.

Окремим елементом правового статусу особи в країнах стародавнього Близького Сходу було право іноземців на території іншої країни проживати компактно, власними

«колоніями»- поселеннями, які управлялись їх національними законами та звичаями (греки, фінікійці, іудеї, сирійці, лівійці в стародавньому Єгипті; вавілоняни, лівійці, нубійці, метанні в Асирії, та ін.) Такі поселення, навіть часто, управлялись власною адміністрацією, утворюючи щось на зразок національної автономії. Існувала адміністрація іудейсько-ізраїльської громади в Вавилоні, керував якою так званий «правитель іудеїв». Іноземці, що проживали, у Вавилоні та Єгипті зберігали не лише власні закони, а й мали свою систему культури – парафії, проповідників тощо. Самі іноземці у відповідь наділялись обов'язком дотримуватись законів країни перебування.

Іншим елементом статусу особи іноземця було її право володіти нерухомим майном. Загальна звичаєва норма приписувала зберігати майно померлого на території Єгипту іноземця з метою передачі його вдові чи дітям через представника відповідної держави.

Дослідники стверджують, що в стародавній Греції почало складатись поняття правової держави (хоча й лише на практиці і воно не було сформульовано теоретично): «Держава Солон – правова (в розумінні Х.Кельзена) держава. Народна воля є джерелом права. ...Реформи Солон закріпили владу народу над державою і правом. Поліс є першою державною формою, заснованою на народному суверенітеті. Воля народу виступає як основа права» [9, с. 22]. З одного боку це ще один доказ існування у той час правової системи, заснованої на позитивно-правових засадах правосвідомості. З іншого, свідчить про надання певного обсягу прав народу як носієві правового, державного суверенітету і гарантування їх.

Говорячи про появу ідеї прав людини в стародавній період, дослідники виділяють такі категорії, як філантропія в стародавній Греції та гуманність – в стародавньому Римі. Базуючись на них, можна відмітити, що і в стародавній період ідея і поняття прав людини були більш пов'язаними із міжнародною сферою, аніж із внутрідержавною (національною). Крім того, в стародавній період, як і зараз, найкраще забезпечення права особи отримували саме на міжнародному рівні внаслідок відповідних вимог міжнародних відносин і обігу (так, на становлення ідеї забезпечення в людини певних прав впливали інститути дипломатичної недоторканості, найбільшого сприяння іноземним представникам торгівлі, вилучення цивільного населення та діячів культури з воєнних дій та ін.). В стародавньому Римі питання захисту особи на основі принципу гуманності вирішувались згідно з положеннями *jus gentium*. За ними приписувалось годувати рабів у достатній кількості під час посухи або голоду; заборонялось наносити всім без виключення громадянам Риму та рабам тілесні ушкодження; великий блок приписів щодо дотримання гуманного ставлення належить до стародавніх законів і звичаїв війни.

Проте не можна обмежувати періодом античного Середземномор'я появу і утвердження ідеї, що окрема особа має бути наділена певним обсягом прав. Подібні думки висловлювались і в стародавньому Єгипті (ідея природженої рівності всіх людей, необхідності гарантування за ними певного обсягу прав, рівності всіх людей перед покаранням за злочин та ін.). Найбільш ефективно забезпечення ці ідеї могли мати у природно-правовій чи в релігійній сфері.

Загалом є підстави стверджувати, що в стародавній період не лише формується і проходить своє становлення поняття фізичної особи (індивіда) в міжнародному праві, а й містять принципи гуманізму, гостинності, найбільшого сприяння. В той же період формуються основні засади захисту людини, який є більш дієвим на міжнародному рівні.

В період раннього Середньовіччя, коли відбувається певна «приватизація міжнародного права» об'єкт міжнародного права змінюється – тепер це не особа, а територія. Однак досить швидко і часто під впливом релігійних доктрин (християнства та ісламу) норми щодо правового статусу іноземців, гуманізації положення особи під час війни та ін. положення вироблені античністю, повертаються, а також починають розвиватись нові, від-

повідні епосі (божий мир, боже перемир'я, асилія служителів культу, правове положення торгівців, учасників іноземних торгівельних факторій, їх майна та ін.) [10].

За аналогією до концепції *ubi societas ibi ius* можна стверджувати, що там де існує система міжнародно-правового регулювання відносин (міжнародне право), має бути й відповідне їй теоретичне тлумачення та обґрунтування (міжнародно-правові погляди). Відтак, регулювання прав людини та їх захисту міжнародними методами вже від початку закріплювалося у правосвідомості народів, а також виникали відповідні тлумачення цієї категорії в міжнародно-правовій думці. У стародавній (первісний і ранньостародавній) період таке обґрунтування втілювалось у міфології, в період греко-римської античності – в загальноправовій думці, в пізньостародавній і ранньосередньовічний – в ідеологічних, правових творах, творах з міжнародних відносин тощо.

Створюючи моделі поведінки в сфері зовнішніх зносин, міфологія вперше виділила їхніх суб'єктів. Оскільки героями міфологічних сюжетів виступали в основному боги чи легендарні правителі, то вже на цьому етапі виділяються міжнародні відносини на рівні певної політичної структури і міжнародні відносини між окремими суб'єктами цих структур. В першому випадку боги і легендарні правителі представляли народ, державу в цілому, в іншому вступали в міжнародні відносини в особистій якості. Таким чином, в міфології закладаються основні засади майбутніх міжнародних відносин: власне міждержавних відносин і відносин між окремими особами - представниками різних народів чи держав.

Для розуміння статусу особи, людини у стародавній правосвідомості важливо врахувати те, що релігійні вірування народів, як правило, полягали в тому, що боги створили всіх людей однаковими, рівними. В давньоєгипетській легенді III тисячоліття до н.е. говориться про те, що «всемогутній Бог ...створив усіх людей однаковими» [11, р. 7-8]. Подібні ж міфологічні уявлення були вироблені в стародавній Месопотамії та інших регіонах.

В грецькій міфології проступає ідея захисту іноземців, навіть від їхньої власної держави (що є проявом первинного формування ідеї міжнародного захисту прав людини). Так, досить поширеним є сюжет вигнання героїв з власної держави з наступним отриманням ними притулку в іншій (цар Аргосу Адраст надав не лише притулок, а й видав своїх дочок заміж за вигнанців Тідея і Полініка; міфічний персонаж Пелей, не лише знаходить притулок в царя Акаста, але й отримує від нього очищення від своїх колишніх гріхів; македонський цар Кіссей надав притулок міфічному герою Архелаю, за що той допомагає Кіссею розбити навалу його ворогів та ін.).

Більш опосередковано говориться про статус особи, її права в стародавніх і ранньосередньовічних правових джерелах [12]. Окремим проявом грецької загальноправової думки є постановка питання про співвідношення особистого і суспільного, фізичної особи і поліса, окремої людини і громади (Демокрит). Так формувалися поняття місця людини, народу та держави в системі правових відносин. Поняття «закон заради людини» проявляється в ідеології Платона. Звідси й його прихильність «кращому законодавству», більш досконалим правовим системам, навіть якщо вони належали іноземним країнам чи іншим полісам. Тут він закликав не гребувати наслідувати, запозичувати кращі правові досягнення інших народів: «критські закони... недаремно особливо славляться серед еллінів. Вони правильні, оскільки роблять щасливими тих, хто ними користується, надаючи їм усі блага. Є два роди благ, одні людські, інші — божественні. Людські залежать від божественних» (Платон. Закони, 631, с).

Тут, переходячи до двох історично основних підходів до розуміння міжнародного права: природно-правового і позитивістського, слід відзначити, що іще з стародавнього періоду (і надалі протягом історії) саме в рамках першого з них утверджувалося розуміння

прав людини (як прав природжених, природних і т.п.). Як відзначають дослідники, «ранні теорії природного права ніби знімали проблему походження права взагалі, підкреслюючи первинну присутність у людини як соціальної істоти певної суми прав» [13, с. 324]. Навіть встановлення пріоритетності прав людини в міжнародному праві ХХ століття пояснювали відродженням інтересу до концепції природного права.

Завершують формування ідеї прав людини у стародавній міжнародно-правовій думці твори римських юристів. У цьому контексті на перший план в них виходить визначення міжнародного права, як права усього людства, притаманного всім народам, такого, що несе в собі норми, принципи й стандарти, характерні кожній людині (визначення права народів Ульпіана, Гермогенівна, Гая). Тут підхід римських класичних юристів до пояснення права народів пояснює згадану позицію В.Незабитовського стосовно того, що докласичне міжнародне право уявлялось правом загальнонародного союзу, його тлумачення було побудованим на природно-правовій концепції і втілювало воно норми, властиві усім народам. А базисом такого тлумачення міжнародного права було розуміння людини, як основи і кінцевого об'єкту такого правопорядку: «За природним правом, - вважав Ульпіан, - всі люди розглядаються рівними» (Д.50.17.32).

В середньовічній міжнародно-правовій теорії і практиці ідея прав людини встановлюється в залежності від необхідності врегулювання відповідних практичних міжнародно-правових взаємин (врегулювання особистого статусу та статусу майна іноземних торгівців в міжнародному торгівельному праві; правовий статус іноземців, що тимчасово оселилися або постійно проживають на території іншої держави в інституту іноземців; статус іноземних моряків, членів екіпажу іноземного морського судна та приватних пасажирів в міжнародному морському праві; виділення поняття захисту прав іноземних громадян від їхнього правителя – передвісник теорії гуманітарної інтервенції та ін.). В цей період у Європі вже утверджується принцип свободи пересування (договір між республікою Генуя і королем Майорки 1181 р., Велика Хартія вольностей 1215 р., та ін.).

Тут слід відзначити, що ще в аккадській мові існував термін на позначення "свободи пересування". А саме це поняття містилось у кодексі законів Ліпіт–Іштара (XX ст. до н.е.) і застосовувалось зокрема щодо громадян міст Шумеру і Аккаду. Перше його значення полягало в звільненні реформою Ліпіт–Іштара громадян цих міст і надання їм певної сукупності прав (які в майбутньому, зокрема в сучасному міжнародному праві складуть основу поняття «громадянські права та свободи»).

Починаючи з періоду Середньовіччя можна говорити про сформованість низки різних регіональних підсистем міжнародного права, котрі виробляють власне специфічне розуміння прав людини. Саме відтоді закріплюються основні, відомі класичному і сучасному міжнародному праву, його підсистеми із характерними їх тлумаченнями цього права – китайсько-конфуціанська, індійсько-буддистська, мусульманська, європейсько-християнська. Одним з найбільш вагомих для кожної з них (як і показовим для їх розрізнення) є розуміння поняття прав людини. Так, китайська міжнародно-правова доктрина завжди розглядала особу в контексті загального блага соціуму, суспільства, існуючих правових звичаїв та ритуалів; індійська – в залежності від кастового устрою і т.п. [14, с. 321-384]. Мусульманське міжнародне право, крім держави, визнає своїм суб'єктом індивіда (щоправда, лише представників мусульманської релігії). В цьому проявилась індивідуалістична сутність ісламської релігії.

Насамкінець, європейська концепція міжнародного права від періоду середньовіччя розвивається як концепція міждержавного права. Один з основоположників європейсько-християнської міжнародно-правової думки Ф.Вітторія, який одним з перших вивів дефініцію цього права, визначав його виключно як міждержавне, заперечуючи роль в ньому індивідів. Так, на довгий період (при цьому, претендуючи на універсальність) європей-

ська правова думка утверджуватиме першість держави, а не індивіда в міжнародному праві. З великими складностями такий підхід буде ламатись у ХХ ст. і причиною цього стануть дві світові війни.

Відтак, ідея міжнародного захисту прав людини не є ані сучасним, ані суто європейським винаходом. Тривалий період (від початку міжнародного спілкування) і в різних частинах світу створювались відповідні міжнародно-правові норми та їх тлумачення статусу індивіда. Відтак, європоцентричний підхід до поняття міжнародного захисту прав людини на сьогодні зазнає кризи. На перший план виходить необхідність врахування різних цивілізаційних підходів до процесу міжнародного захисту прав людини, вироблених протягом останніх двох тисячоліть.

Література:

1. Соловьев Э.Ю. Права человека в политическом опыте России (вклад и уроки XX столетия) http://www.philosophy.ru/iphras/library/reform/#_ftn1
2. Права человека. Учебник для вузов. – Отв. ред. Е.А.Лукашева. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА М, 1999. – 573 с.
3. Саидов А.Х. Международное право прав человека.– Учеб. пособие. – М., 2002. – 197 с.
4. Незабитовский В.А. Собрание сочинений. – К.: 1884. — 369 с.
5. Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. - London: Oxford University Press. Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 1950. — 372 p.
6. Cornil P. Le traite de Suppiluliuma et Shattiwaza // Revue Internationale des Droits de l'Antiquite. - 3'e Serie, Tome XLV, 1998. – pp. 13–30.
7. Ishay M.R. The History of Human Rights. From Ancient Times to Globalization Era. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004. – 450 p.
8. Bauman R.A. Human rights in Ancient Rome. - London, New York: Routledge, 2000. - 193 p.
9. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М.: Республика, 1998. – 368 С.
10. Буткевич О.В. Правовой статус особи в міжнародному торговельному праві раннього Середньовіччя // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління (Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. Наукові праці економічно-правового факультету). — Том 10 (Випуск 14). – Частина I. — Одеса, 2007. — С. 109—117.
11. Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament. - Edited by James B. Pritchard. - Second Edition. - Princeton. New Jersey: Princeton University Press, 1955. – 544 p.
12. Gillespie A. Ideas of Human Rights in Antiquity // Netherlands Quaterly of Human Rights. – Volume 17. – No 3. – September 1999. – pp. 233-258.
13. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. М.: Юристъ. 1999. – 335 с.
14. Права человека. Итоги века, тенденции, перспективы.-М.: Изд-во Норма, 2002.–448

Яковенко Н.Л.*

ПОГЛИБЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ – НАБЛИЖЕННЯ ДО ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО АЛЬЯНСУ

В статті йдеться про розвиток процесу співробітництва між Україною та Північноатлантичним альянсом як союзом демократичних держав. За останні роки відносини Україна – НАТО суттєво просунулись уперед. У 2008 р. держави Альянсу визнали, що в майбутньому Україна може стати членом НАТО. Головною вимогою НАТО виступає розбудова демократичного суспільства в державі. Наголошено на необхідності мати консенсус всередині суспільства щодо доцільності вступу України до НАТО. На сьогодні рішення українського суспільства може виявитися не на користь інтеграції.

The article deals with the issue of Ukraine's cooperation with NATO as an Alliance of democratic states. During recent years Ukraine–NATO relations have been significantly improved. The chance to join NATO is becoming possible for our state. One of the main criteria of NATO membership is the development of the democratic society in Ukraine.

Розвиток взаємовідносин України з НАТО, сприйняття Північноатлантичного Альянсу нашою державою можна назвати процесом еволюції – від категоричного неприйняття до Особливого партнерства та Інтенсифікованого діалогу. Ця еволюція тривала впродовж всього періоду незалежності України, процес цей триває і досі. Можна безпомилково зазначити, що жодне інше питання зовнішньополітичного курсу нашої держави не викликає стільки протилежних підходів та аргументацій, як питання про співробітництво з Альянсом та перспектива членства в НАТО. Це можна пояснити багатьма причинами, в першу чергу укоріненими стереотипами в свідомості українського суспільства та браком об'єктивної інформації для широких його верств про справжнє становище Альянсу, його цілі, завдання та роль в сучасному світі.

НАТО – це союз демократичних держав, який має захищати демократичні цінності та підтримувати демократичні режими в країнах-членах. Оскільки на сьогоднішньому засіданні йдеться про демократію, необхідно передусім з'ясувати, наскільки демократичною організацією виступає Альянс і наскільки співробітництво з НАТО сприятиме розвитку демократії в українському суспільстві. Очевидно, що норми НАТО суттєво впливають на політичну ситуацію в країнах-членах та тих, які претендують на членство в Альянсі.

Одною з суттєвих рис демократичного характеру НАТО, що також виступає і запорукою його міцності, є процес ухвалення рішень, який ґрунтується на досягненні консенсусу. Це означає, що всі рішення мають бути одностайними. Принцип консенсусу було покладено і в основу Північноатлантичного договору. Важливим є те, що принцип консенсусу перетворився на відповідну політику консенсусу, яка поширюється на всі сфери життєдіяльності організації, що передбачені базовим договором.

* доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В преамбулі Північноатлантичного договору від 4 квітня 1949 року закладено норми, яких мають дотримуватися члени НАТО, а саме «демократію, свободи особистості і верховенства права» [1, 381]. Згідно зі статтею 10 Договору, цих самих принципів мають дотримуватися і всі претенденти на вступ до Альянсу [1, 383]. Політика консенсусу, про яку зазначено вище, є виявом внутрішнього демократичного устрою країн, що вступають в міжнародні відносини.

Всі нинішні члени НАТО, за винятком Туреччини, є демократичними країнами в традиційному європейському розумінні демократії. Це розуміння передбачає верховенство права, виборність ключових владних органів, підзвітність влади виборцям, систему стримувань і противаг між окремими гілками влади, повагу до прав національних меншин, повагу до прав людини, рівність громадян перед законом тощо. Як зазначає О. Палій, у НАТО впродовж його існування були три випадки перебування членів, у яких були проблеми з дотриманням демократичних принципів, проголошених НАТО. Крім Туреччини, це стосується Греції періоду правління диктатури «чорних полковників» (1967 – 1974 рр.) та Португалії (1932 – 1974 рр.) [2, 50]. На думку вказаного дослідника, причина винятків, якими є присутність в Альянсі Туреччини, та, на певних історичних етапах – Греції і Португалії, полягає в тому, що впродовж «холодної війни» для НАТО питання геополітичної доцільності могли переважати значення дотримання спільних цінностей [2, 51].

Загально відомими є факти стосовно історичних витоків Альянсу. Цей блок було сформовано на засадах підтримки демократії та прав людини на противагу державам соціалістичного табору, що об'єдналися в Організацію Варшавського договору і, як з'ясувалося дещо пізніше, опинилися під владою тоталітарних режимів. Взятися на себе зобов'язання щодо гарантування колективної оборони, НАТО також відіграла певну роль в цьому плані: безпека, що її гарантував Альянс, стала підґрунтям розвитку демократії та економічного зростання. Тому саме демократія стала тим гаслом, яке держави Заходу стали вважати головним пріоритетом свого способу життя і політичного співробітництва. Впродовж певного часу, однак, демократія Заходу звичайно не сприймалася на Сході європейського континенту.

На початку 90-х років Варшавський договір припинив своє існування, а Радянський Союз розпався. Після зменшення загрози розв'язування нової війни в Європі саме демократія стає нагальним питанням євроатлантичної інтеграції. Реагуючи на новітні зміни в галузі безпеки, НАТО не лише залишилася злагодженою організацією, відповідальною за колективну безпеку своїх країн-членів, але стала також центром партнерства між державами з відмінними культурними та демократичними традиціями, які нині співпрацюють з широкого кола питань.

Звичайно, що зі зникненням загрози глобального протистояння зменшується вага віськових пріоритетів, які окреслюються Альянсом щодо вступу до нього нових держав. Будь-яка держава з тоталітарним чи авторитарним режимом не має прирівнюватися до демократичної країни і не може виступати в якості союзника НАТО. Країни Альянсу готові розглядати заявки на вступ від демократичних держав, що поділяють цінності Альянсу і в змозі робити внесок у виконання основоположних завдань організації.

Очевидно, що в демократичних державах зовнішня політика має перебувати під впливом громадської думки. Водночас формування громадської думки – процес досі повільний, наразі не такий швидкий як зміна бажання осіб, що перебувають при владі в авторитарних чи тоталітарних країнах. Таким чином, від присутності в Альянсі тоталітарних чи авторитарних держав постраждала б солідарність держав-членів і загалом надійність НАТО.

Двері НАТО залишаються відкритими. Процес розширення Альянсу, який став набагато інтенсивнішим після припинення «холодної війни», обумовлює відчутний позитивний ефект щодо збереження стабільності в регіоні: він допомагає відвернути конфлікти,

оскільки сама перспектива членства в Альянсі спонукає держав-кандидатів до розв'язання суперечок із сусідніми країнами мирним шляхом, а також просування вперед процесу реформ та демократизації. Розширення НАТО означає розповсюдження демократії на країни Центральної та Східної Європи.

На ювілейному саміті НАТО в 1999 р. в Вашингтоні було прийнято План дій щодо членства в Альянсі, де викладено конкретні вимоги щодо політичної ситуації країн-претендентів на вступ до Північноатлантичного блоку. Так, держави-претенденти на вступ до Альянсу мають:

- «демонструвати відданість забезпеченню верховенства закону та прав людини;
- вирішувати міжетнічні суперечності або зовнішньотериторіальні суперечки, включаючи вимоги щодо відокремлення територій або міжнародні юридичні суперечки за допомогою мирних засобів відповідно до принципів ОБСЄ та із забезпеченням добросусідських відносин;
- встановлювати відповідний демократичний і цивільний контроль над власними збройними силами;
- утримуватися від погрози силою або використання сили в будь-якій спосіб, що не відповідає принципам і цілям ООН;
- демонструвати відданість забезпеченню стабільності і процвітання через економічну свободу, соціальну справедливість та відповідальність у справі охорони навколишнього середовища» [3].

За підрахунками експертів, із базових завдань Плану отримання членства близько 80% становлять завдання, пов'язані з демократією, розвитком ринкової економіки, забезпеченням прав меншин тощо, а суто військові питання перебувають у явній меншості [2, 40].

Перспективи інтеграції України в євроатлантичний простір перебувають у безпосередній залежності від співвідношення зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників. Варто наголосити, що на напрямі євроатлантичної інтеграції перспектива України є відчутно ближчою, ніж у випадку з Євросоюзом. На відміну від ЄС, НАТО прямо заявляє про євроатлантичну перспективу України.

Уряди всіх країн-членів Північноатлантичного альянсу несуть повну відповідальність за дотримання норм демократії, визнають демократичне право своїх громадян знати про міжнародні структури, які є основою їхньої безпеки, та усвідомлюють важливість збереження розуміння і підтримки політики безпеки своєї країни суспільством. Впродовж свого існування НАТО в цілому сприяла утвердженню демократичних цінностей як у державах-членах, так і в тих державах, які прагнули приєднатися до Альянсу.

Причиною особливого інтересу НАТО до проблем демократії є необхідність гарантування надійних і стабільних союзницьких і партнерських відносин, а також забезпечення необхідного рівня солідарності держав-членів і держав-партнерів завдяки відданості спільним цінностям.

Україна була серед інших країн, які приєдналися до програм партнерства НАТО буквально з першого ж дня, і динаміка контактів з Альянсом неухильно зростала. Зі створенням Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) у 1991 р. Україна негайно стає її членом. Згодом наша держава продовжила свою партнерську діяльність в натовість утвореній РСАП (Раді євроатлантичного партнерства). У 1994 р. Україна, першою з держав колишнього СРСР, стала учасником демократично орієнтованої Програми НАТО «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Саме ця програма має на меті допомогти країнам-учасникам у здійсненні реструктуризації їхніх збройних сил, щоб вони змогли відігравати належну їм роль у демократичному суспільстві, а також були в змозі брати участь у миротворчих операціях під проводом НАТО.

У вирішальному 1997 році співпрацю було переведено на більш офіційну основу – 9 липня в Мадриді підписано Хартію про Особливе партнерство між НАТО та Україною [4], створено Комісію Україна – НАТО (КУН). До теперішнього часу Хартія залишається основою відносин між НАТО і Україною. До зазначеної офіційної основи згодом було додано План дій Україна – НАТО (2002 р.), який засновано на Хартії, а також щорічні Цільові плани Україна – НАТО, де визначено конкретні цілі реформ і співробітництва, та заходи щодо їх досягнення в поточному році.

Україна була також серед перших країн, які в 1997 р. відкрили дипломатичні місії при НАТО в Брюсселі. На сьогодні українська місія під головуванням І.М. Сагача налічує 30 осіб і складається з трьох підрозділів – політичного, оборонного та військового. У 1998 р. наша держава відкрила Військову місію по зв'язках. Українські військовослужбовці працюють у Координаційному центрі партнерства (КЦП), розташованому поряд з оперативним командуванням НАТО в Монсі.

НАТО стимулює розвиток демократії в Україні і дає високу оцінку її рішучим крокам до демократизації, які було яскраво продемонстровані під час президентських виборів 2004 р. Своєрідний «вибух громадянськості» на майдані Незалежності переконав держави Заходу в неухильності демократичних прагнень українського народу. Про це свідчать заяви керівників Альянсу та його офіційних представників. Питання приєднання України до Альянсу – це питання демократичного суспільного вибору.

За останні роки відносини Україна – НАТО суттєво просунулись уперед. НАТО відіграє важливу роль у наданні допомоги Україні в її зусиллях у галузі реформування, насамперед, у реформуванні структур безпеки та оборони. Ці реформи є нагальними для демократичного розвитку країни та реалізації її мети інтегруватися до євроатлантичних структур. У 2005 році було розпочато процес Інтенсифікованого діалогу між Україною та НАТО [5] щодо прагнення України до членства в Альянсі та відповідних реформ, а у 2008 році держави Альянсу визнали, що в майбутньому Україна може стати членом НАТО. Було б вкрай безвідповідальним не використати цей шанс. У даному разі вирішальним фактором має стати успіх України як демократії і як економіки.

Водночас, головними критеріями для країни-кандидата на сучасному етапі виступають політичні. Виходячи з визначальної ролі політичної функції, Альянс висуває до країн-кандидатів відповідні вимоги.

Як впливає з Інтенсифікованого діалогу Україна – НАТО, сьогодні на своєму шляху до вступу в НАТО Україна передусім має відповідати низці політичних вимог, які передбачають: демократичну політичну систему, яка функціонує і базується на ринковій економіці; повагу до національних меншин у відповідності з принципами, розробленими ОБСЄ; зобов'язання щодо мирного вирішення дискусійних питань із сусідніми країнами; можливість та зобов'язання щодо демократизації цивільно-військових структур та інших інститутів суспільства [5, 7].

Останнім часом Україна демонструє певний прогрес у досягненні певних критеріїв щодо встановлення демократичного цивільного контролю над Збройними силами (ЗС) та іншими військовими формуваннями. В державі практично створені умови для такого контролю: для забезпечення таких умов 19 червня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон України № 975-IV «Про демократичний цивільний контроль над Військовою організацією та правоохоронними органами держави». Цей Закон визначає, що демократичний цивільний контроль над військовою сферою являє комплекс політичних, економічних, правових, організаційних та інформаційних заходів, які здійснюються згідно з Конституцією та Законами України, які спрямовані на підтримку забезпечення захисту національних інтересів України, утвердження та укріплення конституційних принципів

демократичної, правової держави в сфері цивільно-військових відносин, забезпечення прав і свобод людини.

Водночас визначено завдання демократичного цивільного контролю, основними з яких є наступні:

- пріоритет політичних підходів щодо вирішення завдань військової розбудови;
- дотримання законодавства в діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань держави;
- створення умов, що унеможливають використання ЗС України та інших військових формувань для обмеження свобод громадян;
- запобігання та недопущення порушень конституційних прав і свобод громадян;
- надання, у відповідності з законами, в необхідних обсягах і раціональне використання бюджетних засобів, зокрема на реформування ЗС України;
- своєчасне, повне та достовірне інформування органів державної влади та суспільства про діяльність ЗС України, інших військових формувань держави.

Невід'ємною складовою демократичного цивільного контролю над ЗС України є також реформування Міністерства оборони (МО) України, де передбачається наявність більшості посад, як політичних, так і адміністративних, для цивільних осіб. На законодавчому рівні розподілені повноваження між МО та Генеральним штабом ЗС України.

Слід зазначити, що демократичний цивільний контроль над силовими структурами держави має досить чітку систему. Вона складається з парламентського контролю, контролю президента України, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, судовими органами, нагляду з боку прокуратури та громадського контролю.

Якість діяльності такої системи забезпечується відповідними суб'єктами, до яких належать президент України, Верховна Рада (ВР) України, Уповноважений Верховної Ради України по правам людини, Рада національної безпеки і оборони (РНБО) України, Кабінет міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, прокуратура, судові органи, громадяни України та громадські організації, ЗМІ.

Разом з тим, не можна стверджувати, що в Україні вже встановлено демократичний контроль над силовими структурами.

Для забезпечення такого контролю, на думку експертів [6, 183], необхідним є вирішення низки досить складних проблем, а саме:

- призначення цивільних осіб на вищі керівні посади в МО України. Тут проблема полягає, з одного боку, в недостатній компетентності цивільних у військовій сфері, з іншого – в несприйнятті та недовірі до цивільного керівництва з боку професійних військових;
- втручання військових в виборчий процес під час парламентських або президентських виборів та спроби використати свій адміністративний ресурс в інтересах того чи іншого кандидата;
- незбалансованість повноважень президента, уряду, Парламенту та судової влади у сфері цивільного контролю над оборонною реформою та сектором безпеки. Важелі контролю з боку виконавчої влади значно переважають над важелями контролю на військових з боку Парламенту. Уряд вирішує здебільшого оперативні проблеми в сфері оборони та безпеки, парламент – законодавчі проблеми і затверджує бюджет. Разом з тим, ВР України затверджує бюджетне фінансування ЗС, але при цьому не затверджує державних програм їхнього розвитку, а тому й не несе відповідальності за реалізацію зазначених програм. Проблемою українського Парламенту залишається обмеженість його повноважень щодо впливу на кадрову політику в силових структурах держави. Законодавством України

не передбачено узгодження з Парламентом ключових кадрових призначень в силових відомствах;

- обмеженість інформації про оборонну сферу та сектор безпеки;
- відсутність чіткого контролю над діяльністю спецслужб;
- нерозмежування повноважень силових структур в разі їх застосування всередині країни. За умов перехідного періоду така невизначеність може становити реальну загрозу основам демократії країни.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, не можна стверджувати, що в оглянутому аспекті Україна відповідає тим вимогам та критеріям, що їх висуває Альянс до країн-кандидатів щодо встановлення демократичного цивільного контролю над збройними силами.

Головною ж вимогою НАТО залишається розбудова демократичного суспільства в державі. Під цю вимогу підпадає необхідність проведення демократичного діалогу між представниками різних політичних сил, потреба проведення комплексної реформи політичної системи, необхідність розвитку ефективних інститутів демократії, забезпечення верховенства права, завершення розпочатих економічних реформ. При цьому відомі українські експерти наголошують на головному – необхідно «мати консенсус всередині суспільства щодо необхідності вступу України до НАТО, який в демократичних країнах оцінюється за результатами загальнонаціонального референдуму» [6, 179]. Однак, на сьогодні рішення українського суспільства може виявитися не на користь інтеграції. За даними соціологічних опитувань, кількість супротивників вступу України до НАТО перебільшує кількість прихильників цієї ідеї на 35,5% [6, 145]. Тому нерідким явищем в столиці та інших великих містах держави стають антинатівські демонстрації протесту, що час від часу організуються «лівими» політичними силами та їх прихильниками.

Значним прошарком населення України НАТО асоціюється з агресором. Дослідники аргументовано доводять, що події в Югославії в 1999 р. та навколо Іраку в 2003-2004 рр. посилили такий імідж та ще додали негативу. Навіть серед молоді, де ідея вступу до НАТО знаходить найбільшу підтримку, бренд «миротворець» НАТО втратив свій статус. В українському суспільстві превалює думка про те, що через НАТО Україна буде втягнута у воєнні дії. Дебати у Верховній Раді України в травні 2003 р. щодо перебування українського батальйона хімічної та бактеріологічної розвідки та захисту в складі коаліційних сил в зоні Перської затоки засвідчили не лише відмінність у поглядах парламентарів, а й відобразили певну думку суспільства [6, 179-180].

Звідси особливої актуальності набуває роль демократичної освіти в Україні, вивчення громадської думки, пояснення політики Альянсу широким колам української громадськості, популяризації здобутків НАТО, пояснення того, що дає Україні співпраця з Альянсом. Інтеграція України в НАТО не може відбуватися механічно – вона безпосередньо залежить від суспільної і державної еволюції.

Інтеграція до НАТО має насамперед проблему сприйняття суспільною свідомістю. Українському керівництву важливо переконати народ України в тому, що його амбіційна програма реформ і прагнення членства в НАТО слугують інтересам країни. При цьому на сьогодні головною проблемою є недостатня інформованість громадян, про що також свідчать дані соціологічних опитувань, які регулярно проводяться в Україні. Так, наприкінці 2007 р. 49,9% респондентів вважали себе недостатньо поінформованими або зовсім неінформованими стосовно НАТО [6, 144].

В освітянській сфері особливо важливим є сприяння участі громадськості в конструктивних дебатах щодо сутності НАТО, розвитку відносин Україна – НАТО, стимулювання безперервного процесу обговорення питань забезпечення національної безпеки України та її гарантій. Найголовнішим фактором виступає підтримка молоді. Саме молоді доведеться надалі розвивати співробітництво з Альянсом, і саме молоде покоління ви-

глядає найменш поінформованим прошарком українських громадян щодо НАТО, бо лише 13,7% молоді заявили про свою обізнаність в євроатлантичних питаннях [6, 144].

У разі здобуття членства в НАТО Україна не лише отримає так необхідні їй гарантії безпеки. Наша держава посідатиме належне місце серед демократій світу, перетвориться на успішну і процвітаючу демократичну потугу, якою мають пишатися всі покоління українців.

Література:

1. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р. / Довідник НАТО. – Brussels - Belgium: NATO Public Diplomacy Division, 2006. – 383 р.
2. Палій О. Навіщо Україні НАТО? – К.: Дніпро, 2006. – 144 с.
3. План дій щодо членства. – 1999.
4. Charter on a Distinctive Partnership between the North Atlantic Treaty Organization and Ukraine. – Brussels - Belgium: NATO Public Diplomacy Division, 2007. – 8 р.
5. Україна – НАТО: інтенсифікований діалог. – Brussels - Belgium: NATO Public Diplomacy Division, 2006.
6. Богданович В.Ю., Егоров Ю.В., Маначинский А.Я. НАТО и Украина (кто и зачем тянет Украину в НАТО?). – К.: Изд. дом. «Румб», 2008. – 200 с.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

*Шнирков О.І.**

РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ – ЧЛЕНАХ ЄС

У 2000 р. Європейська Рада прийняла «Лісабонську стратегію», основною метою якої є перетворення Союзу у найбільш конкурентну економіку у світі та досягнення повної (згідно з цим розумінням в ринковій економіці) зайнятості до 2010 р.

Ця стратегія формує три основні складові розвитку Союзу на 2001-2010 рр.:

- економічну складову, що передбачає перехід до конкурентної, динамічної економіки, яка базується на знаннях. Акцент зроблено на необхідності постійної та ефективної адаптації до змін в інформаційному середовищі, значного зростання наукових досліджень;
- соціальну складову, що має за мету модернізацію Європейської соціальної моделі розвитку через збільшення інвестицій у людські ресурси, зокрема освіти, навчання, перепідготовку, проведення активної політики зайнятості. Такий підхід має полегшити перехід до економіки знань;
- збереження довкілля, яке, зокрема, передбачає, що економічне зростання повинно все менше залежати від використання природних ресурсів.

Фактично Лісабонська стратегія визначає місце і роль економіки ЄС у світовому господарстві як економіки знань, її міжнародну спеціалізацію на виробництві високотехнологічних продуктів, вирішення на цій основі соціальних проблем.

Економічне зростання та створення робочих місць є також основною метою Послання Європейської Комісії «Глобальна Європа: конкуруючи у світі» (2006 р.) [4]. У Посланні констатується, що ЄС втрачає позиції у сфері високих технологій, у т.ч. на світових ринках. З цією метою ЄС концентрує свою увагу на подальшому відкритті зовнішніх ринків з одночасним розширенням та поглибленням доступу інших країн на Єдиний внутрішній ринок Союзу як шляхом багатосторонніх механізмів у межах СОТ, так й двосторонніх, зокрема, зон вільної торгівлі. Розширення взаємного доступу на ринки ЄС та країн-партнерів відбуватиметься шляхом:

- а) усунення тарифних бар'єрів у торгівлі;
- б) доступу до природних ресурсів, особливо енергії;
- в) нових сфер економічного зростання — інтелектуальної власності, послуг, інвестицій, конкуренції.

* доктор економічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У 2006 р. ЄС-27 витратив 1,84 % ВВП на НДДКР, у 2005 р. – 1,84 %, у 2000 – 1,86 %. У 2006 р. відповідні витрати для ЄС-27 склали більше 210 млрд. євро. У 2006 р. найбільш інтенсивними витрати на науково-дослідницьку діяльність були у Швеції (3,82 % від ВВП), Фінляндії (3,45 %), найменш інтенсивні – у Словаччині (0,44 %), Болгарії (0,48 %), Кіпру (0,42 %) (див. табл. № 1.1).

Таблиця № 1.1. Витрати на НДДКР та кількість науковців та інженерів у ЄС-27

Країни	Витрати на НДДКР, млрд. євро	Інтенсивність НДДКР, витрати на НДДКР у % до ВВП			Науковці та інженери, % від робочої сили
		2006	2000	2005	2006
ЄС-27	212837	1.86	1.84	1.84	4.8
Бельгія	5798	1.97	1.84	1.83	7.9
Болгарія	121	0.52	0.49	0.48	3
Чехія	1761	1.21	1.41	1.54	3.3
Данія	5349	2.24	2.45	2.43	6
Німеччина	58231	2.45	2.48	2.51	5.7
Естонія	151	0.61	0.93	1.14	4
Ірландія	2306	1.12	1.26	1.32	6.8
Греція	1223		0.58	0.57	4.3
Іспанія	11382	0.91	1.12	1.16	4.6
Франція	37983	2.15	2.13	2.12	4.8
Італія	15599	1.05	1.1		3.1
Кіпр	62	0.24	0.4	0.42	4.2
Латвія	112	0.44	0.56	0.69	3.4
Литва	191	0.59	0.76	0.8	4.1
Люксембург	497	1.65	1.57	1.47	5.6
Угорщина	900	0.78	0.94	1	4.2
Мальта	28		0.54	0.55	3.9
Голландія	9168	1.82	1.73	1.72	5.6
Австрія	6324	1.91	2.41	2.45	3
Польща	1513	0.64	0.57	0.56	5.2
Португалія	1201	0.76	0.81		2.7
Румунія	444	0.37	0.41	0.46	4
Словенія	486	1.41	1.46	1.59	5.5
Словаччина	217	0.65	0.51	0.49	3
Фінляндія	5761	3.34	3.48	3.45	6.7
Швеція	11691		3.89	3.82	6.5
Великобританія	31828	1.85	1.76		4.9

Джерело: [8].

Найбільше зростання інтенсивності НДДКР у 2000 – 2006 рр. відбулося в Австрії (з 1,91 % до 2,45 %), Естонії (з 0,61 % до 1,14 %), Чехії (з 1,21 % до 1,54 %), щонайменше у

шести країнах вона зменшилася (Бельгія, Болгарія, Франція, Люксембург, Польща, Словаччина). За абсолютними показниками витрат країнами-лідерами в ЄС-27 є ФРН (58231 млн. євро), Франція (37983) та Великобританія (31828). Разом на ці країни припадало приблизно 60 % всіх витрат ЄС-27 на НДДКР.

Важливе значення для ефективності інноваційного процесу має також забезпеченість країн науковцями та інженерами. У 2006 р. 4,8 % всієї робочої сили ЄС-27 склали науковці та інженери. Тут найбільші відповідні показники мали Бельгія (7,4 %), Ірландія (6,8 %), Фінляндія (6,7 %), найменші – Словаччина, Болгарія, Австрія (3,0 %) та Португалія (2,7 %).

Лісабонська стратегія розвитку Європейського Союзу основною метою висунула перетворення європейської економіки в економіку знань. Для оцінки та порівняння інноваційного розвитку окремих країн-членів Союзу Маастрихтським економічним дослідницьким інститутом інновацій та технологій разом з Об'єднаним дослідницьким центром Європейської Комісії було розроблено Європейський інноваційний рейтинг (ЄІР) як інструмент аналізу тенденцій розвитку окремих країн Союзу, а також провідних національних інноваційних систем інших країн.

Індикатори інноваційного процесу, які використовуються за даним підходом у 2006 р., згруповані за 5 напрямками та 2 розділами: витрати та результати (всього 25 індикаторів). Інноваційні витрати включають три напрями:

- інноваційні драйвери (15 індикаторів), які вимірюють структурні передумови розвитку інноваційного потенціалу;
- створення знань (4 індикатори), які оцінюють інвестиції у НДДКР, що розглядаються як ключові елементи створення ефективної економіки знань;
- інновації та підприємництво (6 індикаторів), які дають уявлення про зусилля фірм у сфері інновацій.

Інноваційні результати включають два напрями:

- застосування (5 індикаторів), які вимірюють структуру зайнятості, виробництва, торгівлі та їх внесок у створення доданої вартості в інноваційних секторах;
- інтелектуальна власність (5 індикаторів), які оцінюють досягнуті результати з точки зору ефективних ноу-хау.

Табл. 1.2 показує значення 25 індикаторів по 5 напрямках для ЄС-25, ЄС-15, європейських інноваційних лідерів, а також США та Японії для порівняння.

Таблиця № 1.2. Європейський інноваційний рейтинг 2006 р.

		ЄС-25	ЄС-15	Європейські інноваційні лідери	США	Японія
I	Інноваційні драйвери					
I.1.	Населення віком від 20 до 29 років, що має початкову і середню освіту (на 1000 чол.)	12.1	13.6	ІР (23,1) ФР (22,0) ВК (18,1)	10.2	13.4
I.2.	Населення, що має вищу освіту, віком від 25 до 64 років (на 100 чол.)	22.8	24	ФІ (34,6) ДН (33,5) ЕС (33,3)	38.4	37.4
I.3.	Широта проникнення Інтернет (кількість користувачів Інтернет на 100 чол.)	10.6	12	ІЗ (22,5) НД (22,4) ДН (22,0)	14.9	16.3
I.4.	Участь у навчанні протягом життя в розрахунку на 100 чол. (віком від 25 до 64 років)	11	12.1	ШВ (34,7) ВК (29,1) ДН (27,6)		
I.5.	Рівень середньої освіти, (% від населення віком від 20 до 24 років)	76.9	74.1	НР (96,3) СІІ (91,5) СО (90,6)		

		ЄС-25	ЄС-15	Європейські інноваційні лідери	США	Японія
2	Створення знань					
2.1.	Державні витрати на НДДКР, % до ВВП	0.65	0.66	ІЗ (1,17) ФІ (0,99) ШВ (0,92)	0.68	0.74
2.2.	Витрати фірм на НДДКР, % до ВВП	1.2	1.24	ШВ (2,92) ФІ (2,46) ШЦ (2,16)	1.87	2.39
2.3.	Частка середньо- та високотехнологічних НДДКР, % до витрат на виробничі НДДКР		89.2	ШВ (92,7) НМ (92,3) ШЦ (92,0)	89.9	86.7
2.4.	Частка підприємств, що одержують державні субсидії на інновації			ЛК (39,3) ІР (27,8) АВ (17,8)		
3	Інновації в підприємстві					
3.1.	СМБ, що впроваджує внутрішні інновації, % до всього СМБ			ІР (47,2) ІЗ (46,5) НМ (46,2)		15.3
3.2.	Інноваційний СМБ, що кооперує з іншими, % від всього СМБ			ДН (20,8) ШВ (20,0) ФІ (17,3)		6.9
3.3.	Інноваційні витрати, % до обороту			ШВ (3,47) ІС (3,08) НМ (2,93)		
3.4.	Венчурний капітал ранніх стадій, % до ВВП		0.023	ДН (0,068) ШВ (0,067) ВК (0,048)	0.072	
3.5.	Витрата на ІКТ, % до ВВП	6.4	6.4	ЕС (9,8) ЛТ (9,6) ШВ (8,6)	6.7	7.6
3.6.	СМБ, що використовує організаційні інновації, % до всього СМБ			ШЦ (63,0) ЛК (58,4) ДН (57,1)		
4	Застосування					
4.1.	Зайнятість у високотехнологічних послугах, % до всієї робочої сили	3.35	3.49	ШВ (5,13) ІЗ (4,97) ДН (4,69)		
4.2.	Експорт високотехнологічних продуктів як частка всього експорту	18.4	17.7	МТ (55,9) ЛК (29,5) ІР (29,1)	26.8	22.4
4.3.	Продажі нової для ринку продукції, % до обороту			МТ (13,6) СЛ (12,8) ПТ (10,8)		
4.4.	Продажі нової для фірм продукції, % до обороту			ПТ (15,1) НМ (10,0) ІП (10,0)		
4.5.	Зайнятість в середньо- і високотехнологічному виробництві, (% до роб. сили)	6.66	6.71	НМ (10,43) СО (9,63) ЧЕ (9,42)	3.84	7.3
5	Інтелектуальна власність					
5.1.	Патенти, що видані Європейським патентним офісом, на млн. чол.	136.7	161.4	ШЦ (425,6) НМ (311,7) ФІ (305,6)	142.6	174.2
5.2.	Патенти, що видані Американським офісом патентів і торгових марок, на млн. чол.	50.9	60.2	ШЦ (168,4) НМ (123,0) ШВ (109,7)	277.1	304.6
5.3.	Патенти Тріади офісів, на млн. чол.	32.7	38.9	ШЦ (108,9) ФІ (101,7) НМ (85,2)	47.9	102.1
5.4.	Комерційні торгові марки, на млн. чол.	100.7	115.7	ЛК (782,7) ШЦ (225,2) АВ (187,0)	33.8	11.7
5.5.	Комерційні виробничі зразки, млн. чол.	110.9	127.6	ЛК (377,6) ДН (243,2) ШЦ (210,0)	17.5	13.2

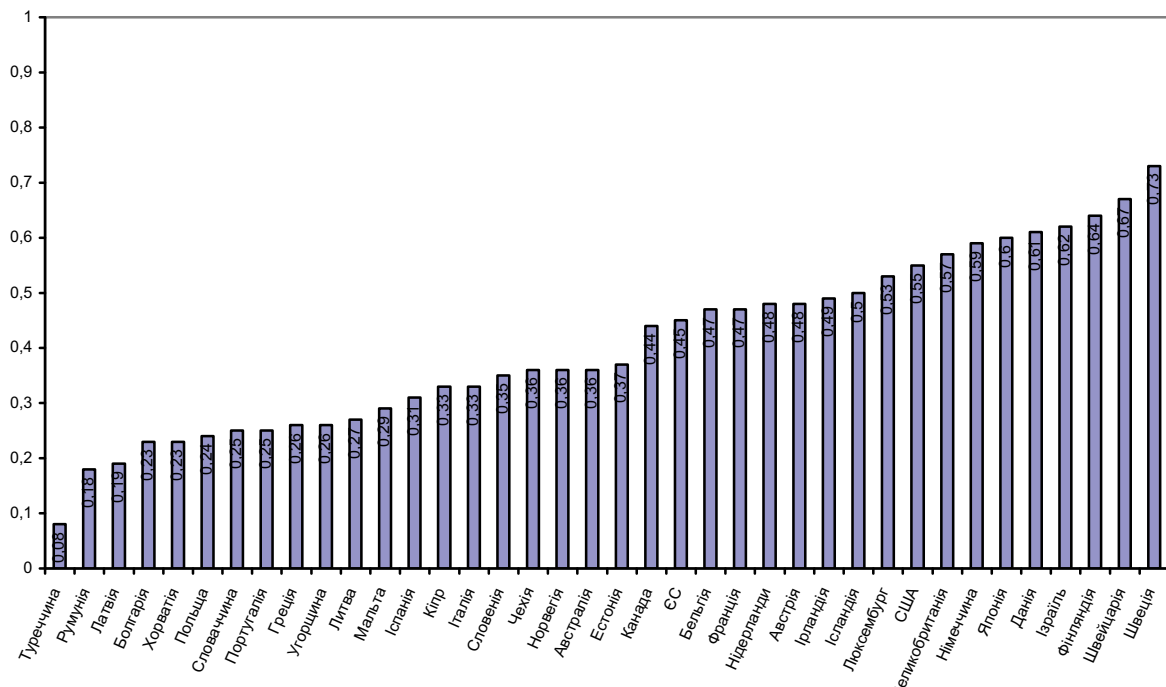
Скорочення: ІР – Ірландія, ІС – Ісландія, НР – Норвегія, ФІ – Фінляндія, ДН – Данія, ЛК – Люксембург, ШВ – Швеція, ШЦ – Швейцарія, НМ – Німеччина, СЛ – Словаччина, АВ – Австрія, ЛТ – Латвія, ІП – Іспанія, МТ – Мальта, ВК – Великобританія, ЕС – Естонія, ІЗ – Ізраїль, ФР – Франція, ПТ – Португалія, СО – Словенія, ЧЕ – Чехія.
Джерело: [8].

Кращі показники інноваційного процесу (перші три місця) розпорошені по 22 європейських країнах. Більше всіх у першій трійці з'являється Швеція (10 разів), а також Данія та ФРН (по 8 разів). По більшій кількості індикаторів різниця є незначною, тому тут дійсно важко відокремити лідерів. Лише за індикаторами частки фірм, які отримують державне фінансування НДДКР, частки високотехнологічних товарів у всьому експорті, продажі нової продукції у % до обігу, патентів Європейського патентного офісу, торгівельних

марок та дизайну Співтовариства можна визначити «інноваційного лідера». Разом із тим, країна-інноваційний лідер повинна мати достатньо високі всі індикатори інноваційного процесу. Тому лише окремі з країн ЄС можуть претендувати на лідирування тут у світовому масштабі.

Якщо взяти до уваги Інтегральний інноваційний індекс (ІІІ) за 2007 р., то можна визначити 4 основні групи або інноваційні кластери країн Союзу (див. табл. 1.3):

Таблиця № 1.3. Інтегральний інноваційний індекс, 2007 р.

Джерело: [3].

Якщо порівняти показники Інтегрального інноваційного індексу за останні роки, можна зробити висновок, що серед країн ЄС має місце процес інноваційної конвергенції, тобто зближення рівнів їх інноваційного розвитку. Індекси перших двох кластерів відносно зменшуються, тоді як індекси двох інших кластерів відносно зростають. Разом з тим різниця по окремих показниках інноваційного процесу між країнами ЄС залишається все ще значною.

Зауважимо також, що склад інноваційних кластерів ЄС є достатньо стабільним протягом останніх п'яти років. Однак окремі країни покращили своє інноваційне розташування в ЄС. Так, Люксембург намагається увійти до групи інноваційних лідерів, у 2005 р. Кіпр та Мальта приєдналися до третього кластера, Латвія та Румунія увійшли до складу четвертого, у 2007 р. Латвія потрапила до третього.

Так, якщо збережуться сучасні тенденції розвитку індикаторів інноваційного розвитку, жодна з країн третього кластеру до 2010 р. не вийде на рівень середніх показників по ЄС-25. У кращому випадку Угорщина, Словенія, Італія можуть вийти на середні показники ЄС-25 до 2015 р. Для Мальти, Словаччини, Польщі цей процес затягнеться на 50 років. З іншого боку, Франція та Великобританія, які мають поки що індикатори вище середніх по ЄС-25, можуть за 5-10 років мати відповідні показники нижчі за середні по Союзу. Така суттєва різниця в індикаторах інноваційного розвитку ставить перед країнами-членами ЄС питання про чітке визначення основних напрямів покращення дієвості національних інноваційних систем.

Незважаючи на процеси інноваційної конвергенції, країни-члени ЄС все ще суттєво відрізняються між собою за рівнем розвитку окремих напрямів інноваційного процесу (див. табл. № 1.4). Якщо важко визначити конкретного лідера та конкретну країну, яка відстає за напрямом, різниця між групами країн простежується чітко.

Таблиця № 1.4. Країни-лідери та країни, що відстають за напрямками інноваційного процесу ЄС у 2006 р.

Напрями інноваційного процесу	Країни-лідери	Країни, що відстають
Інноваційні драйвери	Фінляндія, Швеція, Данія, Великобританія	Мальта, Португалія, Румунія, Угорщина
Створення знань	Швеція, Фінляндія, ФРН, Австрія	Словаччина, Естонія, Португалія, Румунія
Інновації та підприємництво	Фінляндія, Швеція, Данія, Естонія	Кіпр, Іспанія, Словаччина, Румунія
Застосування	Мальта, ФРН, Фінляндія, Великобританія	Латвія, Кіпр, Литва, Греція
Інтелектуальна власність	ФРН, Люксембург, Фінляндія, Швеція	Румунія, Болгарія, Литва, Словаччина

Джерело: складено за [2].

Хоч за останні роки сталою є тенденція зменшення інноваційного розриву ЄС із США та Японією, Союзу в цілому буде необхідно більше 60 років аби вийти на рівень показників інноваційного розвитку, наприклад, США. Так, за 2002-2007 рр. відставання ЄС-25 від США зменшилося з -0,164 до -0,098 Інтегрального інноваційного індексу, від Японії – з -0,162 до -0,150. ЄС-25 відстає від США та Японії за напрямками інноваційних драйверів, створення знань та інтелектуальної власності, щодо двох інших напрямів, то тут чітких висновків поки що зробить важко. Якщо брати конкретні показники, то ЄС-25 випереджає своїх конкурентів лише по чотирьох показниках з 15, по інших він відстає. Причому більш швидкими темпами ЄС наздоганяє США, тоді як різниця з Японією скорочується дещо повільно.

Важливою є проблема впливу інноваційного розвитку на економічний розвиток країн-членів ЄС, перш за все на рівень ВВП на душу населення, продуктивність праці, економічне зростання. Проведені дослідження доводять, що інновації мають суттєвий ефект, зокрема на рівень економічного розвитку, продуктивність праці (див. рис. № 1.1).

Рис. №1.1 показує, що рівень ВВП на душу населення залежить від інноваційного розвитку країни, особливо для менш розвинених країн ЄС. Більш розвинені країни Союзу мають близькі показники ВВП на душу населення одночасно із суттєво різними показниками інноваційного розвитку, що свідчить про існування впливу інших структурних факторів. Той же висновок можна зробити внаслідок регресійного аналізу залежності між Інтегральним інноваційним індексом та п'ятьма макроекономічними показниками двох груп країн ЄС, зокрема продуктивністю праці. Така залежність є більшою саме для менш розвинених країн ЄС [1].

Доповідь з європейського інноваційного розвитку 2006 р. також доводить суттєвий позитивний взаємозв'язок між інноваціями та економічним розвитком окремих галузей та видів виробництва. Сектори виробництва з більш високими інноваційними показниками, як правило, мають більші темпи зростання продуктивності праці [1].

Інноваційний секторальний індекс (ІСІ) складається з 15 інноваційних індикаторів для кожного сектора виробництва: частка зайнятих з вищою освітою; частка фірм, що ви-

користуються навчання персоналу з метою розвитку та/або впровадження інновацій; частка фірм, що отримують державні субсидії на інновації; частка фірм, що здійснюють внутрішні інновації; частка малих та середніх фірм, що співпрацюють з іншими; витрати на інновації у відсотках до загального обігу; частка нових товарів для ринку у загальних продажах сектору; частка нових товарів для фірми, але не нових товарів для ринку у загальних продажах сектору; частка фірм, що здійснюють патентні заявки; частка фірм, що використовують торгівельні марки; частка фірм, що використовують реєстрацію патентів на дизайн [1].

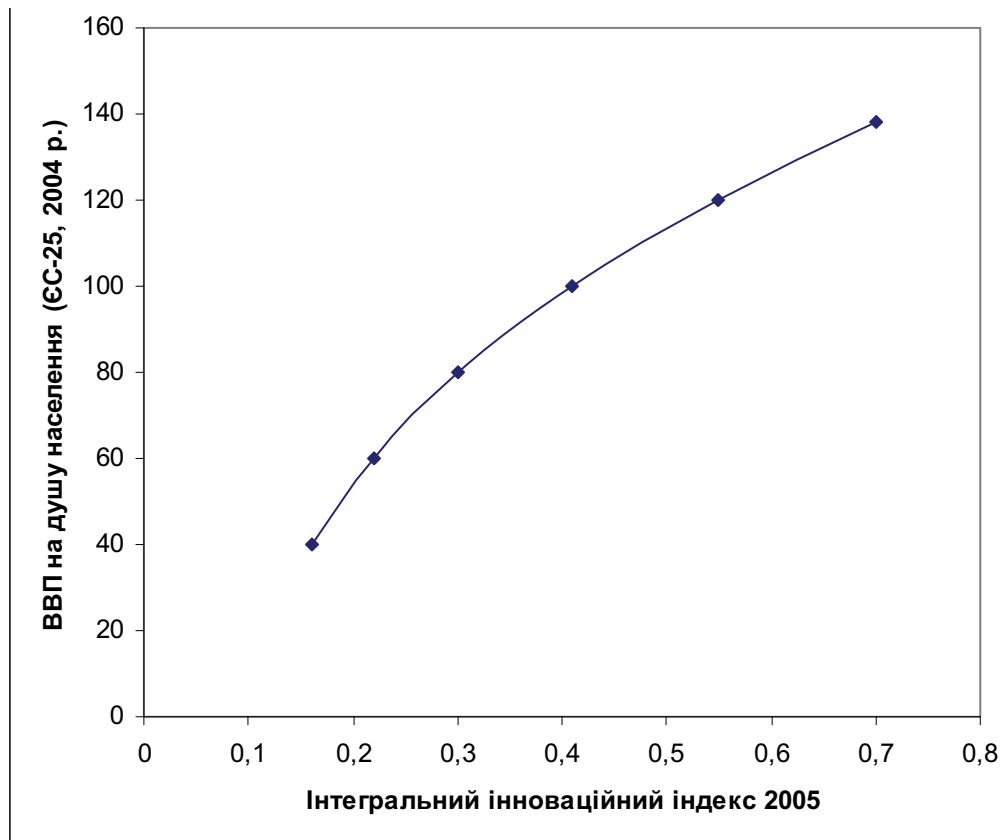

Рисунок № 1.1. Інноваційний розвиток та ВВП на душу населення в ЄС-25

Джерело: [1].

Розрахунки ІСІ у 2005 р. для ЄС-15 показали, що найбільш інноваційними секторами було виробництво електронного та оптичного обладнання (0,63), а також інформаційних та комунікаційних технологій (0,61), комп'ютерних послуг (0,59), хімічних продуктів (0,58), автомобілів, причепів та напівпричепів (0,57), діяльність у сфері нерухомості, оренди та бізнесу (0,56), транспортної техніки (0,56), електронних машин та апаратів (0,55), машинобудування (0,54). Середній рівень інноваційної активності мали виробництво гуми та пластмаси (0,48); обробна промисловість (0,47); основних металів (0,45); промисловість у цілому (без будівництва) (0,45); інші неметалеві мінеральні продукти (0,41); папір, паперові продукти, друкарство (0,40); послуги для бізнесу (0,39); металеві вироби, за виключенням машинобудівної продукції (0,38); харчова промисловість, напої та тютюнові вироби (0,38); фінансове посередництво (0,37); деревина та вироби з деревини, за виключенням меблів (0,36); гуртова та комісійна торгівля (0,35); постачання електроенергії, газу та води (0,35); текстильні вироби (0,34). Найнижчі показники ІСІ

мають транспорт, зберігання та комунікації, видобуток мінеральної сировини та каміння – по 0,29.

Кожен сектор має своїх лідерів за рівнем інновацій (див. табл. № 1.5).

Таблиця № 1.5. Країни-лідери галузевих інновацій ЄС-15

Галузь	Країни-лідери		
Промисловість у цілому	Фінляндія	ФРН	Бельгія
Видобуток мінеральної сировини та каміння	Фінляндія	Норвегія*	Голландія
Обробна промисловість	Фінляндія	ФРН	Бельгія
Харчова промисловість, напої та тютюнові вироби	Бельгія	Швеція	Франція
Текстильні вироби	Фінляндія	ФРН	Бельгія
Деревина та вироби з неї	ФРН	Фінляндія	Австрія
Папір, паперові вироби, друкарство	Фінляндія	ФРН	Люксембург
Хімічні продукти	Австрія	Фінляндія	Бельгія
Вироби з гуми та пластмаси	Швеція		Франція
Інші неметалеві мінеральні продукти	ФРН	Фінляндія	Швеція
Основні метали	Фінляндія	Австрія	Швеція
Металеві вироби, за виключенням машинобудівної продукції та обладнання	Фінляндія	Бельгія	ФРН
Машинобудівна продукція та обладнання	Фінляндія	ФРН	Голландія
Електричне та оптичне обладнання	Фінляндія	Бельгія	Швеція
Електричні машини та апарати	ФРН	Фінляндія	Франція
Транспортне обладнання	ФРН	Франція	Австрія
Автомашини, причепа та напівпричепа	ФРН	Франція	Австрія
Постачання електроенергії, газу та води	Португалія	Голландія	ФРН
Послуги	Швеція	Фінляндія	ФРН
Гуртова комісійна торгівля	Швеція	Фінляндія	ФРН
Транспорт, зберігання та комунікації	Фінляндія	Люксембург	Бельгія
Фінансове посередництво	Бельгія	Швеція	Греція
Комп'ютерні послуги	Греція	ФРН	Бельгія

*Норвегія не є членом ЄС

Джерело: [1].

Фінляндія є лідером в 11 галузях, ФРН – у 5 з 25 галузей. Ці ж країни є серед перших трьох країн: Фінляндія у 17, ФРН у 16 галузях. Невеликі економіки Фінляндії, Австрії, Бельгії мають високі інноваційні показники у декількох галузях. Фінляндія, ФРН та Бельгія є лідерами в обробній промисловості у цілому по ЄС-15. Швеція, Фінляндія, ФРН мають найкращі показники і у сфері послуг. Провідні позиції Португалії у фінансовому посередництві пояснюються високим рівнем показників захисту винаходів та інновацій. Греція займає перше місце у галузі комп'ютерних послуг завдяки значним витратам на НДДКР у галузі. Незначне представництво серед лідерів Голландії та Данії (взагалі від-

сутнє) скоріше свідчить про достатньо високий рівень інновацій в цілому по всіх галузях цих країн без пікових значень по окремих галузях.

У країнах ЄС за останні роки як серед науковців, так і політиків сформувалася позиція щодо ключової ролі інноваційних кластерів. Саме мережі відіграють роль інноваційного кластера, який рухає вперед всю економіку знань країн Співтовариства [6; 11]. До таких кластерів, наприклад, належить науково-інноваційні мережі Каталонії та Країни Басків в Іспанії, Венето в Італії, Шотландії у Великобританії, Софія Антіполіс у Франції, Данії, Нідерландах. Такі ж процеси відбуваються в Австрії, Чехії, Швеції, ФРН. Зокрема, у 2006 р. в ЄС-27 70 млн. робітників було зайнято у галузях послуг з інтенсивним використання знань та 7 млн. – у високотехнологічних галузях послуг, або 32,6 % та 3,3 % всіх зайнятих відповідно. Найбільшу кількість зайнятих мали регіони Іль де Франс (Франція) – 2,1 млн.; Ломбардія (Італія) – 1,4 млн. Відносні найвищі показники тут мають Стокгольм (Швеція) – 56,7 % всіх зайнятих та Внутрішній Лондон (Великобританія) – 56,6 % [8].

Суттєво диференційованою по країнах ЄС є також структура витрат на НДДКР, роль та значення практичних розробок, які безпосередньо пов'язані з інноваційним процесом (див. табл. № 1.6).

Таблиця № 1.6. Структура витрат на НДДКР по всіх галузях, окремі країни ЄС %%, 2003 р.

Країна	Прикладні дослідження	Фундаментальні дослідження	Прикладні розробки
ЄС-27	35,2	23,1	41,4
Болгарія	46,9	37,3	15,8
Чехія	30	25,1	44,9
Данія	27	17,9	55,1
Естонія	28,2	36,4	35,3
Ірландія	32,2	14,9	48
Франція	36,2	24,1	38,7
Кіпр	58,6	18,5	22,9
Латвія	45,1	32,1	22,8
Литва	38	35,5	26,5
Угорщина	30,1	31,1	33,7
Австрія	36,3	17,5	44,3
Польща	22	33,1	30,4
Португалія	39,9	25,4	34,7
Румунія	51,4	22,4	14,5
Словенія	62,4	11,7	25,9
Словаччина	44,8	37,2	18,1

Джерело: складено за [9, 2].

Так, у Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Угорщині, Польщі та Словенії більше 30,0 % всіх витрат на НДДКР спрямовані на фундаментальні дослідження, тоді як середній показник по ЄС-27 складає 23,1 %. Це частково може бути пояснено домінуючою роллю публічного сектору в наукових дослідженнях цих країн у цілому. Зауважимо, що ці країни не є інноваційними лідерами в ЄС.

З іншого боку, Данія та Ірландія є інноваційними лідерами в ЄС та витрачають відповідно 55 % та 48 % саме на практичні розробки. Разом з тим, найвищі європейські показники є меншими за японські (61 %) та американські (55,4 %).

Таким чином також коливається питома вага практичних розробок у відповідних витратах бізнес-структур, уряду та вищих навчальних закладів (див. табл. № 1.7).

Таблиця № 1.7. Питома вага витрат на практичні розробки, %%, 2003 р.

Сектор		Питома вага
Бізнес	ЄС-27	57
	Естонія (макс.)	85
	Румунія (мін.)	22
Уряд	ЄС-27	22,3
	Португалія (макс.)	36,1
	Словаччина (мін.)	2,4
ВНЗ	ЄС-27	5,6
	Словенія (макс.)	16,9
	Франція (мін.)	2,2

Джерело: складено за [9, 3-4].

Можна зауважити, що бізнес-структури в ЄС спеціалізувалися саме на практичних розробках, тоді як урядове фінансування (у меншій мірі) та з усіма ВНЗ (у більшій мірі) сконцентровано на фундаментальних розробках. Лідерами у бізнес-секторі за питомою вагою витрат на практичні розробки в ЄС є Естонія (82 %) та Латвія (76 %), найменші показники мають Словаччина (31 %) та Румунія (22 %).

Для урядових витрат відзначимо значну вагу фінансування практичних розробок у Португалії (36,1 %), Франції (32,5 %), Польщі (26,8 %), найменші відповідні показники Словаччини (2,4 %), Мальти (0 %). Нарешті, достатньо активну роль у практичних розробках грають ВНЗ Словенії (16,9 %), Угорщини (16,7 %) та Латвії (16,5 %). Для більшості країн ЄС очевидно є спеціалізація ВНЗ саме на фундаментальних дослідженнях.

Важливе значення для розвитку національних інноваційних систем мають джерела інформації, які використовують підприємства з метою інноваційного розвитку. Джерела інноваційної інформації можуть бути згруповані у чотири основні групи: внутрішні джерела (А); ринкові джерела (Б); інституційні джерела (В) та інші (Г). У цілому по ЄС-27 підприємства, які впроваджують інновації, частіше використовують внутрішні та ринкові джерела, ніж інституційні (див. табл. № 1.8).

Разом із тим, ступінь використання окремих джерел інформації для інновацій має національні особливості. Так, показники використання внутрішніх джерел для країн ЄС-27 коливаються між 40 та 50%, однак для Кіпру він складає 85,9%, тоді як для Литви лише 32%. Оцінка значення постачальників змінюється від 20% до 30%, однак для Кіпру – 50,8%, а для Литви – майже 16%. Роль клієнтів та покупців коливається по окремих країнах від 20% до 30%, але для Ірландії – 49,9%, найменший показник для Італії – 13,8%. Середня оцінка по ЄС-27 ролі конкурентів – від 10% до 20%, максимальна для Кіпру – 27,9%, мінімальна для Італії – 5,6%.

Максимальні та мінімальні показники по консультантах, комерційних лабораторіях мають відповідно Кіпр – 25,3% та Фінляндія – 2,4%. Немає суттєво розбіжних оцінок по університетах (максимум Люксембург – 5,4%, мінімум Литва – 1,1%) та публічних наукових інституціях (Люксембург – 4,4% та Данія – 0,5%). Серед інших джерел звернемо

увагу на високі національні показники конференцій, виставок для Кіпру – 36,4%, наукових журналів, публікацій для Греції – 21,5%, асоціацій для Люксембургу – 14,0%.

Таблиця № 1.8. Найбільш важливі інформаційні джерела для інновацій підприємств (% від підприємств, що впроваджують інновації, ЄС-27)

Джерело	%%	Джерело	%%
Внутрішні для підприємства або групи підприємств (А)	47,4	Наукові журнали та торговельні/технічні публікації (Г)	7,6
Клієнти або покупці (Б)	27,2	Консультанти, комерційні лабораторії або приватні науково-дослідницькі інституції (Б)	5,5
Постачальник обладнання, матеріалів, компонентів та програмних продуктів (Б)	23,8	Професійні або промислові асоціації (Г)	4,9
Конкуренти або інші підприємства у галузі (Б)	11,6	Університети або інші вищі навчальні заклади (В)	3
Конференції, торгові ярмарки та виставки (Г)	11,2	Урядові або публічні наукові інституції (В)	2

Джерело: [10].

Якщо по переважній більшості інформаційних джерел існує досить суттєва варіація показників, то практично всі країни дають однаково низьку статистику щодо ролі університетів та публічних наукових інституцій. Це також підтверджує висновок, що зв'язки між науковими інституціями та промисловістю в ЄС-27 є слабкими по всіх країнах-членах.

Порівняно з Північною Америкою, університети в Європі генерують набагато менше винаходів та патентів. Причинами тому є менш систематичне та професійне управління знаннями та інтелектуальною власністю; культурні бар'єри між підприємцями та науковцями; недостатня ініціативність; правові перешкоди; фрагментарність ринків знань та технологій [5].

Слабкість зв'язку між наукою та промисловістю в ЄС-27 також підтверджується аналізом структури основних партнерів підприємств в інноваційній сфері. Підприємства країн ЄС-27 активно співпрацюють з іншими інституціями щодо інноваційного процесу: такі показники для 2002-2004 рр. коливалися від 56% у Литві до 13% в Італії. У середньому одне з трьох підприємств ЄС-27 співпрацювало щонайменш з одним партнером з питань інновацій. Найбільшу роль у цьому процесі відігравали ринкові партнери (клієнти, постачальники): від 9% до 17%. На інші підприємства у межах однієї групи припадало у середньому 10%. Лише від 6% до 9% підприємств співпрацювали з університетами та іншими громадськими науковими інституціями.

Структура інноваційних партнерів для окремих країн ЄС-27 має національні особливості. Усі види співробітництва використовує 56% латвійських підприємств. Найменші показники у ФРН – 16% та Італії – 13%. Співпрацю у межах промислової групи більш інтенсивно використовують підприємства Фінляндії – 23,5, Італія – лише 3%.

Постачальники як партнери більш задіяні в інноваційному процесі підприємств Латвії (45,5%) та Фінляндії (40,8%), найменша їх роль у ФРН (7%), Італії (7,3%) та Австрії (7,5%). Найбільш активно з клієнтами та покупцями співпрацюють підприємства знов Фінляндії (41,4%), найменш активно Естонії та Кіпру – по 4,2% лише. Особлива роль конкурентів у цьому процесі у Фінляндії (34,2%), незначна в Естонії (3,0%) та Австрії (3,9%). Нарешті, підприємства Фінляндії знов є лідерами за залученням у процес інновацій уні-

верситетів (33,2%) та урядових, громадських наукових інституцій (26,4%), суттєво випереджаючи відповідні показники інших країн ЄС-27. Найнижчі показники по цих видах партнерства мають Кіпр (2,2%) та Італія (1,5%) відповідно.

Нарешті, у середньому 42 % всіх підприємств промисловості та послуг в ЄС-27 здійснювали інноваційну діяльність у 2002 – 2004 рр. найбільшу частку інноваційно-активних підприємств мала ФРН (65 %), Австрія (53 %), Данія, Ірландія, Люксембург (52 %), Бельгія (51 %), Швеція (50 %). Найменші показники тут було зафіксовано для Болгарії (16 %), Латвії (18 %), Румунії (20 %), Угорщини (21 %), Мальти (по 21 %) (див. табл. № 1.9).

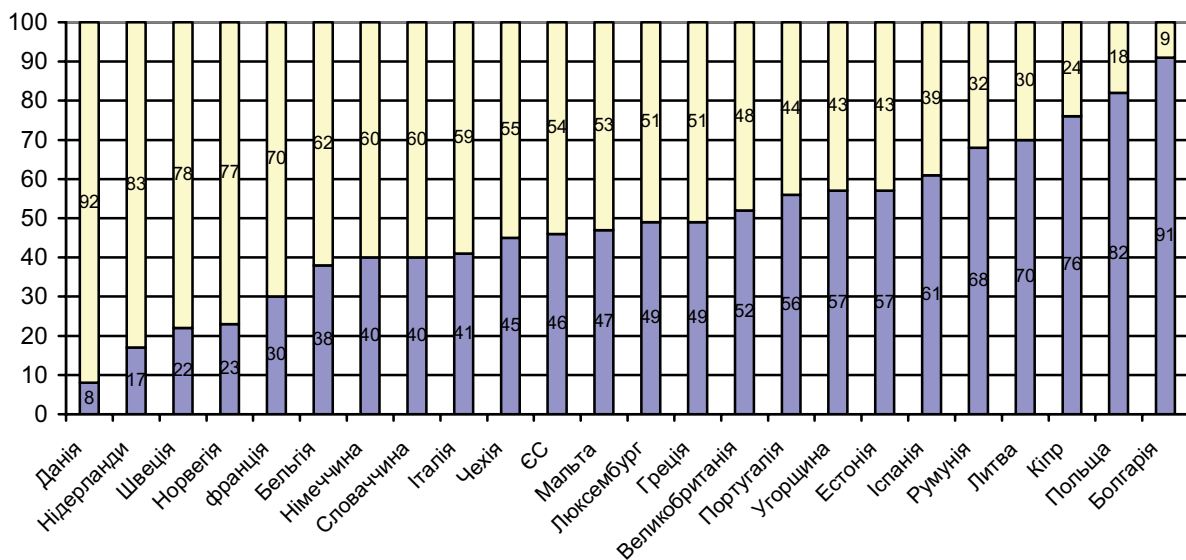
Таблиця № 1.9. Інноваційна діяльність та співробітництво у 2002 – 2004 рр. підприємств країн ЄС (%%)

	Підприємства з інноваційною діяльністю	Всі види співробітництва з іншими підприємствами та інституціями	Партнери			
			Постачальники	Клієнти або покупці	ВНЗ	Урядові або публічні дослідницькі інститути
ЄС-27	42	26	17	14	9	6
Бельгія	51	36	26	21	13	9
Болгарія	16	22	16	13	6	4
Чехія	38	38	31	26	13	7
Данія	52	43	28	28	14	7
Німеччина	65	16	7	8	8	4
Естонія	49	35	23	23	9	6
Ірландія	52	32	23	25	10	6
Греція	36	24	11	8	6	2
Іспанія	35	18	9	4	5	5
Франція	33	40	26	20	10	7
Італія	36	13	7	5	5	1
Кіпр	46	37	24	4	2	2
Латвія	18	39	33	29	14	12
Литва	29	56	45	35	12	10
Люксембург	52	30	24	22	10	8
Угорщина	21	37	26	20	14	5
Мальта	21	32	22	17	4	4
Голландія	34	39	30	22	12	9
Австрія	53	17	7	8	10	5
Польща	25	42	28	16	6	9
Португалія	41	19	14	12	8	5
Румунія	20	17	14	10	4	4
Словенія	27	47	38	33	19	13
Словаччина	23	38	32	30	15	11
Фінляндія	43	44	41	41	33	26
Швеція	50	43	32	28	17	6
Великобританія	43	31	23	22	10	8
Ісландія	52	29	20	20	5	13
Норвегія	37	33	23	22	15	16

Джерело: [7, 2].

Важливим для визначення рушійних сил інноваційного процесу в країнах ЄС є розподіл підприємств-інноваторів на ті, які здійснюють власні НДДКР, та ті, які такою діяльністю не займаються та у більшій мірі звертаються до зовнішніх джерел інновацій (див. табл. № 1.10). Найбільшу питому вагу підприємств-інноваторів, які здійснюють власні НДДКР, ми знаходимо у Данії, Нідерландах, Швеції, Франції та Бельгії, найнижчу – у Болгарії, Польщі, Литві, Румунії, на Кіпрі. Хоча прямої залежності між даними показниками по підприємству та Інтегральним інноваційним індексом по країнах немає, закономірність простежується досить чітко: у країнах-інноваційних лідерах ЄС більша частка фірм здійснюють власні науково-дослідні розробки.

Таблиця № 1.10. Частка фірм-інноваторів, які здійснюють НДДКР, %%

Джерело: складено за [3].

Аналіз Інтегрального інноваційного індексу, Інноваційного секторального індексу ЄС-27 дає можливість більш чітко визначити основні сильні та слабкі сторони окремих країн у розбудові національних інноваційних систем. Подальший розвиток національних інноваційних систем можливий як за рахунок покращення сильних сторін в окремих країнах, так і внаслідок підтягування слабких місць. Якщо обирати лиш один варіант за умов наявних ресурсів, то, як показують розрахунки, більш ефективною є інноваційна політика, спрямована на концентрації зусиль на слабких сторонах, ніж на підтримці сильних сторін. Це також означає, що для країни з високим рівнем розвитку національної інноваційної системи граничні вигоди є оптимальними, якщо всі напрями інновацій підтримуються разом [1].

Ці висновки мають принципове значення для аналізу напрямів розвитку національних інноваційних політик країн-членів ЄС.

Література:

1. European innovation progress report 2006. Trendchart. – <http://www.proinno-europe.eu>
2. European innovation scoreboard 2006. Comparative analysis of innovation performance. – <http://www.proinno-europe.eu/inno-metrics.html>
3. European innovation scoreboard 2007. European Commission, 2008.
4. Global Europe: competing in the world / European Commission. – Brussels, 2006.

5. Improving knowledge transfer between research institutions and industry across Europe: embracing open innovation. – Communication from the European Commission, Brussels, 4.4.2007. COM (2007) 182 final.
6. Innovative clusters: drivers of national innovation systems. – Paris: OECD, 2001.
7. News release. Eurostat. 27/2007, 22 February 2007.
8. News release. Eurostat. 34/2007, 10 March 2008.
9. Statistics in focus. R&D activities and costs. № 120, 2007.
10. Statistics in focus. Science and Technology. № 81, 2007.
11. The European cluster memorandum. Promoting European Innovation through clusters: An Agenda for Policy Action, 2007. – <http://www.proinno-europe.eu>

*Вергун В.А.**

ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ США: СУТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто суть сучасної економічної дипломатії США, розкрито її функції і завдання в умовах глобалізації світогосподарських процесів, показано особливості інституційно-функціонального механізму дипломатичного забезпечення економічних інтересів американських компаній у глобальному конкурентному середовищі.

Економічна дипломатія США у повній мірі віддзеркалює особливості історичного процесу становлення дипломатичної служби цієї країни. У Сполучених Штатах Америки перші дипломатичні інститути створювалися безпосередньо представницькими органами, що значною мірою відрізняє модель їх формування від більшості країн Західної Європи. У січні 1781 року Конгрес засновує департамент з іноземних справ, яким керують самі законодавці, у 1789 році відповідно до прийнятої конституції (1787р.) департамент перетворено в Держдепартамент і підпорядковано президенту країни. В роки становлення нової держави (з 1775 до 30-х років XIX ст.) американські політики не вважали за потрібне створювати власну дипломатичну службу, зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні питання вирішувалися безпосередньо президентами (Б.Франклін, Т. Джефферсон, Дж. Адамс). Така позиція мотивувалася тим, що для республіканських Сполучених Штатів є неприйнятними монархічні дипломатичні інституції Старого Світу [1]. Однак, по мірі перетворення США у потужну індустріальну країну, зростання та зміцнення позицій американського бізнесу, розширення кола зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних інтересів США, змінювалося і відношення до дипломатії та її головного інструменту-дипломатичної служби. З прийняттям у 1980 році Конгресом США закону про закордонну службу американська дипломатія отримала нову, ґрунтовну правову основу. У відповідності до цього закону Держдепартамент розподіляє ряд зовнішньополітичних, а також і зовнішньоекономічних повноважень з Радою нацбезпеки, Конгресом, апаратом Білого дому, рядом галузевих міністерств і відомств. Крім того, законом передбачено і так зване правило «три з п'ятнадцяти», згідно якому кар'єрний дипломат із 15 років своєї роботи не менше 3-х років повинен провести на батьківщині (у Держдепартаменті, на стажуванні в університетах, академіях або ж у великих компаніях, які мають значні зарубіжні зв'язки) [2].

Зазначені вище особливості американської дипломатії у повній мірі виявляються і у сучасній економічній дипломатії США, механізмі реалізації її цілей і завдань, як на двосторонньому, так і регіональному чи багатосторонньому рівнях.

Для реалізації власної зовнішньоекономічної стратегії і досягнення національних цілей, забезпечення інтересів американського бізнесу США намагаються використовувати різні рівні системи економічної дипломатії.

Нормативно-правові (інституційні) засади зовнішньоекономічної стратегії США визначаються такими основними документами як «Стратегія національної безпеки», «Стратегічний план у сфері зовнішньої політики і сприяння розвитку на 2004-2009 фінансові роки» та «Національна експортна стратегія».

* доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

При цьому, визначальним документом системи економічної дипломатії США є якраз Стратегія національної безпеки, зокрема її VI – VIII розділи, що присвячені зовнішньоекономічній політиці та дипломатії [3]. Головні ідеї і завдання зовнішньоекономічної політики та системи економічної дипломатії країни:

- досягнення глобального економічного зростання через вільні ринки та вільну торгівлю;
- розробка планів спільних дій з іншими головними центрами світового співтовариства (ЕС, Японія, Китай, Індія, Росія, країни Південно-Східної Азії);
- зміцнення енергетичної та економічної безпеки шляхом взаємодії з іншими країнами;
- створення Панамериканської зони вільної торгівлі та підтримка різноманітних ініціатив регіональної торговельної лібералізації;
- укладення двосторонніх угод про вільну торгівлю та угод, що протидіють недобросовісній комерційній діяльності;
- посилення взаємозв'язку між торгівлею і розвитком шляхом доступу на американський ринок продукції найбільш розвинутих країн;
- надання допомоги країнам, що здійснюють ринкові реформи.

У найбільш узагальненому вигляді система економічної дипломатії США виглядає таким чином. (див. схему 1.)

Схема 1.

Відповідно до системи економічної дипломатії США, її стратегічними цілям і завданням сформовано і функціонує достатньо ефективний механізм.

Механізм економічної дипломатії США за своєю структурою різнорівневий, достатньо розгалужений, включає в себе різноманітну сукупність формальних (офіційних) і неформальних відносин і зв'язків суб'єктів зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, починаючи від президента і закінчуючи різноманітними міністерствами, відомствами, комітетами, комісіями і т.п.

Американський конгрес регулярно обговорює не лише зовнішньополітичні, а й зовнішньоекономічні проблеми, затверджує кандидатури держсекретаря та його заступників, послів США в інших країнах, асигнування на надання фінансово-кредитної допомоги іноземним державам, приймає закони, що стосуються зовнішньоторговельної, інвестиційної діяльності, ратифікує відповідні міжнародні угоди. Крім того, конгрес наділений повноваженням і щодо участі США в ООН, зокрема конгресмени як члени американських делегацій беруть участь у роботі сесій Генеральної Асамблеї ООН, інших міжнародних організацій, ведуть переговори.

Значну роль у структурі механізму американської економічної дипломатії відіграє президент. Він уповноважений, наприклад, надавати різноманітного роду пільги у торговельно-економічній сфері, виступати ініціатором економічних програм, що пропонуються для розгляду і обговорення у конгресі, підписувати або накладати вето на закони, які приймаються конгресом.

Діяльність вищих законодавчих і виконавчих органів Сполучених Штатів на цьому напрямі характеризуються тісною скоординованістю та взаємодією. Саме з цією метою ще в 1992 році був створений координаційний комітет зі сприяння торгівлі, до складу якого входять керівники 19 провідних державних організацій. На основі щорічної «Національної експортної стратегії» комітет готує програми щодо сприяння та поширення закордонної діяльності американських компаній. Зокрема, нещодавно підготовлений ним акт на підтримку експорту містить понад сто державних програм сприяння експорту американського капіталу, товарів та послуг.

Всебічну підтримку експортній та інвестиційній діяльності бізнесу США надають 109 регіональних центрів допомоги розвитку експорту і понад 170 іноземних представництв Сполучених Штатів, а також дев'ять інформаційних державних веб-сайтів.

Для забезпечення зростання американського експорту конгрес США щороку виділяє координаційному комітету 1,6 – 1,9 млрд. дол., які спрямовуються на підтримку зовнішньоекономічної діяльності американських фірм, передусім тих, що належать до малого і середнього бізнесу. Понад 50% зазначених коштів реалізуються через програми міністерства сільського господарства, 16% - міністерства торгівлі, 9% - державного департаменту, 8 – 14% - Ексімбанку тощо [4].

Активізація зовнішньоекономічної діяльності США, економізація її зовнішньої політики призвела до розширення кола державних установ, що в тій чи іншій мірі займаються економічною дипломатією. Впродовж другої половини ХХ століття в країні творено ряд нових федеральних відомств або підрозділів у вже існуючих, які безпосередньо займаються питаннями економічної і технічної допомоги, передачі технології, торгівлі зброєю, торгівлі продукцією сільського господарства, валютно-фінансових і кредитних відносин і навіть економічної розвідки. Так, міністерство сільського США серед іншого займається збутом сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках, відповідає за участь США в діяльності продовольчої і сільськогосподарської організації об'єднаних націй (ФАО). Міністерство фінансів США займається міжнародними фінансовими валютними питаннями, проблемами платіжного балансу, обмінними операціями та операціями з зо-

лотом, підтримує зв'язок і координує свою діяльність з міжнародними валютно-фінансовими організаціями, перш за все з МВФ та МБРР.

Провідну роль у механізмі економічної дипломатії США відіграє державний департамент, у структурі якого діють економічні управління і відділи та призначається заступник державного секретаря з економічних питань. У тісній взаємодії з профільними федеральними міністерствами та відомствами державний департамент здійснює практичну економічну дипломатію, переймаючись, зокрема, такими зовнішньоекономічними програмами як заохочення (стимулювання) експорту, сприяння розширенню приватних американських інвестицій за кордоном, економічна і технічна допомога іншим країнам, міжнародні валютно-фінансові проблеми.

Одним із найбільших управлінь у Держдепартаменті є спеціальне управління з економічних питань та питань бізнесу, що займається проблемами, пов'язаними з американськими капіталовкладеннями за кордоном, економічним розвитком та міжнародним фінансуванням. Воно аналізує та узагальнює інформацію, яка надходить від дипломатичних установ США, надає допомогу територіальним управлінням в межах їх економічних інтересів і компетенції. У структурі управління діють відділи ділової практики, торговельних і валютних проблем, інвестицій, експорту, міжнародних ресурсів, продовольчої політики, транспорту, зв'язку, міжнародної енергетичної політики та ін.

Окрім територіальних також і функціональні управління у межах своєї компетенції займаються питаннями економічної дипломатії. Наприклад, у структурі управління у справах міжнародних організацій діє відділ міжнародних економічних і соціальних проблем, який відповідає за участь США у більшості економічних органів ООН та її спеціалізованих установ, так звана багатостороння економічна дипломатія.

У структурі Державного департаменту функціонує управління міжнародного розвитку, головними функціями і завданнями якого є реалізація різноманітних програм американської допомоги іншим державам. Цьому управлінню підпорядковані програма з торгівлі і розвитку, корпорація з питань приватних зарубіжних інвестицій, корпус миру та інформаційне агентство США (ЮСІА).

У дипломатичну діяльність США за часів президентства Б. Клінтона були внесені нові аспекти, зокрема створений у Держдепартаменті навчальний центр для ознайомлення американських послів зі стратегією торговельних переговорів, а американським дипломатичним місіям за кордоном дана вказівка оцінювати діяльність всіх службовців за їх участю в бізнесі США.

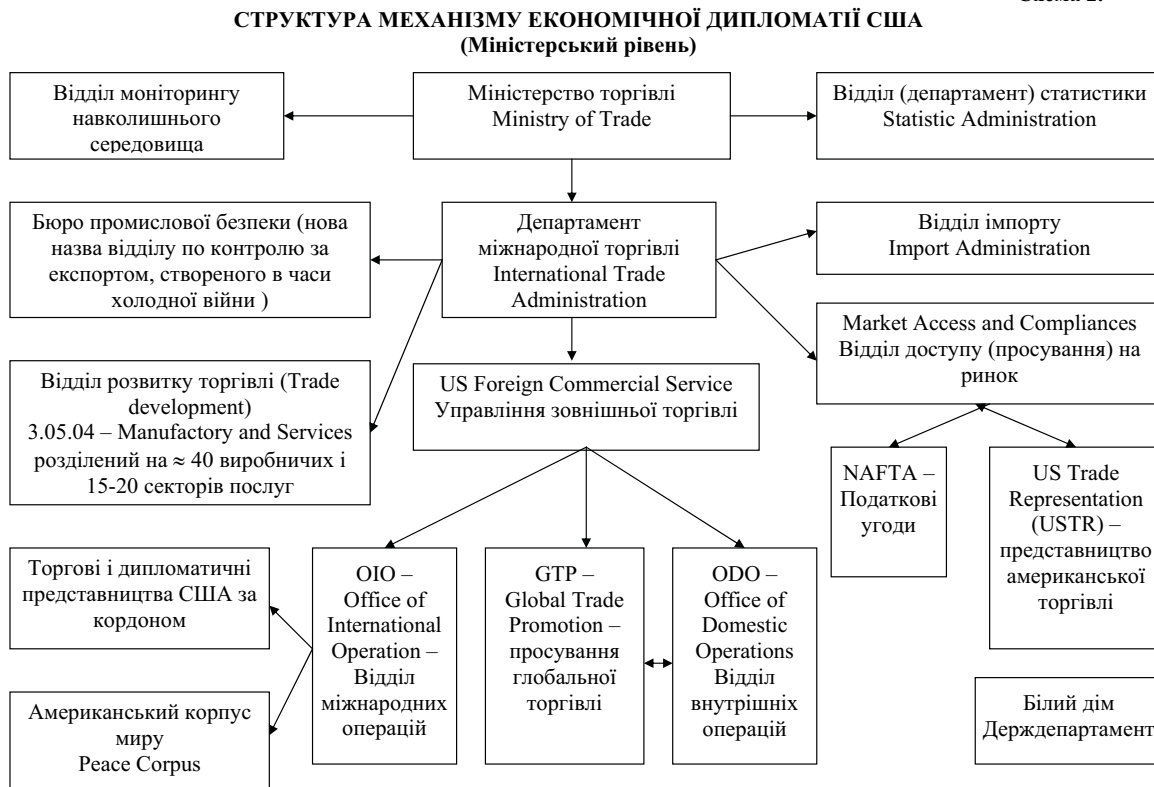
За офіційними оцінками Державного департаменту, лише протягом останніх років зовнішньополітичне відомство сприяло американським компаніям в отриманні за кордоном контрактів на мільярди доларів.

Сьогодні Державний департамент забезпечує широке сприяння та захист інтересів американського бізнесу в 171 країні світу (у 90 державах – спільно з міністерствами торгівлі та сільськогосподарства). При Держдепартаменті створено Фонд стимулювання та сприяння бізнесу.

На рівні федеральних міністерств і відомств головним елементом (суб'єктом) механізму економічної дипломатії США виступає Міністерство торгівлі країни з кількістю співробітників у 35-36 тис. осіб (штатна чисельність співробітників Держдепартаменту – 14 тисяч, з них кар'єрних дипломатів приблизно одна третина).

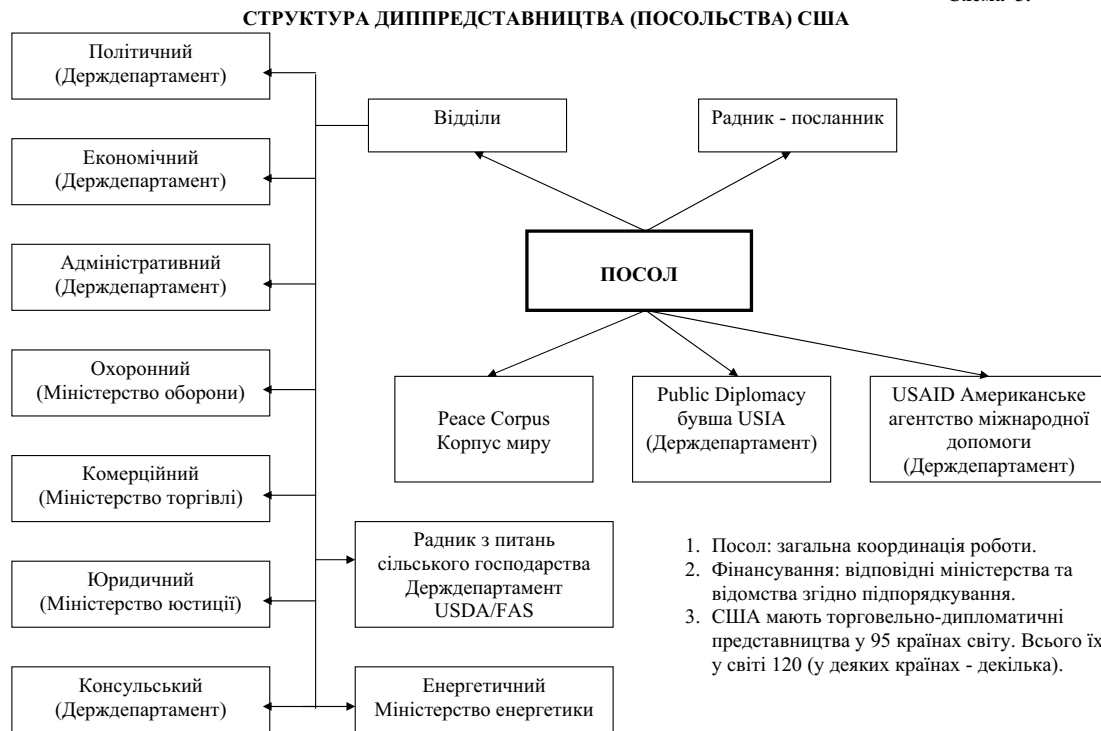
Схематично структуру механізму економічної дипломатії США міністерського рівня можна зобразити наступним чином: (див. схему 2.)

Схема 2.

Як бачимо, центральним елементом (ядром) механізму економічної дипломатії США міністерського рівня виступає департамент міжнародної торгівлі, а в його структурі - US Foreign Commercial Service. Зв'язок і взаємодія економічної дипломатії зі зовнішньополітичним відомством США здійснюється через USTR – представництво американської торгівлі та офіс координатора з питань бізнесу, створеного в 1997 році в рамках Держдепартаменту. Дипломатичним забезпеченням зовнішньоекономічної діяльності США займаються структурні підрозділи, які входять до сфери компетенції відповідного заступника держсекретаря (питання бізнесу, санкції і товари, міжнародні фінанси і розвиток, торговельна політика і різноманітні програми, інвестиції і т.п.). Головне стратегічне завдання економічної дипломатії США, а відповідно і підпорядкування йому механізму реалізації, - «відкриття ринків та розвиток експорту», реалізація якого передбачає, зокрема, сприяння інтеграції нових економік у світове господарство шляхом вступу до СОТ, просування правил і домовленостей по зниженню тарифних і нетарифних обмежень у торгівлі, нарощування обсягів експорту товарів і послуг на нові ринки, підтримка американських урядових програм сприяння розвитку експорту та інвестицій, сприяння малому бізнесу, збір, обробка інформації щодо нових експортних можливостях в інших країнах, оперативне доведення її до вітчизняного бізнесу [5]. Американська економічна дипломатія використовує різноманітний арсенал засобів для забезпечення і досягнення цих стратегічних завдань, серед яких підтримка і захист інтересів американського бізнесу на зовнішніх ринках, сприяння в отриманні експортного фінансування, страхування інвестицій, надання різноманітних консульських послуг, допомога в інформаційному забезпеченні діючого за кордоном американського бізнесу, виявлення нових потенціальних сфер для просування американських торговельно-економічних інтересів. Відповідно до поставлених завдань та стратегічних цілей, засобів їх досягнення, побудовані і диппредставництва США в інших країнах (див. схему 3.).

Схема 3.

Посол, виступаючи повноваженим представником держави, здійснює загальну координацію роботи відділів дипломатичної установи, підтримує постійні робочі контакти з такими інституціями як Корпус миру, Американське агентство міжнародної допомоги та Публічна дипломатія (бувше агентство ЮСІА). Різна відомча підпорядкованість відділів, а відповідно і різне фінансування їх діяльності, вимагають особливої гнучкості, оперативності, чіткої взаємодії всіх структурних підрозділів Посольства США для досягнення національних зовнішньоекономічних інтересів засобами економічної дипломатії.

Структура і завдання, напрямки і форми діяльності дипломатичних представництв США змінювалися, доповнювалися і модифікувалися по мірі зростання ролі економічних питань у загальному спектрі діяльності американської дипломатії. Як свідчить практика, на сьогодні у посольствах США функціонують економічні відділи, відділи по наданню допомоги, інформації, культурних зв'язків та інші. Головними завданнями американських дипломатичних представництв є просування інтересів зовнішньоекономічної політики, забезпечення і сприяння зовнішній торгівлі США, допомога американському бізнесу за кордоном. У цьому зв'язку головна увага з боку державного департаменту, інших державних структур приділяється системі підготовки дипломатичних кадрів, їх взаємодоповнюваності та взаємозаміні в політичній та економічній сферах. Співробітники посольств значну увагу приділяють проблемам, що пов'язані з приватними американськими зарубіжними інвестиціями. Складовою їх роботи є також брифінги для бізнесменів США відносно загальної політико-економічної ситуації в країні і її впливу на ділову активність, а також сприяння в налагодженні контактів з місцевою владою і діловими та бізнесовими колами, захист інтересів американського бізнесу у випадку експропріації американської власності у приймаючій державі, введення імпорتنних обмежень, появи інших форс-мажорних обставин для американського бізнесу.

Специфічною формою економічної дипломатії США виступають торговельні місії, до складу яких входять групи бізнесменів різних галузей промисловості, штатів і міст, представники ряду федеральних міністерств і відомств. Як зазначалося, деякі міністерства і ві-

домства мають за кордоном своїх власних представників, які або ж включаються у штат американських посольств, або ж діють самостійно. Так, міністерство фінансів має своїх аташе у складі посольств з часів другої світової війни, які працюють радниками з питань валютно-кредитних і фінансових відносин. Після Великої економічної депресії 1929-1933 років Держдепартамент США започаткував у структурі посольств посаду аташе з питань трудових відносин, зважаючи на важливість вивчення стану трудових відносин в країні перебування. З 1929 року у посольствах США введена також посада аташе з питань сільськогосподарства, які безпосередньо підпорядковані міністерству сільськогосподарства і до компетенції яких входять аналіз ситуації, в сільськогосподарській сфері країни перебування, а також пошук ринків для американського аграрного бізнесу.

Комерціалізація науки і наукових досліджень, інтенсифікація співробітництва у міжнародній науково-технологічній сфері, координація і спільне фінансування ряду значних науково-технічних проєктів зумовили появу у складі посольств не лише США, а й інших країн, включаючи і Україну, дипломатів (аташе, секретарів, радників) з питань науки і техніки.

Особливим, специфічним елементом механізму економічної дипломатії США є постійні місії США при ООН, європейському відділені ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві, завдання яких полягає у прийнятті цими організаціями та їх органами рішень, вигідних для США та їх підприємницьких структур. Дипломати постійних місій США підтримують контакти з відомими міжнародними організаціями (МОН, ВОЗ), беруть участь в роботі Європейської економічної комісії ООН (ЄЕК), Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), у переговорах (раундах) в рамках Світової організації торгівлі (СОТ), мають представництва при спеціалізованих міжнародних організаціях (МАГАТЕ, ІКАО і та ін.) [6].

Діяльність постійних місій є прикладом багатосторонньої економічної дипломатії США.

Таким чином, економічна дипломатія США, її механізм віддзеркалюють як спільні, загальноцивілізаційні риси, так і специфічні особливості країни, рівень її зовнішньоекономічних зв'язків, проблеми і перспективи подальшого розвитку в умовах глобальної фінансово-економічної кризи ХХІ століття.

Література:

1. История дипломатии. М., 1941, т.1, с. 303-313.
2. Дипломатия иностранных государств. М., МГИМО, 2004 с. 9-17.
3. The National Strategy of the United States of America. 2002. Pp. VI – VIII.
4. В.Самофалов. Економізація зовнішньої політики США: досвід для України. «Дзеркало тижня», 3.10.2009
5. Комерційна дипломатія: торговельна політика і право. Львів, 1005, розділ I., с. 7-12.
6. И.Н. Герчикова. Международные экономические организации. М., 2002, гл. 2-3.

Рогач О.І.*

СУЧАСНА СВІТОВА ФІНАНСОВА КРИЗА: ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

В статті розглядаються основні етапи розгортання сучасної світової фінансової кризи, а також надзвичайні заходи державного втручання, спрямовані на стабілізацію фінансових ринків. Досліджені прямі і побічні інструменти державного регулювання, а також колективні дії країн щодо реформування світової фінансової системи.

This article considers the unfolding of the world financial crisis and the unprecedented measures taken by governments to stabilize financial markets. The article also examines the basic crisis resolution instruments for selected countries and international efforts to coordinate the measures among countries and to start reform of the global financial system.

Сучасна світова фінансова криза справила надзвичайно великий вплив на розвиток світової економіки. Вона викликала ланцюгову реакцію кризових імпульсів, що передались і в реальний сектор економіки. Цунамі світових фінансів викликало потребу переосмислення багатьох постулатів економічної політики провідних країн світу та, відповідно, пошуки нових теоретичних рецептів та практичних шляхів виходу із кризового стану та запобігання у майбутньому подібних шоків світових фінансових ринків і банківських інституцій [1].

Детонатором світової фінансової кризи 2008 року стала іпотечна криза в США, яка вразила цю країну два роки до того. Криза іпотечних кредитів з високим ризиком (subprime mortgages), тобто іпотечного кредитування осіб з низькими доходами й поганою кредитною історією призвела до паралічу ринку нерухомості і обвалу цін. Внаслідок 20%-го падіння цін на нерухомість американські власники житла втратили майже 5 трлн. дол. [2]. На межу банкрутства були поставлені іпотечні гіганти Fannie Mae і Freddie Mac, які володіють або виступають гарантами майже половини усіх іпотечних кредитів у США на суму понад 5 трильйонів доларів [3].

Багато економістів, зокрема американський фінансист Джордж Сорос, вважають іпотечну кризу лише «спусковим механізмом» глобальної фінансової кризи [4].

Вслід за крахом іпотечного ринку хвиля кризи охопила страхові компанії а потім і фінансові, банківські інституції. Якщо в 2007 році в США збанкрутували 3 банки, то на початок 2009 року регуляторами були закриті вже 36 банків. Особливо сильний удар кризи відчували інвестиційні банки США, які були світовими лідерами цієї сфери бізнесу у попередні роки. Першою жертвою кризи стало падіння в березні 2008 року п'ятого інвестиційного банку США Bear Stearns, який мав найменш диверсифікований бізнес і був надзвичайно сильно задіяний в операції на ринках боргового капіталу.

* доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних фінансів Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Вересень 2008 року увійшов в історію галузі інвестиційного банківського бізнесу як місяць, коли на Уолл Стріт зникли із біржових бюлетенів два провідних світових фінансових інститути - інвестбанк Lehman Brothers та брокерський дім Merrill Lynch. Один із найвідоміших в світі інвестиційних банків 158-річний Lehman Brothers 16 вересня 2008 року офіційно проголосив про своє банкрутство. Цей банк був четвертим за величиною американським банком і мав в різних країнах світу 126 філіалів. Активи Lehman Brothers складали 680 млрд. дол., він мав більш ніж 100000 кредиторів у всьому світі [5]. Таким чином, п'ять провідних світових інвестиційних банків припинили своє існування в колишній якості: Bear Stearns був перепроданий, Lehman Brothers збанкрутував, Merrill Lynch перепроданий, Goldman Sachs і Morgan Stanley перестали бути виключно інвестиційними банками у зв'язку з особливими ризиками й необхідністю одержати додаткову підтримку Федеральної резервної системи США (ФРС).

Банкрутство Lehman Brothers та Merrill Lynch спричинило надзвичайне підвищення рівня систематичного ризику, тобто ризику всієї фінансової системи, що призвело до швидкої ланцюгової реакції і втрати вартості всіх фінансових інституцій та довіри до них, значних мультиплікативних негативних ефектів на всі сфери глобальної економіки [5].

Після банківського сектору в другій половині 2008 року ризики почали поширюватися і на страховий сектор та бізнес хеджфондів. Оскільки протягом 2007 і першої половини 2008 року іпотечні цінні папери та муніципальні облигації драматично погіршили свої рейтинги, страховим компаніям доводилося витрачати все більше зусиль на їх підтримку. Це, в свою чергу, викликало проблеми їх ліквідності і призвело вже до погіршення рейтингів самих страхувальників, значно обмеживши їх можливості залучати нові ресурси для операцій.

Дестабілізація фінансових ринків і гостра криза ліквідності банківського сектору призвели до зростання недовіри мільйонів клієнтів до банківських інститутів. У другому кварталі 2008 року, за даними дослідження швейцарського Банку міжнародних розрахунків, клієнти банків в різних країнах світу зняли із своїх рахунків більше 1 трильйона доларів. Вкладники були занепокоєні можливістю втрати своїх заощаджень в умовах глобальної фінансової кризи. Це, в свою чергу, ще більше посилювало проблеми ліквідності банків і призвело до різкого обмеження кредитування реального сектору економіки. Погіршення умов фінансування реальної економіки стало одним із факторів зменшення економічної динаміки і входження США та європейських країн до фази економічної рецесії.

Світова фінансова криза викликала з боку багатьох урядів набачені за обсягом асигнувань заходи порятунку національних банківських систем і стабілізації фінансових ринків, а також інші надзвичайні заходи державного втручання в фінансові системи [6]. З метою запобігти колапсу світової фінансової системи уряди багатьох країн використовували прямі і побічні методи втручання, в тому числі значне зниження відсоткових ставок, масивні вливання ліквідності, надання державних гарантій на банківські позики та зобов'язання, викуп проблемних активів (див. табл. 1).

Фінансова криза розвіяла ілюзію, що діючи у власних інтересах, конкурентоздатна фінансова установа подбає про інтереси і безпеку своїх клієнтів краще, ніж будь який державний регулятор. Вперше після багатьох десятиріч лібералізації і усунення бар'єрів на шляху руху капіталів та фінансових потоків, посилювався державний контроль над фінансовими ринками і інституціями.

Уряди США, країн Європейського союзу, Росії, Австралії та багатьох інших країн прийняли рішення про державну підтримку окремих фінансових установ, які відчували кризові проблеми. Австралія, Канада, Норвегія, Німеччина, Іспанія, Швейцарія, Великобританія погодилися викупити або гарантувати токсичні активи банків [7, 25].

Таблиця № 1. Використання урядами інструментів подолання кризи

	Збільшені гарантії приватних депозитів	Гарантії для банківських позик та боргів	Фонди для купівлі цінних паперів	Купівля іпотечних облігацій	Заборона або обмеження коротко-строкових продаж	Вливання капіталу	Опціони на купівлю токсичних активів	Впроваджені злиття і поглинання	Надзвичайне фінансування МВФ
Австралія	x	x		x	x		x		
Австрія	x	x			x	x			
Бельгія	100	x			x	x			
Канада		x		x	x		x		
Китай						x		x	
Данія	X	x		x	x				
Фінляндія	50	x			x				
Франція	70	x			x	x			
Німеччина	x	x			x	x	x		
Греція	100	x			x	x			
Угорщина	50	x				x			\$15,7 млрд.
Ісландія	x					x			\$2,1 млрд.
Ірландія	100	x				x			
Італія	100	x			x	x			
Японія		x			x				
Корея	x	x				x			
Нідерланди	100	x			x	x			
Нова Зеландія	x	x							
Норвегія	x	x					x		
Португалія	100	x				x			
Росія	x	x			x	x			
Іспанія	100	x		x	x		x		
Швеція	50	x		x		x			
Швейцарія	x		x			x	x		
Великобританія	£50,000	x		x	x	x		x	
США	£250,000	x	x	x	x	x	x	x	

Джерело: ILS, Bloomberg, Bank for International Settlements, OECD.

Тільки за січень-вересень 2008 року розмір державної фінансової допомоги для подолання наслідків кризи склав майже 4 трлн. дол., а із урахуванням дій центробанків сума стабілізаційних програм оцінюється в 7,8 трлн. дол.

Найбільш масштабних заходів було вжито у США. Вперше після Великої депресії уряд США застосував в безпрецедентно великих розмірах заходи прямого державного втручання в фінансову систему. Міністерство Фінансів США запропонувало три ключових механізми порятунку: вливання державного капіталу в найбільші фінансові інститути, встановлення державно-приватного партнерства для викупу проблемних активів банків, започаткування кредитних механізмів з боку Федеральної резервної системи з обсягом до 1 трлн. дол. для забезпечення кредитування споживачів та бізнесу.

18 вересня 2008 року Міністр фінансів США Генрі Полсон повідомив про роботу над планом, спрямованим на «вирішення питань, пов'язаних з системними ризиками на ринках капіталу США й проблемними активами». План передбачав створення державної кор-

порації, що викупить проблемні активи у банків. Полсон запропонував виділити корпорації 700 млрд. дол. [8; 9]. 3 жовтня 2008 року план Полсона був схвалений Конгресом США. 25 листопада 2008 року було оголошено про намір ФРС направити додаткові 800 млрд. дол. США у банківську систему США, що, як заявив Генрі Полсон, спрямовано на стимулювання роздрібного кредитування споживачів. Оголошена програма передбачає викуп ФРС на 600 млрд. дол. США кредитів, виданих і гарантованих іпотечними агентствами Fannie Mae, Freddie Mac, Ginnie Mae і федеральними банками житлового кредиту.

На додаток до заходів фінансової підтримки банківського сектору майже всі промислово розвинуті країни і значна частина країн, що розвиваються, почали активно використовувати монетарні заходи протидії подальшому погіршенню економічного становища, і, перш за все, міжнародно скоординоване зниження процентних ставок [10]. Зміна акцентів монетарної політики від таргетування інфляції до стимулювання економічної активності обумовлювалась також значним зниженням темпів інфляції в більшості провідних розвинутих країн.

8 жовтня 2008 року всі провідні центральні банки світу, окрім ЦБ Японії й Росії, прийняли безпрецедентне рішення про одночасне зниження процентних ставок. Ключова ставка Федеральної резервної системи США була знижена з 2 % до 1,5 %; так само на 0,5 процентного пункту були знижені ставки Банку Канади, Банку Англії, Банку Швеції, Національного банку Швейцарії і Європейського центробанку (ЄЦБ). Таке рішення було розцінено експертами як визнання глобального характеру кризи. Наступного дня аналогічно зробили фінансові регулятори Південної Кореї, Тайваню й Гонконгу. США були вимушені згодом ще знижувати процентну ставку до історично найнижчого рівня 0-0.25% (Див. табл. 2).

Таблиця 2. Монетарна політика – зміни у відсоткових ставках

Австралія	Зменшено на 3,25 %, Лютий 2009	Малайзія	Зменшено на 0,75% до 2,5%, Січень 2009
Австрія	Зменшено (ЄЦБ)	Мексика	Зменшено на 1% до 6,75%, Січень 2009
Бельгія	Зменшено (ЄЦБ)	Нідерланди	Зменшено (ЄЦБ)
Канада	Зменшено на 1% до 12,75%, Січень 2009	Нова Зеландія	Зменшено на 1,5%, Грудень 2008
Китай	Зменшено ставку відсотка на позики на рік на 1,89% до 5,58%, Грудень 2008; зменшено на 0,27% до 5,31%, Грудень 2008	Корея	Зменшено на 1% до 3%, Грудень 2008; зменшено на 1% до 2%, Лютий 2009
Данія	Зменшено на 0,75% до 4,25%, Грудень 2008	Португалія	Зменшено (ЄЦБ)
Фінляндія	Зменшено (ЄЦБ)	Іспанія	Зменшено (ЄЦБ)
Франція	Зменшено (ЄЦБ)	Швеція	Зменшено на 1,75%, Грудень 2008
Німеччина	Зменшено (ЄЦБ)	Швейцарія	Зменшено до 0,5%, Грудень 2008
Греція	Зменшено (ЄЦБ)	Великобританія	Зменшено на 1% до 2%, Грудень 2008; зменшено на 0,5% до 1,5%, Січень 2009; зменшено на 0,5% до 1%, Лютий 2009
Індія	Зменшено ставку репо на 1,5% до 7,5%, Жовтень 2008; зменшено на 1% до 6,5%, Грудень 2008; зменшено на 1% до 5,5%, Січень 2009	США	Зменшено на 3,25% з Січня по Жовтень 2008; зменшено на 0,25% до 0%, Грудень 2008
Італія	Зменшено (ЄЦБ)	Японія	Зменшено на 0,2% до 0,3%, Жовтень 2008; зменшено на 0,2% до 0,1%, Грудень 2008

Джерело: ILS, національні джерела.

Оскільки навіть заходи зменшення процентних ставок до історично низького рівня не змогли зупинити подальше розгортання світової рецесії, уряди багатьох країн почали розробляти фіскальні пакети заходів порятунку, зокрема зниження податків, різноманітні механізми стимулювання витрат. Як свідчать дані рисунку 1, Іспанія, США, Китай, Мексика, Угорщина проголосили найбільші (по відношенню до рівня ВВП) фіскальні пакети стимулювання національної економіки. Окремі країни обмежили дію таких програм двома роками (2009- 2010 рр.) - Німеччина, Великобританія, Китай, але в деяких державах часові горизонти закінчення дії фіскальних заходів не були визначені.

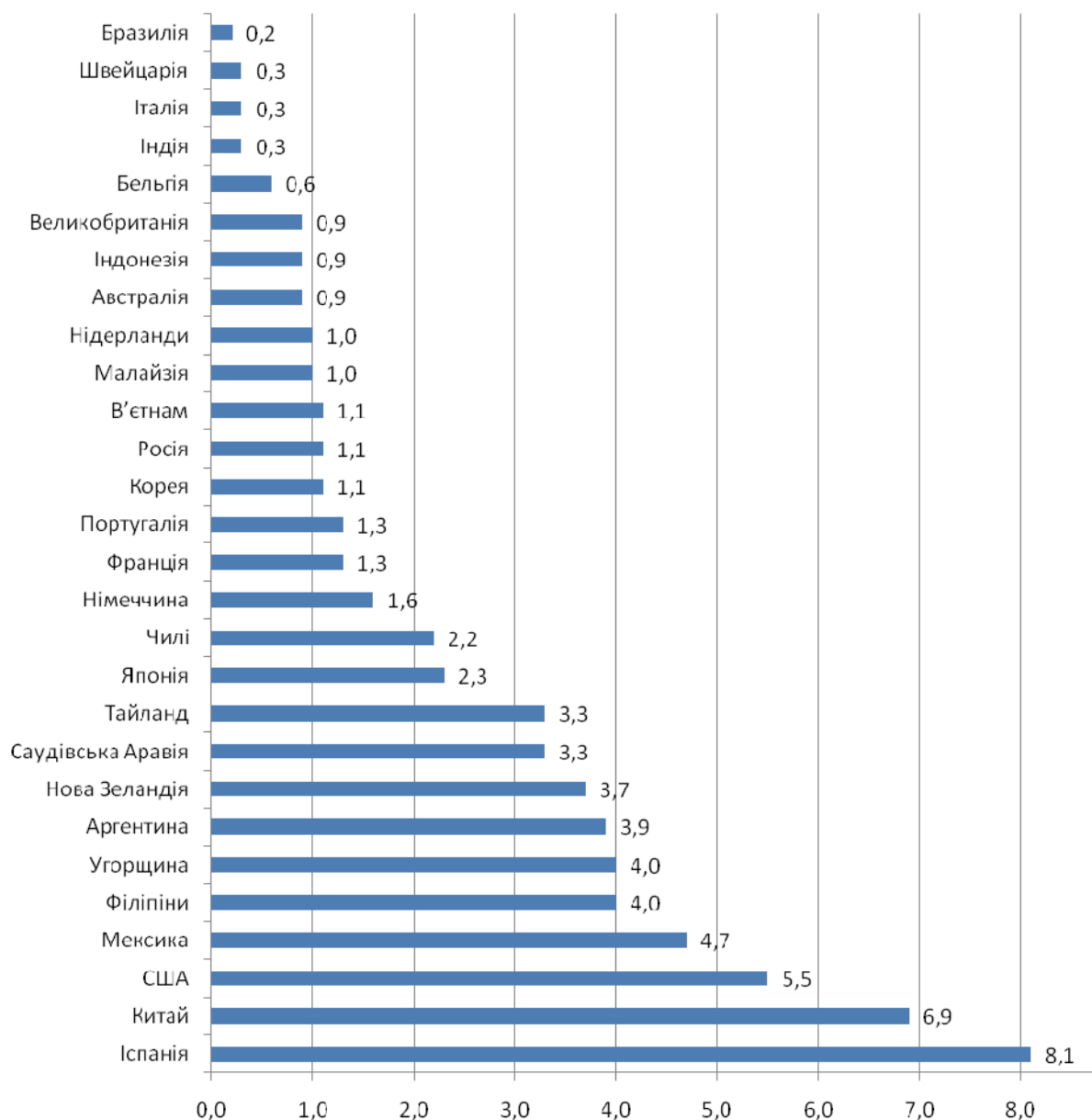

Рисунок 1. Фіскальні пакети як відсоток до ВВП (станом на лютий 2009)*

* ВВП станом на 2008 рік, МВФ, World Economic Outlook.
Джерело: ILS, національні джерела.

Подальше загострення світової фінансової кризи та початок глобальної економічної рецесії засвідчили, що тільки колективні дії урядів провідних країн можуть врятувати ситуацію [11]. Глобалізація економічного середовища поставила, таким чином, на порядок денний питання про відповідну «глобальну» координацію дій країн в фінансово-економічній сфері, про надзвичайно відповідальну роль світових фінансових організацій (МВФ,

МБРР та інші) по регулюванню валютно-фінансових проблем та забезпеченню прогнозованої (керованої) еволюції сучасної валютно-фінансової системи [12].

10 жовтня міністри фінансів і глави центральних банків країн Великої сімки, що зібрались у Вашингтоні, затвердили антикризовий план і заявили, що вони почнуть «невідкладні й виняткові дії». Прийнятий «сімкою» план з 5 пунктів передбачав «використовувати будь-які наявні кошти, щоб підтримувати системно важливі фінансові інститути, не допускаючи їхнього краху» і інші заходи, що вже здійснювалися на той час урядами країн-учасниць. 12 жовтня 2008 року лідери 15 країн Євросоюзу на зустрічі, що пройшла в Парижі, домовилися ввести систему державних гарантій для кредитів, а також забезпечити підтримку фінансовим інститутам, які зіштовхнулися із проблемами; уряди одержали право підтримувати банки, купуючи їхні привілейовані акції; також було погоджено, що системні банки із найбільшими проблемами ліквідності будуть рекапіталізовані за рахунок бюджетних коштів.

Міжнародний валютний фонд також підключився до порятунку деяких країн, що найбільше постраждали від дестабілізації глобальної фінансової системи. Найбільший в 2008 році кредит МВФ вирішив надати Україні. Кредитна лінія на 16,5 млрд. дол. була відкрита 5 листопада 2008 року строком на 2 роки. Трохи менший кредит одержала Угорщина - 10,5 млрд. СПЗ (виданий 6 листопада 2008 року, строк оплати 5 квітня 2010 року). Значну допомогу МВФ також надав Ісландії (1,4 млрд. СПЗ), Сербії (351 млн. СПЗ), Латвії (1,5 млрд. СПЗ), Вірменії (368 млн. СПЗ). Також були схвалені надання рекордних кредитів Мексиці та Румунії.

Події сучасної фінансової кризи виявили гострі суперечності існуючої системи міжнародних фінансів та недостатню ефективність існуючих інституцій регулювання світової економіки, зокрема Міжнародного валютного фонду. Світова фінансова криза поставила на порядок денний питання про реформування сучасної валютно-фінансової системи.

14-16 листопада 2008 року в Вашингтоні відбувся антикризовий саміт країн «групи 20», на які припадає біля 85 процентів світового ВВП. На саміті G-20 був прийнятий розгорнутий план реформ світової фінансової системи. Заходи цього плану дій направлені на зменшення негативних наслідків світової фінансової кризи і запобігання її повторення у майбутньому. За підсумками робочого засідання учасники саміту прийняли Вашингтонську декларацію, в якій було зазначено, що учасники зустрічі досягли згоди щодо першопричин світової кризи і підтвердили свою відданість принципам вільного ринку. Вони переглянули заходи, що використовувались до саміту для боротьби з кризою і взяли зобов'язання утримуватись від застосування протекціоністських заходів протягом наступних 12 місяців [13].

В декларації Вашингтонського саміту G-20 вперше були зафіксовані п'ять основних принципів реформування світової фінансової архітектури. Одним із центральних принципів плану є значне посилення транспарентності фінансових ринків. Передбачається підвищення рівня розкриття інформації із боку основних суб'єктів ринку про нові фінансові продукти, складні механізми фінансових операцій, впровадження нових стандартів роботи компаній і банків по управлінню ризиками, більш детальне і повне відображення у звітності фінансових організацій існуючих ризиків та наявних збитків. При цьому проголошений курс на посилення моніторингу з боку національних органів за якістю фінансових звітів банківських та інших фінансових організацій, а саме повнотою, достовірністю та своєчасністю відображення діяльності фінансових установ, включаючи і їх позабалансові операції.

Наступним кроком до реформування сучасної валютно-фінансової системи став Саміт G 20, якій відбувся 2 квітня 2009 року в Лондоні. У попередньо узгодженому по-

рядку денного Саміту були зазначені три блоки питань: 1) затвердження скоординованої макроекономічної політики, спрямованої на поживлення світової економіки, стимулювання зростання та зайнятості; перегляд антикризових заходів, що застосовувались раніше; 2) реформа фінансового сектору; 3) реформа міжнародних фінансових організацій – Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Світового банку [14; 15].

Хоча рішення Саміту не привели до створення нової світової валюти та формування нових засад функціонування світових фінансів, вони засвідчили початок реформування окремих елементів фінансової архітектури та прагнення багатьох країн значно посилити ступінь регулювання та транспарентності міжнародних валютно-фінансових відносин. Найбільш суттєві рішення зустрічі стосувалися функціонування МВФ. Група 20 вирішила втричі збільшити ресурси МВФ – із докризового рівня 250 млрд. дол. до 750 млрд. дол. Також передбачена нова емісія квазі грошей МВФ – спеціальних прав запозичення (SDR) на 250 млрд. дол. Це дозволить додатково надати допомогу в розмірі 19 млрд. дол. найменш розвинутим країнам світу [16].

В комюніке Саміту підкреслюється необхідність підвищити рівень співробітництва між країнами з питань нагляду за світовою фінансовою системою. З цією метою було вирішено перетворити Форум фінансової стабільності в Раду фінансової стабільності і розширити її мандат. Ця рада буде визначати слабкі місця світової фінансової системи, сприяти координації і обміну інформацією між органами влади, що відповідають за фінансову стабільність [17].

Черговий саміт G-20 пройшов у Пітсбурзі 24-25 вересня 2009 року. Серед головних питань зустрічі було продовження реформування Міжнародного валютного фонду. Президент Франції Ніколя Саркозі також запропонував переглянути деякі заходи боротьби з кризою, затверджені раніше [18]. Головним підсумком саміту стало проголошення G-20 основним міжнародним форумом з економічного співробітництва. В цій якості G-20 змінить набагато меншу за складом G-8. Велика вісімка продовжить свої зустрічі, проте буде зосереджуватись на питаннях безпеки [19].

Хоча колективні та індивідуальні дії урядів дали певний позитивний ефект – знизили вартість залучення кредитів, зупинили стрімке падіння світових фондових індексів, врятували від банкрутства деякі провідні банківські установи, процес реформування світової фінансової архітектури знаходиться лише на початковому етапі. Фінансові ринки все ще характеризуються непевністю і нестабільністю, що дає підстави деяким економістам робити песимістичні прогнози щодо можливості другої хвилі фінансових потрясінь.

Прикладом такої нестабільності стало повідомлення уряду Дубаю в листопаді 2009 року про намір реструктуризувати найбільший державний фонд Dubai World, під контролем якого знаходяться порти країни і нерухомість, і відстрочити погашення його боргових зобов'язань, що сягають 59 млрд. дол. Звернення уряду емірату Дубай до інвесторів із проханням надати відстрочку по боргових вип фонду, на думку аналітиків, свідчить про наявність загрози найбільшого дефолту по суверенних облігаціях після аргентинського дефолту 2001 року. Не випадково ця звістка викликала найбільше із березня 2009 року падіння курсів акцій на європейських фінансових ринках. Оскільки фонд Dubai World більше всього заборгував європейським банкам, які ледве відновили свою ліквідність після фінансових потрясінь у США, знову з'явилися побоювання, що це може зупинити вихід із кризи банківських інституцій в Європі.

Свідченням нестабільності фінансових ринків і непевненості інвесторів є продовження падіння курсу долара США і стрімке зростання ціни на золото. Це породжує нові ризики дисбалансів світової економіки і актуалізує дискусії щодо створення наднаціональних «світових» грошей. Новий сплеск ціни на золото в свою чергу ставить питання про резервну позицію США і здатність уряду цієї країни підтримувати попит на свої

скарбничі зобов'язання. Хоча Мінфін США сам накопичив найбільші запаси монетарного золота в світі (261,5 млн. унцій, що складає приблизно третину від світового обсягу офіційних золотих запасів), попит на золото може збільшити його роль в офіційних резервах багатьох країн і, відповідно, зменшити можливості уряду США фінансувати програми виходу із кризи за рахунок рекордних за обсягами продажів своїх державних боргових зобов'язань.

Література:

1. Анатолій Гальчинський. Криза і цикли світового розвитку. Київ, 2009.
2. U.S. Housing Bubble. // FX Street. -<http://www.fxstreet.com/fundamental/analysis-reports/news-special-coverage/2006-11-28.html>
3. Calverley J. Financial Sector in Crises // The Financial Times. – September 10, 2008.
4. Soros erklärt China zum Gewinner der Finanzkrise. // Die Welt - 14 жовтня 2008 року. - <http://www.welt.de/wirtschaft/article2576066/Soros-erklaert-China-zum-Gewinner-der-Finanzkrise.html>
5. Arner D. The Global Credit Crisis of 2008: Causes and Consequences. – Asian Institute of International Financial Law Working Paper No. 3. – AIIFL, 2009.
6. World Bank 2009. Asli Demirguc-Kunt and Luis Servén. Are All the Sacred Cows Dead? Implications of the Financial Crisis for Macro and Financial Policies. Policy Research Working Paper # 4807. January 2009. Washington D.C.
7. The Financial and Economic Crisis: A Decent Work. AN ILO DISCUSSION PAPER. 23 March 2009.
8. FACTBOX - U.S. government bailout tally tops 504 billion pounds. // Reuters. - 2008. - <http://www.reuters.com/article/idUKN16126320080917>
9. Bebchuk L. A Plan for Addressing the Financial Crises // The Economists' Voice. – 2008. – Vol. 5, Issue 5
10. World Bank. Swimming Against the Tide: How Developing Countries Are Coping with the Global Crisis. Background Paper prepared by World Bank Staff for the G20 Finance Ministers and Central Bank Governors Meeting, Horsham, United Kingdom on March 13-14, 2009.
11. UN/A/63/XXX. Recommendations by the Commission of Experts of the President of the General Assembly on reforms of the international monetary and financial system 19 March 2009
12. UNCTAD/GDS/2009/1. Глобальный экономический кризис: системные сбои и многосторонние способы преодоления. Доклад Целевой группы секретариата ЮНКТАД по системным вопросам и экономическому сотрудничеству. Резюме. ООН, Нью-Йорк и Женева, 2009
13. Declaration. Summit on Financial Markets and the World Economy. // G-20. - http://www.g20.org/Documents/g20_summit_declaration.pdf
14. The Financial Times, 3.04.2009
15. Progress Report on the Actions of the Washington Action Plan. // G-20. - 2 April 2009. http://www.g20.org/Documents/FINAL_Annex_on_Action_Plan.pdf
16. G-20 Reaffirms IMF's Central Role in Combating Crisis. IMF Survey online. April 3, 2009
17. London Summit – Leaders' Statement. // G-20. - http://www.g20.org/Documents/g20_communique_020409.pdf
18. Leaders' Statement - The Pittsburgh Summit. // G-20. - September 24–25, 2009. - http://www.g20.org/Documents/pittsburgh_summit_leaders_statement_250909.pdf
19. Progress Report on the Actions to Promote Financial Regulatory Reform. // G-20. - 25 September 2009. - http://www.g20.org/Documents/pittsburgh_progress_report_250909.pdf
20. 25 September 2009. - http://www.g20.org/Documents/pittsburgh_progress_report_250909.pdf

Філіпенко А.С.*

ОСНОВНІ РИСИ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Всебічна оцінка таких складних планетарних економічних явищ і процесів, як сучасна світова фінансова криза, стане можливою очевидно лише після її завершення. Інформація про повний цикл дозволить проаналізувати усі її складові, з'ясувати глибинні причини, соціально-економічні наслідки та удосконалити превентивні антициклічні механізми і інструменти «швидкого реагування» [1].

Водночас економічна та фінансова статистика свідчать про те, що протягом останніх 30 років економіки 17 провідних держав світу відчули на собі негативний вплив 113 фінансових криз: 37 – у 80-ті роки, 42 – у 90-ті, та 34 фінансові потрясіння, включно з нинішнім, на початку 2000 років. Кризи на фондових ринках становили 45% від загальної кількості, кризові явища в банківських системах – 38%, валютні кризи – 17% [2].

Наразі можна назвати три групи факторів, які в сукупності вплинули на характер, визначили масштаби, траєкторію протікання та руйнівну силу першої світової фінансової кризи ХХІ століття. Перша група зумовлена глибокими і всеосяжними цивілізаційними, гео економічними змінами, глобальними трансформаційними процесами. Друга група чинників пов'язана з макроекономічними та мікроекономічними диспропорціями і турбуленціями, з інституційними пастками, які проявилися насамперед у головних акторів світової економіки. Третя група причин світової фінансової кризи корелює з її безпосереднім спусковим механізмом, з головним вогнищем (осередком), звідки розпочалася її хвилеподібна, спустошлива хода [3-7].

Своєю чергою, у першій, «глобальній» групі, можна виділити п'ять головних чинників, серед яких:

- вичерпаність традиційної індустріальної моделі економічного розвитку в контексті ресурсного забезпечення, деградації довкілля, загрозливого поглиблення нерівномірності економічного і соціального розвитку країн світу;
- об'єктивна потреба реструктуризації світової економіки, її регіональних та національних підрозділів у відповідності з вимогами сучасної науково-технологічної революції;
- поглиблення структурних диспропорцій та глобальних дисбалансів між основними світогосподарськими суб'єктами, синхронізація економічних циклів під впливом глобалізації;
- неспроможність міжнародної фінансової системи, її регулюючих та наглядових функцій адекватно реагувати на глобалізаційні виклики;
- відсутність належних теоретичних, методологічних та прикладних концепцій і моделей оптимального функціонування та анти циклічного регулювання глобальних економічних систем.

У другій групі визначальним макроекономічним фактором став надлишок ліквідності в економіці США, зумовлений, по-перше, загальним зниженням довіри до країн з новими ринками після кризи 1997-1998 рр.; по-друге, інвестуванням в американські цінні папери

* доктор економічних наук, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

країнами, що нагромаджують валютні резерви (Китай) та нафтові фонди (країни Перської затоки); по-третє, політикою низьких відсоткових ставок, яку здійснювала Федеральна резервна система, особливо в період 2001-2003 рр., намагаючись уникнути циклічного спаду. Основними збудниками фінансової кризи мікроекономічного рівня вважаються нові фінансові інструменти – кредитно-дефолтні свопи, використання яких призвело до маскуванню ризиків, пов'язаних з низькою якістю субстандартних іпотечних кредитів, з одного боку, та до їх непрозорого розподілу серед широкого кола інвесторів – з іншого. Інституційні виміри світової фінансової кризи проявилися у недостатньому рівні оцінки ризиків як регуляторами, так і рейтинговими агентствами, а відтак і у асиметрії інформації.

Щодо спускового гачка, який запустив механізм світової фінансової кризи, тобто третьої складової, а отже і її головного вогнища, джерела – серед фахівців практично немає розбіжностей. Виняткова однотайність у оцінках зводиться до того, що першопричиною сучасних кризових явищ стали проблеми на іпотечному ринку США.

Короткий перелік основних причин кризових процесів в економіці України зводиться до таких: більша інтегрованість фінансового сектора у світові структури у порівнянні з 1998р., застаріла структура економіки, її гіпертрофована спрямованість на зовнішні ринки (ПЕК, хімічна промисловість та ін.); вразливий, неінтегрований, розбалансований, фрагментарний внутрішній ринок; недореформованість економіки (інституційна сфера, аграрний сектор, комунальне господарство, охорона здоров'я, пенсійна реформа тощо); неадекватна світовій і внутрішній ситуації економічна політика Уряду і Національного банку.

Розглянемо докладніше систему чинників першої групи, один з головних компонентів якої вказує на історичну обмеженість індустріальної моделі розвитку, на необхідність її трансформації в постіндустріальну, інформаційну, ноосферно-космічну модель розвитку людства. Індустріальний тип виробництва забезпечив небачені раніше темпи економічного зростання на основі широкомасштабного залучення природних і людських ресурсів. Так, із 1715 р. по 1971 р. обсяг світового промислового виробництва збільшився у 1730 разів, а більше половини цього приросту прийшлося на період після 1948 р. Такий «агресивний» розвиток веде до руйнації довкілля, виснаження біосфери, різкого погіршення екологічних параметрів життєдіяльності. Подальше нарощування і розширення індустріального типу виробництва на основі недосконалих фінансових механізмів та інструментів мало б катастрофічні наслідки. Водночас модернізований економічний інструментарій включно з його фінансовою складовою, пройшовши через точку сингулярності, у посткризовий період має бути спрямований на здійснення тотальної реструктуризації як світової економіки в цілому, так і її регіональних та національних підрозділів, утвердження нової моделі розвитку – економіки знань, високих технологій, креативного господарства. Другий гео економічний чинник вказує на те, що зволікання з вирішенням структурних проблем, консервація у світовому господарстві архаїчних доіндустріальних та раннеіндустріальних економік створює передумови для повторення подібних криз ще у гостріших формах. Про перспективи структурних зрушень у головних ешелонах світової економіки свідчать дані таблиці 1.

Агреговані дані, наведені в таблиці, показують, що в даний час існують суттєві відмінності в структурах економік розвинутих країн та країн, що розвиваються. Головним критерієм є співвідношення у виробництві товарів і послуг. У перспективі до 2030 року простежується тенденція до скорочення наявного розриву, хоча між окремими країнами будуть залишатися різочі структурні контрасти.

Таблиця 1. Питома вага галузей у валовому випуску продукції (%)

	ОЕСР		БРІК*		Решта світу	
	2001	2030	2001	2030	2001	2030
Сільське господарство	2	1	9	6	8	6
Лісництво і рибальство	0	0	1	1	1	2
Енергетика та гірничо-рудна промисловість	3	2	6	4	9	7
Виробництво товарів короткострокового користування	10	7	12	8	14	10
Сектор товарів довгострокового користування	23	17	32	29	24	21
Торгівля і транспорт	18	18	15	16	16	16
Послуги	44	54	25	37	28	38

Джерело: OECD Environmental Outlook to 2030. Paris, 2008, p.85.

*БРІК – Бразилія, Росія, Індія, Китай

Третій геоекономічний чинник світової фінансової кризи пов'язується з глобальними диспропорціями та дисбалансами, із синхронізацією економічних циклів під впливом глобалізації. З одного боку, поглиблюється невідповідність між глобальним попитом та глобальною пропозицією, що призводить до формування нерівноважного стану світової економіки. З іншого боку, загострюються відносини між основними гравцями світової економіки у сфері торгівлі та інвестицій. Ключовою ланкою тут є взаємовідносини між США та Китаєм. На одному полюсі (США) спостерігається величезний дефіцит платіжного балансу, на іншому (Китай) – майже адекватний профіцит. Крім того, глобалізація втягує у вир світового бізнес-циклу основних світогосподарських акторів. Основна причина глобальної нерівноваги полягає у перевищенні глобальної пропозиції над глобальним попитом. Дана проблема загострилася останнім часом у зв'язку з надкредитуванням виробництва. Таким чином, необхідно шукати шляхи і механізми підвищення сукупного попиту. Фахівцями пропонується радикальний і з економічної точки зору доволі контроверсійний варіант, а саме – збільшення рівня заробітної плати в країнах, що розвиваються, на теренах яких проживає переважна більшість населення світу [8]. Суперечливість даної концепції в тому, що рівень заробітної плати визначається не міжнародними угодами, як це пропонується, а її інтенсивністю, продуктивністю та іншими важливими детермінантами. Тим не менше, як ідея, вона може розглядатися, поряд з іншими, в загальному контексті формування нової економічної архітектури світу. Вирішення проблеми зовнішніх дисбалансів лежить у площині їхнього вирівнювання шляхом переоцінки національних валют (девальвація чи ревальвація). Крім того, мають бути задіяні інші макроекономічні регулятори на основі фіскальної консолідації, підвищення норми заощаджень та інвестицій. Для країн із зовнішнім профіцитом нагальним завданням постає підвищення внутрішнього попиту (абсорбції) на основі активної монетарної та фіскальної політики, в той час як країни з зовнішнім дефіцитом мають стримувати внутрішній попит, заохочуючи експорт. Наприклад, згідно зі стандартною економетричною моделлю, у США для того,

щоб знизити відношення поточного рахунку до ВВП на 1% у довгостроковому періоді, треба девальвувати долар на 10-20% [9].

Останнім у переліку другої групи факторів є синхронізація економічних циклів, яка, як показують розрахунки, не однаково впливає на перебіг економічних подій у різних країнах. Виділяють чотири детермінанти, які сприяють синхронізації економічних циклів: глобальні, регіональні, національні та специфічні. Глобальні чинники найбільшою мірою синхронізують економічні цикли розвинутих індустриальних держав, охоплюючи більше 15% ВВП, а найбільших країн – до 20%. Країни з новими ринками та держави, що розвиваються, дещо менше відчувають глобальний вплив – менше 10% коливань ВВП. Регіональні чинники сильніше проявляються в Північній Америці, Європі та Азії, викликаючи до 20% коливань обсягів виробництва. Національні та специфічні фактори домінують на Близькому і Середньому Сході, у Північній Африці та південніше Сахари, детермінуючи зміни більш ніж 80% валового випуску [10].

Наступний гео економічний чинник безпосередньо впливає як на витоки, так і на перебіг світової фінансової кризи. Йдеться про характер функціонування Бреттон-Вудсько-Ямайської валютно-фінансової системи та її головного підрозділу – Міжнародного валютного фонду. Дана система у її нинішньому вигляді має три основні недоліки. По-перше, вона дозволяє низці країн тривалий час зберігати профіцит поточного рахунку чи фінансового рахунку та рахунку руху капіталу (Японія, Китай та ін.), що призводить до гіпертрофованого нагромадження міжнародних резервів. Так, міжнародні резерви Японії (загальні запаси мінус золото) з 1968 р. по 1978 р. зросли на 1146%, а грошова пропозиція - на 356%. В даний час великі золотовалютні резерви зосереджені в Китаї (2033,00 млрд. дол. США, на душу населення -1557 дол.), у Росії – відповідно 435, 40 та 3055, в Індії – 274,20 та 235, в Бразилії – 197,40 млрд. дол. та 1029 дол. США [11]. По-друге, дана система ставить у залежність економічне зростання багатьох провідних країн від США – найбільшого у світі імпортера та боржника. По-третє, надкредитування, інвестиційний бум останніх років за рахунок рециркуляції доларів США через державні цінні папери призвели до порушення глобальної пропорції між виробництвом і споживанням, що може викликати незворотні дефляційні процеси з усіма соціально-економічними наслідками.

Які ж пропозиції існують щодо реформування Міжнародної валютної системи (МВС)? Слід, очевидно, послатися у першу чергу на рішення Групи 20, які відображають колективну думку і політичну волю економічно наймогутніших країн світу. Із матеріалів лондонського та піттсбурзького самітів впливає, що увага має бути звернута, по-перше, на те як поліпшити регулювання банків та інших фінансових інституцій, по-друге, у який спосіб ефективніше оцінювати та передбачати ризики та, по-третє, як посилити економічну кооперацію. З цією метою створюється Рада фінансової стабільності (Financial Stability Board), яка на основі взаємодії з МВФ здійснює ранне попередження про макроекономічні та фінансові ризики. МВФ визначено головним у здійсненні нагляду за економічним та фінансовим секторами країн та у наданні допомоги тим, які найбільше того потребують у контексті врегулювання платіжних балансів та обмінних курсів, вирішення боргових зобов'язань тощо. Збільшуються його ресурси на 750 млрд. доларів, зростає роль спеціальних прав запозичення (СПЗ), зокрема, на основі Четвертої поправки з негайною ратифікацією буде розміщено додатково 250 млрд. дол. СПЗ для диверсифікації міжнародної ліквідності. Зазначені акції покликані не лише підвищити статус МВФ як головної фінансової інституції світу з точки зору фінансового, економічного і банківського нагляду, здійснення моніторингу світової економіки і прогнозування, але й наблизитимуть його до кредитора останньої інстанції, своєрідного глобального центрального банку. Передбачається реалізувати 403,3 метричних тонни золота МВФ на суму близько 6 млрд. дол. для надання протягом найближчих 2-3 років фінансового сприяння найменш

розвинутих країнам [12]. Будуть здійснені реформи в управлінні МВФ та у кадровій політиці в напрямі ширшого представництва в його органах країн, що розвиваються, в тому числі найбільш розвинутих, та більшої прозорості та відкритості при висуванні і призначенні керівних кадрів міжнародних фінансових інституцій. Реформуванню підлягатиме і система Світового банку, основні положення якої будуть розглянуті навесні 2010 року.

Слід зауважити, що в численних публікаціях з приводу світової фінансової кризи часом висловлюються радикальні та економічно необгрунтовані пропозиції та рекомендації. Зокрема, нереальними та передчасними є пропозиції щодо заміни долара як світової резервної валюти, формування нових валютних зон (рублева, юаня та єні, країн Латинської Америки, золотого динара), встановлення фіксованих валютних курсів та навіть повернення до золотого чи золотовалютного (золото-девизного) стандарту [13].

Нарешті, останній геоекономічний чинник має теоретико-методологічне спрямування і стосується наукового відображення глобальної економіки сучасною економічною теорією. З одного боку, економічна наука розглядала світогосподарські процеси, глобальні економічні явища здебільшого в прикладному контексті, переважно на емпіричному рівні. З іншого боку, інструментарій класичної та некласичної науки неспроможний опанувати новітні економічні явища глобального рівня на власних парадигмальних засадах. «Три кити» сучасного економічного мейнстріму – загальна рівновага, раціональний вибір та гомоекономікус не спрацьовують у глобальній системі економічних координат. Предметна онтологія економічної науки набуває глобальних вимірів та концентрується на нерівноважних складних системах. Відбувається гносеологічна трансформація внаслідок використання методологічних принципів постмодерну і навіть афтепостмодерну, переходу від класичної та некласичної до постнекласичної наукової раціональності, в основі якої Ріманова геометрія Загальної теорії відносності, яка акцентує увагу на переходах (мікроекономіка- макроекономіка-геоекономіка), а не на подібності чи розбіжностях.

Здійснюється епістемологічний поворот від гіпотетико-дедуктивних методів економічного аналізу до програмно-ігрових, стохастичних моделей.

Закономірним є питання про наслідки сучасної світової фінансової кризи та перспективи виходу з неї. Дана проблема вимагає окремого дослідження, тому зосередимося лише на фактологічній стороні справи. Так, загальні втрати від падіння фондових ринків за рік (серпень 2007- серпень 2008 рр.) становили 16 трлн. дол. США [14]. Рецесія, яка зачепила найбільш розвинуті країни світу та й глобальну економіку в цілому, призвела до скорочення світового ВВП у 2008 р. на 2%, тобто майже на 1,5 трлн. дол. США. Головна ж проблема полягає в тому, яким буде перебіг подій у світовій економіці найближчим часом? Останній прогноз МВФ передбачає початок зростання світового ВВП в 2010 році (див. табл.2). Як свідчать прогнозні дані, відновлення світового ВВП відбудеться насамперед за рахунок країн, де формуються нові ринки (emerging market). У першу чергу йдеться про Китай, Індію, Бразилію, які в нинішній ситуації набувають статусу головних локомотивів світового економічного розвитку, що означатиме в перспективі поступове переміщення економічних центрів в інші регіони світу з відповідними змінами в структурі та географії глобального ВВП, міжнародної торгівлі, інвестицій, фінансових ресурсів, міграції робочої сили.

Таблиця 2. Динаміка світового економічного розвитку (%)

	2007	2008	Прогноз 2009	Прогноз 2010
Світове виробництво	5,2	3,2	-1,3	1,9
Розвинуті країни	2,7	0,9	-3,8	0
США	2	1,1	-2,8	0
Зона євро	2,7	0,9	-4,2	-0,4
Німеччина	2,5	1,3	-5,6	-1
Франція	2,1	0,7	-3	0,4
Італія	1,6	-1	-4,4	-0,4
Іспанія	3,7	1,2	-3	-0,7
Японія	2,4	-0,6	-6,2	0,5
Великобританія	3	0,7	-4,1	-0,4
Канада	2,7	0,5	-2,5	1,2
Інші розвинуті країни	4,7	1,6	-4,1	0,6
НІК* Азії	5,7	1,5	-5,6	0,8
Країни, що розвиваються	8,3	6,1	1,6	4
Африка	6,2	5,2	2	3,9
Африка південніше Сахари	6,9	5,5	1,7	3,8
Центральна та Східна Європа	5,4	2,9	-3,7	0,8
СНД	8,6	5,5	-5,1	1,2
Україна	7,6	2,1	-13,7	3,6
Росія	8,1	5,6	-6	0,5
Країни Азії, що розвиваються	10,6	7,7	4,8	6,1
Китай	13	9	6,5	7,5
Індія	9,3	7,3	4,5	5,6
Близький Схід	6,3	5,9	2,5	3,5
Латинська Америка	5,7	4,2	-1,5	1,6
Бразилія	5,7	5,1	-1,3	2,2
Мексика	3,3	1,3	-3,7	1

Джерело: Макроекономічний прогноз України: оновлена версія, №5 (21), травень 2009 року. Інститут економічних досліджень і політичних консультацій. World Economic Outlook. Global Economy Contracts, with slow Recovery next Year. IMF Survey online, April 22, 2009. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2009/RES042209A.htm>

*НІК – нові індустріальні країни

Література:

1. Фридман М., Шварц А.Я. Монетарная история Соединенных Штатов 1867-1960. Пер. с англ. К., 2007, с.306- 307.
2. Васильев В.С., Роговский Е.А. Мировой финансовый кризис. Фаза 2 [Рецессия]. США- Канада. Экономика, политика, культура, 2009, № 3, с.24.
3. Зомбанакис М.А. Причины и последствия мирового финансового кризиса. Пер. с англ., Москва. 2009;
4. Cooper G. The Origin of Financial Crises. New York, 2008; Financial Crises. Theory, History, and Policy. Ed by Ch.P. Kindleberger and J.-P. Laffargue. – Cambridge University Press, 2008;
5. Rademacher F.J., Obermueller M., Spiegel P. Global Impact. Der neue Weg zur globalen Verantwortung. – Muenchen, 2009;
6. Soros G. Die Analyse der Finanzkrise ... und was sie bedeutet- weltweit. – Muenchen, 2009;
7. Wittmann W. Finanzkrisen: woher sie kommen, wohin sie fueren, wie sie zu vermeiden sind. – Zuerich, 2009.
8. Дункан Р. Кризис доллара. Причины, последствия и пути выхода. Пер. с англ. Москва, 2008, с.261-263.
9. World Economic Outlook. April, 2007.Spillovers and Cycles in the Global Economy. IMF, Wash., 2007, p.105.
10. Ibidem, p.139-140.
11. Folgen der Finanzkrise fuer die globalen Wirtschaftsbeziehungen. - Wirtschaftsdienst 2009, Nr.3. S.170.
12. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2009.NEW040309A.htm>
13. Андрианов В. Новая архитектура глобальной финансовой и экономической системы. Общество и экономика. 2009, №2, с.4-5.
14. Вопросы экономики, 2008, №11, с.39.

*Румянцев А.П.**

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНУ СИСТЕМУ ЄВРОПИ

У сучасних умовах функціонування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України досить сильно залежить від розвитку транспортно-логістичної системи Європи як одного із основних чинників стабільного зростання росту економіки нашої країни. Розвиток транспортно-логістичної системи Європи сприяє формуванню передумов раціонального використання переваг інтеграційної взаємодії України і ЄС. Серед наукових праць, присвячених дослідженню проблем інтеграції України в транспортно-логістичну систему Європи, необхідно виділити роботи В.Демишкана, Є.Бакулич, І.Смірнова, М.Сенікова, А.Хахлюка, в яких автори досліджують і аналізують передумови, особливості, механізми розвитку транспортно-логістичної системи Європи. Аналіз цих показників дасть змогу виділити аспекти інтеграції України в транспортно-логістичну систему Європи.

Основною метою написання даної статті є визначення новітніх напрямів інтеграції України в транспортно-логістичну систему Європи і аналіз можливостей інтеграції України в цю систему. Викладення основного матеріалу. Економічний розвиток України характеризується перебудовою виробничих сфер діяльності із переважною орієнтацією на наукову і конкурентоспроможну продукцію та послуги. Це сприяє ефективному розвитку в країні міжнародних зв'язків і торгівлі, нових форм організації виробництва. Наявність великої мережі різних транспортних та інфраструктурних зв'язків приводить до утворення транспортно-логістичної системи. Під транспортно-логістичною системою слід розуміти сукупність технічно обладнаних магістральних транспортних комунікацій різних видів транспорту, з'єднуючих різні країни і поєднуючи пасажирів та вантажі на напрямленнях найбільшої концентрації.

Однією з важливих складових європейської інтеграції є європейська логістична система, тобто ; створення єдиної сучасної транспортно-логістичної інфраструктури країн-учасниць Європейського Союзу. Після недавнього розширення ЄС ця задача отримала новий, значно більш широкий, географічний формат. З другого боку, транспортно-логістичні проекти Євросоюзу підійшли безпосередньо до кордонів України, в багатьох із них наша країна вже бере активну участь.

З розширенням ЄС, в основному, закінчилася геополітична дія рішень пан'європейських транспортних конференцій, якими були визначені задачі розвитку транспортних зв'язків ЄС з країнами - кандидатами на вступ і країнами-сусідами. До 2020 р. очікується зростання об'єму усередині регіонального вантажообігу більш, ніж на 100%. Після розширення ЄС дві третини існуючих пан'європейських транспортних коридорів стали частиною сіті ТЕМ-Т. Виникла необхідність переглянути існуючі сіті міжнародних транспортних коридорів з метою розробки нової транспортної стратегії розширеного Євросоюзу. Сьогодні росте кількість «вузьких місць» (ділянок з малою пропускнуною спроможністю і низькою якістю транспортно-логістичної інфраструктури), в належній мірі не

* доктор економічних наук, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

забезпечена взаємодія різних видів транспорту. Нові пріоритетні маршрути продовжуватимуть основні транс'європейські осі ТЕІ-Т в сусідні країни. При цьому враховуються потреби міжнародної торгівлі і об'єми перевезень, що ростуть.

Для завершення і модернізації транс'європейської сіті в розширеному ЄС необхідні інвестиції у розмірі 590 млрд. євро. Враховуючи об'єм необхідних інвестицій, важливо визначити найпріоритетніші проекти, сприяючі міжнародному обміну в умовах єдиного ринку і розвитку інтермодальності.

Вартість кожного інфраструктурного проекту повинна перевищувати 0,14% від ВВП країни, але не бути більше 500 млн. євро для кожного проекту. Заплановано завершити до 2010р. 5 з 14 проектів, визначених в 1994р., і почати реалізацію 22 нових, розрахованих на період до 2020р. Об'єм їх фінансування складає 225 млрд. євро до 2020р., з яких 140 млрд. євро - на період 2007-2013рр. Очікуваний внесок приватного сектора оцінюється в 20%, решта фінансування доводиться на національні бюджети і бюджет ЄС.

Щоб удосконалити повідомлення між ЄС і сусідніми країнами на підставі пропозицій країн-членів і країн-кандидатів на вступ, в 2004р. була створена Група високого рівня з питань транс'європейських транспортних сітей у складі представників 25 країн-членів ЄС, 28 країн-сусідів і ряд банків. Основною метою Групи стало визначення обмеженого числа пріоритетних проектів на основних коридорах, які візьмуть на себе великі об'єми перевезень між країнами розширеного ЄС, і сприятимуть посиленню зв'язків ЄС з сусідніми країнами і розвитку міжнародної торгівлі. Результатом роботи Групи з жовтня 2004р. по листопад 2005р. став доклад «Транспортні сіті для світу і розвитку. Продовження головних транс'європейських транспортних осей в сусідні країни і регіони». Новими ідеями ЄС у сфері розвитку логістичної системи стали:

- 1) розширення транспортних зон від Атлантики до Чорного і Каспійського морів;
- 2) створення транс'європейських транспортних осей, що перетинають всю Європу;
- 3) утворення мультимодальних повідомлень транспортних коридорів з морськими шляхами через порти;
- 4) визначення найважливіших проектів розвитку транспортно-логістичної інфраструктури Європи.

Пріоритетні проекти повинні узгоджуватися з принципами інтермодальності, що дозволить досягти значної економії часу шляхом зменшення завантаження автодоріг і поліпшення функціонування залізниць. За оцінками експертів, реалізація цих проектів дозволить зменшити викиди вуглекислого газу, обумовлені транспортними потоками, на 17 млн. тонн у рік, збільшити ВВП на 0,23% і забезпечити до 1 млн. робочих місць, а також стимулюватиме міжнародну торгівлю.

Групою високого рівня затверджено 60000 км транспортно-логістичної сіті транснаціональних повідомлень, і в 2005р. визначені маршрути головних міжнародних транспортних осей. Вони є мультимодальними маршрутами міждержавного значення, що є продовженням головних осей ТЕН в сусідні країни або регіони, з урахуванням напряму існуючих міжнародних транспортних коридорів. Особливо важливою вважається концепція головної міжнаціональної осі. Основні транснаціональні осі, що відповідають напрямкам найінтенсивніших міжнародних перевезень (сучасним і прогнозованим на період до 2020р.) і забезпечуючи зв'язки між ЄС і сусідніми країнами і регіонами, включають наступні:

1. Морські магістралі - сполучають регіони Балтійського, Середземного, Баренцового, Чорного, Каспійського морів та Атлантичного океану, прибережних країн у межах морських районів, а також вихід через Суецький канал до Червоного моря, суміщаючи основні промислові райони Європи, охоплюючи Балтійське море, Західну Європу, Південно-східну і Південно-західну Європу. Морські магістралі є частиною логістичних лан-

цюгів, забезпечують надання ефективних, регулярних, надійних по слуг і можуть конкурувати з автомобільним транс портом в плані швидкості перевезень і цін. Напри лад, морські повідомлення між Іспанією, Франції і Італією можуть значно зменшити вантажні поти через Альпи і Піренеї. Розвиток морських магістра лей дозволить концентрувати вантажопотоки на де кількох основних маршрутах з обмеженою кількістю портів.

2. Північна вісь - сполучає північні країни ЄС Норвегією на півночі і Білоруссю та Росією на сход Передбачається розвиток мультимодальних повідомлень: Берлін-Варшава-Мінськ-Москва-Транссиб; від фінсько-російського кордону через Санкт-Петербург до Москви; від Балтійських портів до Мінська-Москви (Таллін-Санкт-Петербург-Москва, Вентспилс-Рига-Москва, Клайпеда-Калінінград-Вільнюс-Мінськ-Москва); залізничного вантажного повідомленій Санкт-Петербург-Вологда-Москва-Транссиб; мультимодальних з'єднань «Скандинавський трикутник» Санкт-Петербург-Вартіус-Торнію-Хапаранда-Нарвік.

3. Центральна вісь - сполучає центр ЄС з Україною і Чорним морем і далі - з Центральною Азією і Кавказом. Передбачено пряме з'єднання з Транссибірською залізною дорогою і внутрішнім водним шляхом між Каспійським і Чорним морями. Центральна вісь включає мультимодальні з'єднання Дрезден – Катовіце – Львів - Київ; Будапешт - Львів; Москва – Київ - Одеса; Мінськ - Київ; Київ - Харків-Транссиб - Кавказ і внутрішньоводні шляхи р. Дніпро і шляхи Дон-Волга з повідомленнями Каспійське море - Чорне море і Волга-Балтійське море. Окрім вказаних повідомлень, Польща і Україна визначили важливість з'єднання їх столиць мультимодальною віссю, а Словаччина, Австрія і Чехія – необхідності відгалуження від українського кордону до промислового району Жіліна.

4. Південно-східна вісь - з'єднання ЄС через Балкани і Туреччину з Кавказом і Каспійським морем, а також з Єгиптом і Червоним морем. Передбачаються повідомлення в Балканські країни і Росію, Іран, Ірак і Персидську затоку, а також від Єгипту на південь в інші африканські країни. Ця вісь включає мультимодальні повідомлення Зальцбург – Любляна – Загреб – Будапешт – Белград - Ніш, Софія – Стамбул – Анкара – Грузія – Вірменія - Азербайджан (коридор TRACECA), Скоп'є - Салоники, Будапешт – Сараєво - Плоче, Барії - Бріндізі (Італія) – Дуррес – Влера – Тирана - Скоп'є – Софія – Бургас - Варна, внутрішні водні шляхи Дунай і Савва. Крім того, Австрія, Хорватія, Боснії і Герцеговина запропонували коридор під назвою Ruhn між Берліном і Загребом, який з'єднується міжнародним транспортним коридором №10.

Південно-західна вісь - сполучає південно-західні країни ЄС із Швейцарією і Марокко, і далі, включаючи Трансмагрібську гілку, що сполучає Марокко, Алжир, Туніс і Єгипет. Крім того, Іспанія визначила важливість Середземноморського коридору в Іспанії для вантажних потоків між південно-західним Середземномор'ям і центром ЄС.

Пріоритетні проекти транспортних осей включають лише найважливішу інфраструктуру з погляду міжнародного переміщення вантажів і пасажирів. Основою вибору напрямів транспортних осей стали такі критерії, як об'єми експортних, імпортних, транзитних вантажопотоків, грузо- і пасажирооборот, кількість транспортних засобів, що перетинають кордони. Маршрути транспортних осей повинні бути коротшими і економічно цілеспрямованими встановлених раніше. Визначення пріоритетних проектів на напрямках транспортних осей відбувається на основі аналізу особливостей і перспектив (до 2020р.) соціально-економічного розвитку держав, стану і прогнозу міжнародної торгівлі, об'ємів міжнародних і внутрішніх вантажних і пасажирських перевезень, рівня розвитку інфраструктури різних видів транспорту. Транспортні осі включають наземні і морські повідомлення, важливі для торгівлі між країнами-членами ЄС і сусідніми країнами, враховують доступність периферійних країн і включають маршрути з великими об'ємами перевезень. Загальна вартість цих проектів оцінена в 46 млрд. євро.

Повідомлення з країнами-сусідами Євросоюзу грає важливу роль у формуванні інтегрованої пан'європейської транспортно-логістичної системи. В цьому контексті важливим є висновок Угоди між Швейцарією і ЄС про нові альпійські залізничні по-повідомлення в Швейцарії (2002р.), територія якої характеризується високою інтенсивністю перевезень. В Західних Балканах основні проекти торкаються Дунаю, магістралей Люблячи-Загреб-Белград-Ніш-Скоп'є-Салоники і Будапешт-Сараєво-Плоче, що забезпечують доступ до Адріатичного моря.

Групою високого рівня визначений ряд проектів для посилення зв'язків з країнами Східної Європи (Україною, Росією, Білоруссю, Молдовою): залізнична лінія Гельсінкі - Санкт-Петербург, залізничні і автомобільні повідомлення між Балтійськими країнами і Росією-Білоруссю (Клайпеда-Вільнюс- кордон з Білоруссю і Вентспілс-Лієпая-Рига-кордон з Росією-Білоруссю, Таллінн-Нарва-Тарту-кордон з Росією), автомобільні і залізничні повідомлення Берлін-Варшава-Мінськ-Москва-Нижній Новгород (коридор №2), автомобільні і залізничні повідомлення Берлін-Дрезден-Вроцлав-Львів-Київ (коридор №3), автомобільне і залізничне повідомлення між Будапештом і українським кордоном (коридор №5), повідомлення з країнами Чорноморського регіону.

В структурі Пан'європейської транспортної логістичної системи важливу роль грає сіть внутрішніх водних шляхів міжнародного значення. Із завершенням будівництва каналу Рейн-Майн-Дунай виникла артерія Роттердам-Сулін завдовжки 3500 км., яка створила можливість різних транс'європейських внутрішніх водних перевезень між Північним і Чорним морями. З'єднання Дунаю з Одером і Ельбою відкрило придунайським країнам найкоротший вихід до Північного і Балтійського морів і завершило утворення так званого «кільця» європейських внутрішніх водних шляхів (Одер-Рейн-Дунай). Трансконтинентальний водний шлях Рейн-Майн-Дунай (канал відкритий в 1992р.) сполучає Північне і Чорне моря і є важливою «широтною віссю» внутрішніх водних шляхів Європи. Ця водна артерія сполучає між собою ряд європейських держав, забезпечуючи ним зручні виходи до морів, які особливо важливі для внутрішньоконтинентальних країн - Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини.

Посиленню автотранспортних зв'язків в Європі сприяє завершення будівництва і модернізація швидкісної автостради Захід-Схід (Берлін-Варшава-Мінськ-Москва), а також транс'європейської автостради Північ-Південь, яка проходить від порту Гданськ, сполучає скандинавські країни, Польщу, Словаччину, Угорщину, Сербію, має відгалуження на Софію-Стамбул і Скоп'є-Салоники-Афіни і до берегів Адріатичного і Чорного морів. В 1996р. почалося створення Трансбалтійської автомагістралі Via Baltica за участю Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви і Польщі. З'єднання її на території Польщі з швидкісними автомагістралями Північ-Південь і Захід-Схід дає можливість цій країні стати важливим транзитним районом в системі наземних зв'язків Сходу і Заходу Європи. В контексті активізації євразійських транспортних зв'язків актуальне питання розвитку Євразійського транспортного моста, що є залізничною лінією, яка проходить від китайського морського порту Ляньюнган через центральний і північно-західний Китай до Казахстану і далі через Росію і Україну до Європи. Значення цього комунікаційного напрямку зростає з посиленням ролі Китаю в світовому господарстві і торгівлі.

Пан'європейські транспортні зони представлені морськими басейнами і включають Чорноморську (басейн Чорного моря), Баренцеву Євроарктичну, Середземноморську і Адріатичну-іонічну мультимодальні територіально-транспортні зони з певним характером геопросторової організації і розвитку транспортно-логістичної діяльності.

Транспортну зону з логістичної точки зору слід розглядати як логістичну територіальну систему з міжкомпонентними зв'язками і взаємодією з навколишнім середовищем, територіально-виробничими комплексами, забезпечуючи переміщення потоків вантажів

і пасажирів головним чином на макро- і мегарівнях. Транспортні зони є основними європейськими транспортними артеріями і характеризуються певною спеціалізацією при виконанні транспортно-логістичних функцій. Територіальна структура пан'європейських транспортних зон обумовлена локалізацією об'єктів транспортно-логістичного призначення.

Баренцева Євроарктична мультимодальна транспортна зона охоплює північні області Швеції, Фінляндії і Норвегії, а також північно-західну частину Російської Федерації (Області Мурманська, Архангельська, Карелію і Ямало-Ненецький автономний округ). Її мета - розвиток міждержавної співпраці у сфері митної діяльності, забезпечення вільного переміщення транспортних потоків і розвиток логістики, створення мультимодальної транспортно-логістичної інфраструктури, розвиток регіональної транспортно-логістичної системи в умовах ускладненої доступності і недостатку автомобільної і залізничної інфраструктури, що поєднується з великими відстанями між господарськими центрами і суворістю клімату. На території транспортної зони розміщено 27 аеропортів, 22 морські і річкові порти і 12 трансграничних переходів. Довжина залізниці складає 6575 км, автомобільних шляхів - 11279 км. Для цієї транспортної зони характерні територіальні відмінності в перевезеннях вантажів. Російський кордон перетинають, головним чином, лісоматеріали, частота перевезень тут вища, ніж через інші кордони. Інтенсивність перевезень між Швецією і Норвегією недостатньо висока. Більшість трансграничних перевезень внутрішньорегіональна. Об'єми внутрішніх перевезень вищі на напрямі схід-захід, ніж північ-південь.

Чорноморська транспортна зона забезпечує транспортно-логістичні зв'язки причорноморських держав через пан'європейські транспортні коридори і Середземноморську транспортну зону на заході із західноєвропейськими країнами, і через Кавказький перехийок - коридором TRACECA - з Центральною Азією. Меморандум про взаєморозуміння, що стосується розвитку Чорноморської транспортної зони, підписаний в 1998р. міністрами транспорту України, Болгарії, Росії, Греції, Грузії, Молдови, Румунії, Туреччини, а також Європейською Комісією з метою розвитку міжнародних перевезень вантажів і пасажирів у регіональній транспортно-логістичній системі. Чорноморська транспортна зона охоплює побережжя Чорного моря - Україну, Росію, Туреччину, Грузію, Румунію, Болгарію, а також частину Греції і Молдову (у Вірменії і Азербайджану - статус спостерігачів).

Концепція Адріатично-іонічної морської транспортної зони була розроблена з метою розвитку транспортно-логістичної інфраструктури країн побережжя Адріатичного і Іонічного морів (Албанії, Боснії, Герцеговини, Хорватії, Греції, Італії, Словенії, Сербії і Чорногорії). На території зони розташовується 57 морських і річкових портів. Пріоритет надається інтермодальним повідомленням. Меморандум по розвитку регіональної транспортної мережі Південно-Східної Європи був підписаний в 2004 р, Розглядається концепція створення Адріатично-іонічної магістралі (так званого Далматського коридору або Іонічно-Далматської магістралі) як доповнення до існуючих Пан'європейських коридорів в регіоні східного побережжя Адріатичного і Іонічного морів. Планується створення коридору Трієст-Копер-Рієка-Задар-Спліт-Плоче-Дубровник-Бар-Дуррес-Патрі-Каламата, який перетне всі сім країн.

Середземноморська транспортна зона за площею є найбільшою, і включає країни Середземномор'я. Недолік відповідної транспортно-логістичної і телекомунікаційної інфраструктури - основна перешкода для розвитку зовнішньої і внутрішньорегіональної торгівлі і співпраці між країнами басейну Середземного моря. Перша зустріч Євро-Середземноморського транспортного форуму відбулася в 1999 р. на Мальті. Середземноморська транспортна зона була визначена з метою розвитку транспортно-логістичної інфраструктури регіону, забезпечення конкуренції між портами, лібералізація судноплав-

ства і надання логістичних послуг, розвитку зовнішньої і внутрішньорегіональної торгівлі і співпраці. Співпраця в транспортно-логістичній сфері передбачає формування ефективної трансередземноморської мультимодальної транспортно-логістичної системи, що базується на морському і повітряному транспорті. Велику увагу надається розвитку залізнично-морських повідомлень.

В територіальній структурі інтегрованої пан'європейської транспортно-логістичної системи ведучу роль грають мультимодальні транспортно-логістичні вузли, міжнародні транспортно-логістичні центри, логістичні платформи. Сучасна мережа вузлових пунктів надмірно децентралізована. Наприклад, зараз в Європі функціонує майже 550 контейнерних терміналів. Одна з основних задач європейської транспортно-логістичної стратегії - формування в Європейському Союзі вузлових пунктів інтермодальних вантажних перевезень. В умовах вільного переміщення товаропотоків у межах інтегрованого ринку Європейського Союзу відбувається зменшення кількості національних терміналів і їх заміна єдиними міжнародними транспортно-логістичними центрами, що означає зменшення числа елементів інфраструктури. Одночасно з формуванням регіональних розподільних центрів великими компаніями-виробниками товарів масового попиту створюються міжнародні транспортно-логістичні центри (наприклад, у Франкфурті-на-Одері в Німеччині), що здійснюють накопичення, переробку, обслуговування, розділення і поставку своїх товарів в низку країн світу. Спостерігається тенденція до консолідації європейських міжнародних транспортно-логістичних центрів, об'єднання їх в європлатформи («вантажні села»).

З метою забезпечення розвитку і підвищення стратегічної ролі міжнародних транспортно-логістичних центрів, «вантажних сіл», інтермодальних терміналів була сформована Асоціація європейських «вантажних сіл» - «Європлатформи», об'єднуюча представників десяти країн Європи (Італії, Іспанії, Франції і ін.).

Відсутність в Україні транспортно-логістичної системи, налагодженої системи транспортно-експедиторського обслуговування, заснованої на прийнятій в світовій практиці термінальній технології товароруку, ускладнює процес вантажообміну, знижує ефективність використання рухомого транспорту, в цілому негативно впливає на розвиток усього господарського комплексу, не дозволяючи в повній мірі використовувати її потенціал.

Транспортна політика нашої держави повинна являти собою комплексну програму дій за різними програмами діяльності транспортно-дорожнього комплексу, включаючи його технічну модернізацію, адаптацію до ринкових умов господарювання, інституціональні перетворення у сфері форм власності, економічних відносин, системи управління, інтеграції до європейської та світової транспортних систем, кадрової та соціальної політики, економічної безпеки держави тощо.

Інтеграція України в транспортно-логістичну систему Європи повинна стати пріоритетом внутрішньої політики. Необхідно розробити та впровадити відповідні організаційні заходи, забезпечити розвиток кадрової політики для реалізації проекту.

Євросоюз прагне створити єдину транспортно-логістичну інфраструктуру ЄС, що відповідає найсучаснішим вимогам. З цією метою на новому етапі логістичного розвитку з'єднаної Європи визначені нові орієнтири - створення європейських трансконтинентальних осей на напрямках найінтенсивніших міжнародних перевезень і напрямках, що забезпечують зв'язки між Євросоюзом і сусідніми країнами регіону. Україна бере участь в багатьох з цих проектів. Зокрема, це торкається магістралей (порти Одеса, Іллічівськ), Центральної і Південно-Східної мультимодальних осей, а також Чорноморської транспортної зони. В даний час слід чітко визначити пріоритетні проекти в Україні, що належать до сфери єврологістики, і сконцентрувати зусилля і фінанси (за участю європейських і українських банків, приватних капіталів) на їх виконання.

Необхідно зробити загальний висновок: Україна робить необхідні і правильні кроки на шляху інтеграції в європейську транспортно-логістичну систему, при цьому інтенсивно розвиваючи економічні відносини зі своїми європейськими партнерами. На великий жаль, політична складова цього процесу залишається практично незмінною. Та необхідно констатувати те, що наша країна послідовно дотримується стратегічного курсу на інтеграцію своєї транспортно-логістичної системи в транспортно-логістичну систему Європи.

Література:

1. Воротін В. Ринкова модифікація державного регулювання економіки в умовах глобалізації. // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. - №2. - 2003.
2. Сеніков М. Економіка і управління // Російський науковий журнал: Росія, м. Санкт-Петербург, вул. Курляндська, 5.
3. Хахлюк А.М. Економічні аспекти європейської інтеграції України // Зовнішня торгівля право та економіка: УАЗТ.-К.,2006.
4. www.logistics.ru
5. www.limcologistics.ru
6. www.mzs.dn.ua
7. www.unian.net

*Заблоцька Р.О.**

СПЕЦИФІКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ОБМІНУ ПОСЛУГ

Торговельна політика країни, яка є ключовою сполучною ланкою між світовим ринком і внутрішньодержавною системою розподілу ресурсів, визначає ефективність інтеграції національної економіки у світову торговельну систему, яка, у свою чергу, залежить від того, чи є в даній країні та в її торговельних партнерів необхідні інституції та чи проводять вони торговельну політику, яка сприяє взаємовигідному обміну на основі спеціалізації та порівняльних переваг.

Торгівля послугами набагато більшою мірою, ніж торгівля товарами, зазнає впливу різних заходів державного регулювання на національному рівні. Основним завданням багатосторонніх торговельних переговорів є створення правил, що сприяють лібералізації торгівлі. Ст. VI ГАТС безпосередньо звертається до національного регулювання і встановлює, що кожен член повинен гарантувати, що всі заходи регулювання застосовуватиме в розумний, об'єктивний та неупереджений спосіб [1].

Є досить численні публікації вітчизняних і зарубіжних фахівців, в яких містяться підходи до проблематики національного регулювання сфери послуг. Дослідженню основних причин, форм та наслідків політики національного регулювання через призму економічних формальних та неформальних інституцій присвячені роботи сучасних закордонних економічних науковців, таких як А. Деардорффа, Д. Маркуйє, А. Маттоо, Е. Острома, Д. Родріка, Дж. Стіглеца, К. Фінка, Б. Хоекмана, Дж. Ходжсона, Ж. Франсуа, Р. Стерна та ін.

Глобальна фінансова криза виявила необхідність розробки нових економічних та інституційних механізмів державного регулювання ринку послуг. Розвинута інституційна структура зменшує ступінь невизначеності торговельних контрактів і, як результат, мінімізує транзакційні витрати у сфері міжнародної торгівлі послугами.

Один з базових принципів національного регулювання в рамках ГАТС – застосування національного режиму до іноземних товарів і послуг – вимагає, щоб регуляторні заходи якої-небудь країни жодним чином не дискримінували іноземних постачальників послуг. Проте торгівля може стримуватися і такими регуляторними заходами, які не дискримінують іноземців, наприклад певними стандартами і ліцензійними вимогами, а також відсутністю положень, що заохочують конкуренцію. Для вирішення цих проблем останнім часом було висунуто важливі ініціативи в таких секторах послуг, як бухгалтерський облік і послуги зв'язку. Проте в цілому слабкою залишається система обмежень, передбачених ГАТС для методів державного регулювання на національному рівні.

Реальна відкритість сектора послуг для міжнародної конкуренції зумовлюється трьома чинниками: відкритістю, транспарентністю і передбачуваністю. Перший чинник – відкритість – визначається мірою, якою законодавство й адміністративна практика надають перевагу вітчизняним фірмам або обмежують можливості іноземних фірм на ринку послуг. Другий чинник – транспарентність – характеризують прозорість чинного режиму й адміністративної практики в секторі послуг. Навіть якщо режим є відносно лібераль-

* доктор економічних наук, доцент кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ним, але важко отримати інформацію про політику, що проводиться, або визначити, як діє адміністративний процес, то така відсутність транспарентності може стримувати постачальників послуг від виходу на ринок. Третій чинник – це передбачуваність законодавчого режиму в секторі послуг. Навіть якщо є лише нечисленні обмеження відносно операцій з послугами або іноземних інвестицій у конкретній галузі послуг, можливість введення в майбутньому обмежень на права власності або дискримінаційних податків стримує іноземні інвестиції на ринках послуг.

Ключовий момент полягає в тому, що відкритість, транспарентність і передбачуваність торговельного режиму, які країна забезпечує для різних секторів, є надзвичайно важливими для конкурентоспроможності національних товарів на експортних ринках, для стійкого розвитку експорту послуг і для збереження та вдосконалення економічних зв'язків.

Програма регулювання в межах державних кордонів – це по суті програма розвитку; на національному рівні вона визначає, які види норм і правил повинні застосовуватися і які види інституцій потрібні для їх здійснення. Певні заходи регулювання можуть впливати на здатність іноземних фірм конкурувати на ринках, проте це не повинно бути основним чинником розробки багатосторонніх правил. Регулювання має спрямовувати на подолання недоліків національних або світових ринків і робити це ефективно. Введення обмежень на торгівлю послугами (відповідно до статті про загальні винятки з правил у рамках ГАТС) може виявитися необхідним для досягнення національних соціальних та інших цілей. Проте зазвичай такі заходи є неефективними: універсальний принцип економіки проголошує, що слід усувати причину спотворень ринку і в більшості випадків торгівля не є причиною таких спотворень.

Взагалі ймовірність ефективності будь-якого регуляторного режиму підвищується, якщо він діє незалежно від національної політики, але може обслуговувати пріоритети країни.

Економічною причиною необхідності державного регулювання виробництва послуг, як і виробництва товарів, є передусім неспроможність регуляторних функцій ринкового механізму, пов'язана з наявністю трьох видів проблем: природною монополією або олігополією, асиметрією інформації та зовнішніми ефектами. Соціальна причина необхідності державного регулювання пов'язана в основному з питанням соціальної справедливості.

Природна монополія або олігополія є характерною рисою так званих локалізованих (тобто залежних від місця розташування) послуг [2]. Такі послуги потребують передусім спеціалізованих розподільних мереж: автомобільних шляхів і залізниць для наземних транспортних послуг, ліній зв'язку і супутників для послуг зв'язку, каналів і трубопроводів для водопостачання і каналізації, а також ліній електропередачі для постачання електроенергією. Для передачі або отримання таких послуг може потребуватися спеціалізоване устаткування (залізничні станції й автовокзали, морські порти, аеропорти, телефонні станції). Одна з причин тенденції до створення монополії або олігополії полягає в складності дублювання мереж і терміналів, враховуючи обмежений простір для розміщення таких мереж. Іншою причиною є високі бар'єри для входу на ринок, пов'язані з великими первинними інвестиціями. Проте слід мати на увазі, що останні технологічні інновації в таких секторах, як зв'язок, сприяють появі відносно невеликих, оптимальних за масштабами виробництв і спростовують загальновідому мудрість про неминучість монополії на ринках.

Проблема асиметричності інформації пов'язана з нецінною конкуренцією заснованих на спеціальних знаннях [3, с. 125]. Покупці часто неадекватно інформовані про справжні властивості продавців послуг. Таким чином, споживачі не в змозі оцінити рівень компетенції фахівців, наприклад лікарів чи юристів, або надійність банків і страхових компаній. У принципі адекватне забезпечення інформацією могло б вирішити цю про-

блему, проте поширення необхідної інформації серед індивідуальних покупців послуг може обійтися дуже дорого. У таких ситуаціях простіше регулювати діяльність постачальників послуг, ніж забезпечувати інформацією і знаннями споживачів таких послуг. Висування до постачальників послуг мінімальних вимог регулювання означає певну стандартизацію, відображаючи одноманітність споживчих вимог до якості послуг. Тим самим органи державного регулювання немовби гарантують, що всі банки відповідають певним мінімальним вимогам фінансової надійності, а фахівці мають певний рівень компетенції. Регулювати ринок кінцевих послуг, які часто невидимі й орієнтовані на конкретних споживачів, зазвичай складніше, ніж ринок ресурсів, які споживаються секторами для надання цих послуг. Регулювання ринку ресурсів найчастіше зводиться до введення обмежень для входу на ринок.

Як стверджується у звіті ЮНКТАД та Світового банку, «постачальники послуг, імовірно, віддадуть перевагу вищим доходам у результаті обмеження входу на ринок інших підприємств або в результаті введення обмежень на конкуренцію між уже наявними на ринку постачальниками послуг. При введенні будь-яких регуляторних норм і правил головне – це забезпечення того, щоб наявні постачальники якої-небудь послуги не могли скористатися цими нормами для захисту своїх інтересів» [4, с. 42]. Складність установа на державному кордоні обмежень на постачання послуг, які рідко набирають видимих форм, робить регулювання особливо привабливим засобом захисту національних постачальників послуг від іноземної конкуренції.

Проблема зовнішніх ефектів виникає, коли ринкові ціни не повністю відображають витрати і вигоди відповідних операцій. Типовими прикладами є негативні зовнішні ефекти у сфері навколишнього середовища, що породжуються виробниками транспортних або туристичних послуг.

Навіть в умовах істотних відмінностей між секторами послуг зосередження уваги на фундаментальних засадах державного регулювання створює основу для встановлення значущих горизонтальних правил і норм, які охоплюватимуть всі сектори послуг.

Розробка багатосторонніх норм і правил у жодному разі не повинна підміняти посилення національних регуляторних механізмів та інституцій. У даному зв'язку велике значення мають три сфери національного регулювання ринку послуг: монополії, асиметричність інформації і вибір між ефективністю і справедливістю.

Загальна мета норм та принципів СОТ полягає в забезпеченні ефективного доступу на ринок. ГАТС та додаткові угоди, що встановлюють принципи і правила щодо ряду окремих секторів послуг (повітряні перевезення, фінансові, телекомунікаційні послуги), не торкаються ширших питань про інтереси споживачів і вплив на них поведінки монополістів.

Поза сумнівом, в ідеалі ціни повинні визначатися ринковими силами на конкурентних ринках, де регуляторне встановлення цін пов'язане з певними труднощами. Проте органам регулювання в країнах, що розвиваються, з повільним розвитком конкуренції потрібно створити законодавчі та технічні інструменти для того, щоб бути в змозі регулювати ціни. Важливо зазначити, що в угоді ГАТС немає ніяких положень, які могли б перешкодити якій-небудь країні проводити політику сприяння конкуренції за умови, що така політика не дискримінуватиме які-небудь підприємства.

Лібералізація локалізованих послуг може передбачати, по-перше, введення конкуренції скрізь, де тільки вона можлива. Наприклад, на залізничному транспорті монопольний власник вагонів може здавати в оренду вагони незалежним конкурентним компаніям з експлуатації потягів і надання послуг з перевезення.

По-друге, можна організувати конкуренцію за право на постачання локалізованих послуг. Право на забезпечення вантажних перевезень може бути продане з аукціону тій

фірмі, яка візьме на себе зобов'язання поставляти послуги за найнижчими цінами. У даному контексті виникає цікаве питання: у яких випадках послуги, що можуть надаватися на конкурентній основі, мають залежати від інших послуг, які надаються в умовах монополії з боку держави або приватних фірм. Виклик полягає в тому, щоб забезпечити такий стан, за якого всі постачальники послуг, як національні, так і іноземні, мали б доступ до значущих інфраструктурних об'єктів, які залишаються під контролем монополій. Наприклад, у секторі телекомунікаційних послуг необхідним є сприяння конкуренції з метою створення конкурентних умов і отримання вигод від лібералізації. Проте досвід різних країн показав, що тут виникають політичні та економічні труднощі, які долаються лише поступово. Крім того, можливості більшості країн, що розвиваються, щодо проведення так званої політики обмежені.

У багатьох країнах було введено систему незалежних органів регулювання у сфері основних видів зв'язку, аби компанії-монополісти не змогли перешкоджати входу на ринок інших компаній шляхом збільшення тарифів на підключення до вже наявних мереж. Такий же підхід використовується в цілому ряді інших випадків, наприклад при наданні транспортних послуг (термінали й інфраструктура) та енергетичних послуг (розподільні мережі).

В невеликих країнах створення і функціонування ефективного органу регулювання сектора послуг потребує значних постійних витрат, які можуть лягти важким тягарем на держбюджет. Наприклад, загальні витрати уряду Домініканської Республіки на створення та підтримку регуляторного органу в сфері зв'язку становлять 41 млн. дол. США на рік, тоді як річний бюджет такого ж органу регулювання зв'язку в США – Федеральній комісії зі зв'язку – складає 210 млн. дол. США. Підраховано, що утримання органу регулювання у секторі зв'язку обійдеться щонайменше у 2 млн. дол. США на рік, що становить 5% від державного бюджету Домініканської Республіки [5, с.263].

Регулювання цін на підключення до вже наявних мереж може, проте, виявитися недостатнім. Невеликі ринки іноді не в змозі створити умови для ефективної конкуренції компаній, які надають телекомунікаційні, транспортні та фінансові послуги, навіть у випадках усунення будь-яких бар'єрів, що перешкоджають входу на ці ринки. На нашу думку, ця обставина пояснюється двома взаємопов'язаними причинами. По-перше, на відміну від ринків товарів національні ринки послуг часто бувають сегментом одного спільного міжнародного ринку, оскільки деякі послуги просто неможливо надавати з однієї території на іншу. По-друге, відмова від одних технологій на користь інших, сучасніших, знижуючи оптимальний обсяг виробництва, так само як і неворотні витрати у цих секторах, є проте недостатнім чинником для збереження конкуренції на малих ринках. Таким чином, неминучим є регулювання кінцевої ціни в тій або іншій формі.

В деяких випадках таке регулювання може принаймні в принципі здійснюватися на національному рівні, хоча на практиці багато країн, що розвиваються, відчувають брак засобів, необхідних для цього. У інших випадках необхідні багатосторонні зусилля, що дають змогу регулювати ціни на ринках невеликих держав, які не мають достатнього потенціалу для здійснення функцій регулювання і примушення.

Особливу увагу при аналізі проблем регулювання сфери послуг заслуговує теорія асиметричної інформації, яка розроблена нобелівськими лауреатами Дж.-Ю Стігліцом, Дж. Ейкерлофом, М.Спенсом і В.-С.Вікрі [6, с. 71-82]. Нематеріальний характер послуг, якій потребує одночасної взаємодії виробника та споживача, робить інформацію головною проблемою при її наданні. Споживачі посередницьких та інтелектуальних послуг часто знають труднощі, не маючи повної та достовірної інформації про якість послуги, яку вони отримують. Таким чином, сфера послуг характеризується асиметричністю інформації і у тих випадках, коли поширення й отримання такої інформації пов'язане з великими

витратами і коли споживачі мають схожі переваги відносно значущих властивостей виробника послуг, введення заходів, які регулюють вхід останнього на ринок і його роботу в секторі, може підвищити суспільний добробут. Проте створити інституції, здатні здійснювати ефективне регулювання, зовсім не просто (що показує досвід фінансового сектора), причому так було не тільки у цілій низці країн, що розвиваються, але і в США, Швеції та Фінляндії у 80-х і 90-х роках минулого століття [7, с. 6]. Неефективність регуляторних процесів як чинника довготривалої дії ставить на порядок денний питання про найбільш ефективну послідовність проведення реформ; особливо це стосується черговості введення таких елементів, як розумне посилення процесів регулювання і лібералізація торгівлі та інвестицій.

Крім того, існує інша проблема, пов'язана з тим, що норми внутрішнього регулювання, компенсуючи неефективність ринкового механізму, самі по собі можуть стати чинниками, що перешкоджають розвиткові конкуренції та торгівлі. Пояснюється це відмінностями між юрисдикціями систем технічної стандартизації, норм регулювання, а також між кваліфікаційними вимогами у сферах професійних, фінансових та цілого ряду інших послуг. У багатьох випадках вплив на торгівлю є побічним наслідком цілком обґрунтованих економічно заходів, але інколи регулювання стає особливо привабливим засобом захисту внутрішніх постачальників послуг від їхніх закордонних конкурентів. Правила та принципи багатосторонньої торгівлі можуть передбачати економічно виправдані антипротекціоністські заходи.

Необхідність ефективного регулювання торгівлі послугами не потребує обґрунтування, особливо в світлі глобальної фінансової кризи. Створення адекватних механізмів такого регулювання залежить від самих країн, і це справді необхідно, якщо країна хоче отримати повний обсяг вигід від лібералізації послуг [7, с. 21]. Багато країн з успішним досвідом відкриття своїх ринків для іноземних фірм, зокрема Бразилія, Чилі, Угорщина, Ірландія, Польща, Португалія та Іспанія, також були залучені в процес дерегулювання фінансових послуг усередині своїх країн і отримали від цього значні вигоди [8]. Досвід нових членів Європейського Союзу свідчить про те, що інтернаціоналізація і дерегулювання всередині країни можуть взаємно підсилювати одне одного [9, с.19]. Розширення доступу на ринок іноземних фірм зміцнює структуру фінансового сектора шляхом створення стимулів для поліпшення системи державного регулювання і нагляду, введення вдосконалених правил розкриття фінансової інформації та поліпшення законодавчої і регуляторної бази надання фінансових послуг. Це також підвищує довіру до встановлених правил. Такі вигоди від відкриття ринку для іноземних фірм здобуваються як зверху вниз у результаті дій уряду, так і знизу вгору в результаті тиску з боку ринку праці.

Торговельна політика впливає на бідні верстви населення за трьома основними каналами:

- через ціну їх споживчого кошика;
- через попит на їх робочу силу та інші активи, якими вони володіють і які впливають на їх доходи;
- через зміни доходів держбюджету і тим самим зміни можливостей фінансування програм захисту бідних громадян.

Перший крок при оцінці впливу якої-небудь зміни в торговельній політиці на добробут населення полягає у визначенні того, що споживають бідні та чим вони володіють (тип робочої сили, навички та інші активи).

Якщо певна країна є відносно неефективним виробником послуг, то лібералізація і посилення іноземної конкуренції найімовірніше приведуть до зниження внутрішніх цін у цій країні і до підвищення якості послуг. Від обсягу споживання бідними верствами населення цих послуг залежать вигоди, які вони отримують від лібералізації торгівлі по-

слугами. Проте ця залежність не є абсолютною: зазвичай до лібералізації ціни не визначаються ринковими силами і встановлюються адміністративно та утримуються на штучно низькому рівні для певних категорій кінцевих споживачів або за визначеними видами послуг. Тим самим сільські одержувачі кредитів можуть платити нижчі процентні ставки, ніж міські, і ціни на телефонні переговори місцевими лініями зв'язку, а також на транспортні послуги можуть утримуватися на рівні нижче витрат. Іноді мета полягає в тому, щоб забезпечити доступ до послуг усім споживачам за однаковою ціною, безвідносно до витрат на послуги (наприклад, транспортні і поштові). В інших випадках ставиться мета забезпечити дешевший доступ, наприклад до фінансових послуг, для певних категорій споживачів. У цьому разі структура цін зазвичай підтримується шляхом перехресного субсидування усередині державних монополій або шляхом фінансової підтримки з держбюджету [7, с.10].

До тих пір, поки не вжито спеціальних заходів державного регулювання, лібералізація є загрозою всім таким цілям і планам. Усунення бар'єрів для входу на ринок передбачає припинення перехресного субсидування, оскільки після лібералізації фірми втрачають можливість отримувати надмірно великі прибутки в певних сегментах ринку послуг. Нові підприємства, що входять на ринок, можуть зосередитися на найприбутковіших сегментах ринку, таких як міська місцевість, де витрати по мережах нижчі, а доходи вищі. А приватизація може означати припинення підтримки з держбюджету. В результаті навіть якщо сектор стає ефективнішим і середні ціни знижуються, то ціни для певних ключових кінцевих споживачів фактично можуть підвищитися.

А втім, є приклади позитивного зв'язку між конкурентними ринковими структурами і розвитком послуг у таких секторах, як базові телекомунікаційні послуги. Особливо це стосується країн, де початкові умови слабкі, що виражається в низькій щільності ліній зв'язку або браку послуг. Просте введення ринкових сил може істотно поліпшити доступ до послуг за умови, що послуги традиційно надавалися неефективними державними монополіями – навіть у найбільш розвинених країнах і серед споживачів з низькими доходами. Наприклад, жінки-підприємці у селах Бангладеш надають платні телефонні послуги з використанням технології мобільного стільникового зв'язку й отримують прибуток. Навіть якщо мешканці села не в змозі платити за телефонні послуги індивідуально, вони можуть це робити колективно [10].

Досягнення бажаної соціальної мети з надання універсальних послуг економічно ефективним шляхом є головним викликом для осіб, що ухвалюють рішення на національному рівні. Спосіб, який вони обирають для досягнення цієї мети, ймовірно, справляє величезний вплив на торгівлю в багатьох секторах послуг, зокрема фінансових, транспортних, зв'язку, з охорони здоров'я та освітніх. Уряд може вибирати з безлічі заходів – від повного витіснення ринку до проведення політики, що впливає на результати функціонування ринку.

Історично уряди часто покладалися на державні монополії, прагнучи надавати універсальні послуги як за допомогою перехресного субсидування по різних сегментах ринку, так і шляхом трансферів коштів з держбюджету або з банків, контрольованих державою. Такі заходи часто не мали успіху. І справа не тільки в неефективності монопольних структур. Такі наміри уряду обтяжують постачальників послуг, і цей тягар нині становить значну перешкоду для лібералізації в багатьох країнах. Наприклад, національні комерційні банки обтяжені безнадійними боргами, що утворилися через попередні державні програми прямого кредитування, тому такі банки не в змозі конкурувати з іноземними банками.

Слід зазначити, що зобов'язання з надання універсальних послуг у принципі може також накладатися на нові підприємства, що входять на ринок, за дотримання умови не-

дискримінації. У деяких країнах такі зобов'язання були однією з умов отримання ліцензії для нових підприємств, що входять на ринок стаціонарних послуг телефонного зв'язку і транспортних послуг. Проте використання бюджетно-податкових інструментів виявилось більш успішним порівняно з прямим адміністративним регулюванням [11, с.32]. Так, наприклад, у 1999 р. в Перу був прийнятий загальний 1%-ний податок на послуги, а зібрані кошти отримував фонд, який забезпечував доступ до послуг жителям віддалених районів країни. Мережі розподілялися на конкурентній основі, що стимулювало впровадження новітніх технологій та інші заходи економії за мінімуму субсидій. Схожий підхід був реалізований у Чилі, де урядові вдалося, витративши трохи більше 2 млн. дол. державних коштів, отримати 40 млн. дол. у вигляді приватних інвестицій. Це дало змогу встановити телефони в 1000 населених пунктів за вартості установа, що становила 10% вартості державних розцінок. Завдяки поєднанню лібералізації сектора з наданням субсидійованих послуг на конкурентній основі на територіях, які до цього не були охоплені послугами зв'язку, частка домогосподарств з телефоном у Чилі збільшилася з 16 до 74% за період 1988–2000 рр., а 25% з них були забезпечені доступом до громадських телефонів [8, с.116].

Уряди різних країн удавалися до практики використання різних форм субсидій, наприклад, ваучерів на надання послуг у різноманітніших сферах – від освіти до енергетики. Ваучерне надання послуг має принаймні три переваги: по-перше, воно забезпечує адресність послуги – її отримує той, хто має в ній потребу, але не може оплатити її; по-друге, ваучер усуває перекося системи послуг, за якої ціна на останні штучно занижена, аби забезпечити їх доступність; і, нарешті, по-третє, ваучерні послуги цілком усувають будь-яку дискримінацію при виборі їх виробника.

Багатосторонні зобов'язання та підтримка внутрішніх реформ. Основний чинник переговорів у рамках СОТ з питань державного регулювання полягає не стільки в тому, що заходи регулювання відкрито дискримінують іноземні фірми, скільки в тому, що відмінності в національних режимах потребують додаткових витрат від фірм, що працюють на світових ринках. Зусилля щодо впровадження загальних стандартів навряд чи дадуть ефект, оскільки відмінності в національних режимах регулювання відображають об'єктивні відмінності в національних умовах і перевагах. Таким чином, у багатьох сферах гармонізація режимів регулювання успіху, ймовірно, не матиме. Це не означає, що багатосторонні правила не треба розробляти. Наприклад, правила, що вимагають транспарентності і розкриття істотної інформації, можуть бути дуже корисними для боротьби з корупцією та гонитвою за рентою. Можуть бути знайдені практичні методи вирішення питань установа режимів регулювання та створення інституцій, що запроваджують ці режими в життя. Як їх застосовувати в конкретних умовах – мають визначати органи влади конкретних країн.

З наближенням нового раунду торговельних переговорів у рамках СОТ постає питання: чи є найкращим рішенням, як і раніше, покладатися на подальші ініціативи в рамках окремих секторів послуг або слід шукати більш загальний підхід до вирішення проблеми?

Різнманітність секторів послуг і складність виведення певних узагальнень, на основі яких можна було б ухвалювати рішення, сприяли формуванню індивідуального підходу, що враховує специфіку конкретних секторів послуг. Проте ми вважаємо, що, незважаючи на значну різнманітність секторів послуг, посилення галузевого специфічного підходу до регулювання є недоцільним. Економічні й соціальні причини, які лежать в основі регуляторного втручання держави в сектори послуг, є базисом для створення значущих горизонтальних правил регулювання, спільних для всіх секторів послуг. Такий загальний підхід до секторів послуг є більш доцільним, ніж специфічний підхід по окремих секторах, принаймні з трьох причин:

- скорочує переговорний процес;
- веде до створення правил для всіх секторів послуг, а не тільки для окремих політично важливих секторів;
- знижує ймовірність того, що переговорний процес спрямовуватиме вузька група осіб, що захищають свої особисті інтереси в даних секторах послуг.

У багатьох сферах торговельної політики зацікавлені підприємства можуть заперечувати проти заходів регулювання або проти необхідних заходів для досягнення соціальних або інших неекономічних цілей. У цьому випадку, як і в разі використання заходів традиційної торговельної політики, важливо забезпечити, щоб різні зацікавлені групи поза урядом могли проаналізувати наслідки заходів регулювання. Це особливо важливо в таких сферах, як державні закупівлі і захист навколишнього природного середовища – в цих сферах неадекватні заходи можуть призвести до величезних втрат для економіки і суспільства.

Відповідно до принципів СОТ щодо забезпечення надійного доступу на ринок послуг, на нашу думку, було б цілком природним використовувати ГАТС для посилення ефективності внутрішньої політики, а також як гарантію доступу на міжнародні ринки за допомогою юридичних норм та взятих зобов'язань. ГАТС може забезпечити такий порядок, за якого внутрішнє регулювання сприятиме лібералізації торгівлі, а також гарантувати відсутність дискримінації при виборі торговельних партнерів шляхом ефективного застосування принципу РНС.

ГАТС сприяє забезпеченню надійного доступу на вже відкриті ринки. Наприклад, торгівля товарами за допомогою електронних засобів має залишатися вільною від явних бар'єрів, особливо з урахуванням того, що на цей ринок приходять все більше і більше країн, що розвиваються. Але набагато ефективнішим кроком стало б розширення і поглиблення зобов'язань з лібералізації міжнародної торгівлі в цілому, й електронної торгівлі зокрема, в рамках ГАТС.

Країни, що розвиваються, значно виграють від введення більш суворих багатосторонніх правил щодо сфер і меж внутрішнього регулювання. Такі правила можуть сприяти реформам внутрішнього регулювання, що і відбувалося певною мірою в ході переговорів з лібералізації базових телекомунікаційних послуг. Ці правила необхідні також і експортерам з країн, що розвиваються, як засіб протидії бар'єрам регулювання, що захищають іноземні ринки у формі обтяжливого ліцензування і кваліфікаційної сертифікації для осіб, що надають професійні послуги, або ж у формі обмежувальних стандартів у електронній комерції.

Бажано також усунути ваду в положеннях ГАТС, пов'язаних з проблемою надання РНС. Одна з найбільш очевидних проблем – численні випадки неправомірного надання режиму найбільшого сприяння. Менш очевидною, але потенційно серйознішою є можливість прихованої дискримінації за допомогою укладення угод про надання пільгових режимів, а також розподіл квот. Правила ГАТС потребують однозначного формулювання і зміцнення, аби захистити країни, що розвиваються, від дискримінації на експортних ринках і тиску, який на них справляють, примушуючи надавати преференційний доступ на їхні ринки певним іноземним постачальникам послуг (за деякими даними, такою є сьогодні ситуація на китайському ринку страхових послуг).

Придушення конкуренції, яке входить до юрисдикції національного законодавства у сфері конкуренції, може практикуватися в таких секторах, як послуги морського і повітряного транспорту та послуги зв'язку. Наявні положення ГАТС передбачають тільки інформаційний обмін та консультації. Необхідно посилити багатосторонні правила, аби країни, що не володіють достатнім потенціалом для забезпечення дисципліни, були впевнені в тому, що вигоди від лібералізації отримають вони, а не міжнародні картелі. На-

приклад, США і Європейський Союз могли б почати з включення «антиконкурентної змови» в секторі морського транспорту в перелік заходів, що підпадають під дію законів про конкуренцію. Бажано також, щоб іноземні споживачі отримали право боротися з антиконкурентними заходами, до яких вдаються фірми-постачальники послуг, у судових закладах тих країн, громадяни яких володіють або контролюють ці фірми: у правилах СОТ, що стосуються інтелектуальної власності та державних закупівель товарів і послуг, вже є подібне положення.

Ефективне внутрішнє регулювання (від розумного регулювання секторів фінансових і професійних послуг до стимулюючого конкуренцію регулювання в цілому ряді секторів мережевих послуг) є чинником, що має вирішальне значення для реалізації вигід від лібералізації послуг [7, с. 26]. Досвід показав, що розробка і здійснення заходів регулювання – нелегке завдання, і в багатьох країнах, що розвиваються спроби регулювати ринки, стикаються з серйозними труднощами. Функціонування органів регулювання вимагає значних транзакційних витрат, їх персонал повинен мати високий рівень професіоналізму. Певною мірою транзакційні витрати регулювання можуть бути відшкодовані з галузевого прибутку або за допомогою механізмів регіональної співпраці – проте ефективне регулювання може забезпечуватися також за рахунок іноземної допомоги. Технічна підтримка в налагодженні процесів регулювання надається вже нині – найчастіше на основі двосторонніх домовленостей або в рамках співпраці з міжнародними організаціями. Однак необхідна систематична робота з надання допомоги в налагодженні регулювання ключових секторів послуг.

Підвищення внутрішніх стандартів і вимог необхідне також для того, щоб забезпечити здатність країни експортувати послуги. Наприклад, головною перешкодою на шляху експорту професійних послуг можуть стати низькі стандарти їх надання і невідповідність між внутрішнім і міжнародним рівнями навчання та професійної кваліфікації. Таким чином, неефективність внутрішнього регулювання може стати передумовою появи зовнішніх бар'єрів у торгівлі послугами. Водночас країнам, що розвиваються, слід активніше брати участь у розробці міжнародних регламентів і стандартів – особливо в таких нових галузях, як електронна комерція. Інакше нові стандарти відображатимуть вимоги виключно розвинутих країн, утруднюючи участь країн, що розвиваються, в торгівлі послугами.

Останнім часом стає все більш очевидним те, що успішний розвиток міжнародної торгівлі та інвестицій залежить не тільки від політичних заходів, що впливають безпосередньо на торговельні й інвестиційні потоки, але і від національних заходів регулювання. В результаті прогресу, досягнутого в галузі лібералізації торгівлі останніми роками, виникла необхідність зосередити увагу на усуненні інших чинників, що перешкоджають розвитку цих потоків. Ідеться, зокрема, про вживання заходів регулювання на національному рівні, які можуть призвести до непередбачених наслідків у сфері торгівлі й інвестицій.

Визнання факту наявності взаємозв'язку між лібералізацією торгівлі та інвестицій і ефективним регулюванням сприяє рішучим крокам, спрямованим на створення сприятливих умов для реформи регулювання [7, с.16]. Країни прагнуть отримати максимальну користь від розширення глобальної конкуренції, яка стала можливою завдяки лібералізації торгівлі. Водночас система міжнародної торгівлі і процес лібералізації вимагають від усіх країн ухвалення певних зобов'язань на національному рівні, зокрема тих або інших зобов'язань у галузі застосування конкретних методів регулювання, відповідних положенням ГАТС.

Необхідність ефективного регулювання торгівлі послугами не потребує обґрунтування, особливо в світлі глобальної фінансової кризи. Створення адекватних механізмів

такого регулювання залежить від самих країн, і це справді необхідно, якщо країна хоче отримати повний обсяг вигід від лібералізації міжнародної торгівлі послуг. Політика регулювання має спрямовувати на подолання недоліків національних і світових ринків. Введення обмежень на торгівлю може виявитися необхідним для досягнення національних соціальних та інших цілей. Проте зазвичай такі заходи є неефективними: універсальний принцип економіки проголошує, що слід усувати причину спотворень ринку і в більшості випадків відсутність або нерозвиненість певних інституцій і є причиною таких спотворень.

Література:

1. Feketekuty G. Improving the GATS Architecture / G. Feketekuty // [in ed. Stephenson S.]. Services Trade in the Western Hemisphere: Liberalization, Integration, and Reform. – Wash., D.C.: OAS/Brookings Institution Press, 2000. – P. 256.
2. UNCTAD. World Bank. Liberalizing International Transactions in Services, a Handbook. – United Nations and World Bank. – N. Y.; Geneva, 1994. – 515 p.
3. Стиглиц Д. Ревущие девяностые: семена развала / Д. Стиглиц. – М.: Современная экономика и право, 2005. – 424 с.
4. UNCTAD. World Bank. Liberalizing International Transactions in Services, a Handbook. – United Nations and World Bank. – N. Y.; Geneva, 1994. – 515 p.
5. Gutierrez L. The Effect of Endogenous Regulation on Telecommunications Expansion and Efficiency in Latin America / L. Gutierrez // Journal of Regulatory Economics, 2003. – № 23(3). – P. 257–286.
6. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелеологія: навч. посіб./ М. В. Довбенко. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2005. – 336 с.
7. Hoekman B. Protection and Trade in Services: A Survey / B. Hoekman, C. A. Primo Braga // The World Bank Policy Research Working Paper, 1997 – № 1747. – 42 p.
8. Finance for Growth: Policy Choices in a Volatile World. World Bank Policy Research Report. – N.Y.: Oxford University Press, 2001. – 212 p.
9. Vogt L. T. EU's Single Market: At Your Service? / L. T. Vogt // OECD Working Paper, 2005. – № 449. – 29 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.oecd.org/economy/surveys/eu>.
10. Lawson C. Can information and communication technologies be pro-poor? / C. Lawson, N. Meyenn // Telecommunications Policy. 2000. – Vol. 26. – Issue 11. – P. 623–646.
11. Estache A. Accounting for Poverty in Infrastructure Reform: Learning from Latin America's Experience. World Bank / A. Estache, Q. Wodon, V. Foster– Wash., D. C., 2001. – 122 p.

Ступницький О.І.*

ВИКЛИК ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ: ФАКТОРИНГ ЯК ПАНАЦЕЯ?

У статті досліджуються шляхи розвитку ринку факторингу в умовах сучасних особливостей функціонування міжнародного фінансового ринку, аналізуються сценарії розвитку сучасної світової фінансової кризи.

This article investigates the ways of factoring market development in the condition of modern specialties' of international financial market, special analysis scenario's of modern world financial crisis development.

Постановка проблеми. Вітчизняні корпорації, що мають гострий дефіцит фінансових ресурсів, не можуть забезпечити свого стабільного економічного зростання без серйозного реформування своєї діяльності. Нині в умовах світової фінансової кризи переважна більшість вітчизняних підприємств виявилася неспроможною ефективно управляти дебіторською заборгованістю, яка завдає економічної шкоди підприємству-кредитору — гроші втрачають свою купівельну спроможність внаслідок інфляції, зростають збитки від втрачених можливостей, підприємство виплачує банку відсоток за кредит, пов'язаний із нестачею власних оборотних коштів. У цих умовах потрібен пошук нових механізмів залучення коштів, адаптованих до конкретних умов господарювання. Проте, як правило, українські підприємства мало використовують загальноприйняті у світовій практиці методи управління дебіторською заборгованістю. Управління дебіторською заборгованістю зводиться лише до її обліку, що призводить до втрати фінансових ресурсів підприємства і зменшує ефективність управління ними. Зважаючи на те, що фінансове ресурсозабезпечення економічного розвитку в умовах функціонування ринкових відносин неможливе без використання сучасних форм та інструментів розрахунково-платіжних взаємозв'язків, аналіз перспектив розвитку факторингу в Україні сьогодні є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд економічної літератури свідчить про необхідність приділити більшу увагу факторингу як найефективнішій формі рефінансування в управлінні дебіторською заборгованістю підприємств. Проблемі факторингу присвячено низку наукових праць. Серед вітчизняних вчених економістів, які займалися проблемою управління дебіторською заборгованістю за допомогою факторингу, слід виділити таких авторів як Т.Е.Белялов, Ю.С.Скакальський, Ю.М.Лисенко також Л.Ю.Белюсов, Б.З.Гвоздев, Л.В.Руденко, у дослідженнях яких розкрито теоретичні та практичні аспекти розвитку факторингу в Україні.

Метою статті є аналіз міжнародного досвіду у фінансуванні суб'єктів господарювання за допомогою факторингу та перспектив використання портфелю факторингових послуг в умовах фінансової кризи та з врахуванням особливостей економічного розвитку України.

* кандидат економічних наук, професор кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У літературі даються наступні визначення факторингу: «фінансова операція з переуступлення прав на справляння боргів», «універсальна система фінансового обслуговування клієнтів, до якої входить бухгалтерський облік, розрахунки з постачальниками і покупцями, страхування, кредитування, представництво...», «Факторинг — це комплекс фінансових послуг, що надаються компаніям, — оптовим постачальникам товарів і послуг, котрий має безстроковий характер і стратегічний інтерес як для останніх, так і для сторони, що фінансує». Законодавством України факторинг віднесено до фінансових послуг. У Законі України «Про податок на додану вартість» дається наступне визначення: «Факторинг - операція з переуступки першим кредитором прав вимоги боргу третьої особи другому кредитору з попередньою або наступною компенсацією вартості такого боргу першому кредитору.» [1]. Відповідно до Закону України «Про банки та банківську діяльність» факторинг — це «придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги із взяттям на себе виконання таких вимог і приймання платежів». [2]. Проте, до цього часу в Україні не розроблено достатньою мірою інструмент факторингу, оскільки існує неоднозначність розуміння самої суті факторингу та відсутня єдина законодавча база щодо регулювання факторингових операцій, які здійснюють українські банки та спеціалізовані факторингові компанії.

Зіткнувшись із проблемами браку обігових коштів при здійсненні комерційних операцій 20—30 років тому, компанії західноєвропейських країн знайшли вихід, використавши новий тоді фінансовий продукт, який дістав назву факторинг. Вже у 60-х рр. XX ст. факторингові операції почали поступово витіснити комерційний кредит на основі векселів. Особливо швидко факторинг розвивався у 80-х рр., коли за 10 років оборот за ним зріс в Італії у 74 рази, в Іспанії — в 14, Великобританії та Франції — у 7,5 рази. [3, с.22]. Нині факторинг — це поширена міжнародна посередницька послуга комерційних банків і спеціалізованих факторингових компаній. В Україні факторинг уперше був затверджений у новому Цивільному кодексі. Наразі, хоча факторинг завойовує все більш стійкі позиції на вітчизняному грошовому ринку, далеко не всі українські підприємства використовують в управлінні вже існуючою дебіторською заборгованістю факторинг. Це пов'язано насамперед із тим, що в Україні дуже поширена передоплата за товар і слабо розвинений комерційний кредит, як високо ризиковий. До того ж, факторинг у сучасному варіанті тільки-но починає з'являтися на вітчизняному ринку і можливості цього фінансового інструменту поки недостатньо оцінені.

Суть факторингу полягає у купівлі банком або спеціалізованою факторинговою компанією грошових вимог постачальника до покупця та їх інкасація за визначену винагороду. Факторингова компанія (фактор) купує у своїх клієнтів платіжні вимоги до покупців на умовах негайної оплати 80–90% вартості прямих поставок (за винятком комісійних), незалежно від терміну надходження виторгу від покупців [4, с.32-33]. Класичний механізм здійснення факторингових операцій можна представити у вигляді наступної схеми:

компанія укладає з фактором договір факторингу ↔ відгружає товари або надає послуги боржнику → передає факторові документи, які засвідчують виконання цих дій → фактор здійснює аналіз платоспроможності покупця → фактор здійснює авансоване фінансування в розмірі до 90% від суми дебіторської заборгованості → боржник розраховується із фактором → фактор передає решту грошових коштів клієнтові.

Тобто, факторинг — єдине джерело фінансування, яке зростає разом з продажами. При цьому компанії не обов'язково повинні відповідати вимогам, які виникають при наданні кредиту і не вимагається ніякої застави, заставою виступає дебіторська заборгованість сама по собі. Дещо по-іншому підходить до визначення цього терміна Ю. М. Лисенко. Факторинг — фінансова операція, за якою одна сторона (фактор) передає або зобов'язу-

ється передати грошові кошти в розпорядження іншої сторони (клієнта) за плату, а клієнт поступається або зобов'язується поступитися фактору своїм правом грошової вимоги до третьої особи (боржника) [5, с.11]. Метою ж факторингового обслуговування є негайне інкасування коштів (або одержання їх на визначену у факторинговому договорі дату) незалежно від платоспроможності платника. У нашій країні негайно, або через 2–3 дні, постачальник одержує від факторингового відділу банку визначений відсоток від суми вимог [6, с.31-32].

Факторинг може виконувати також й інші функції, зокрема покриття ризиків, пов'язаних зі своєчасним отриманням оплати, управлінням дебіторською заборгованістю клієнта, наданням консалтингових послуг фактором власнику дебіторської заборгованості. Факторинг дає змогу постачальникові мінімізувати ризики, пов'язані із відстроченням оплати придбання товару або послуги, зменшує необхідність у відволіканні значних адміністративних ресурсів для отримання оплати від покупця за поставлені товар або послуги та дає змогу постачальнику отримати кошти за свою дебіторську заборгованість.

На сьогоднішній день існують досить великі міжнародні організації, які об'єднують безліч національних факторингових компаній і банків: International Factors Group S.C.(IFG), Heller International Group(HIG), Factors Chain International(FCI), Європейське об'єднання факторингових асоціацій (включає 16 національних об'єднань), Східноєвропейська факторингова асоціація (в яку входять компанії з Росії, України, Казахстану, Молдови, Вірменії). В міжнародній практиці велику частку факторингових операцій здійснюють дочірні компанії банків (наприклад, Bank of America Commercial Finance). Також існують факторингові компанії, що належать великим промисловим фірмам і транснаціональним корпораціям (General Motors Acceptance Corporation, General Electric Capital, Lloyds TSB Commercial Finance). У більшості країн ринок факторингових послуг є олігополістичним.

Статистичні дані, поширені FCI напередодні фінансової кризи 2007-2009 р. р., вказують на зростання обсягу світової факторингової індустрії у 2004-2006 р. р. на 13% при оцінці в євро і на 22% при оцінці в доларах США. Загалом, на початок 2007 р. оборот світового факторингового ринку склав 1 134 288 млн. євро. Аналіз свідчить, що за період 2000-2007 р. р. зберігалася тенденція щодо зростання обсягів надання факторингових послуг, проте вона не була сталою, і темпи приросту по роках іноді значно відрізнялися. Найбільш помірні зміни спостерігалися у Європі: у 2006 р. приріст був майже таким, як і у 2004 р. Порівняно нестабільним регіоном у цей період вважалася Африка, оскільки у 2005 р. лише у цьому регіоні спостерігалася негативне значення річного приросту [7]. Частка Європи в світовому обороті факторингу складає приблизно 71% (за даними FCI); за сумою майже рівні частки припадають на Азію і Північну та Південну Америки. У Європі лідируючі позиції займають Великобританія, Італія, Франція (рис.1).

Протягом останніх років спостерігається тенденція щодо більш швидкого зростання міжнародного факторингу порівняно з внутрішнім. До початку фінансової кризи 2007-2009 р. р. темпи зростання міжнародного факторингу були досить вражаючими – більше 40% в євро за даними 2004 р. та майже 20% у 2006 р. [8]. Проте розвитку факторингу наразі перешкоджає не тільки існування різних схем шахрайства (наприклад, переуступлення факторинговим компаніям фіктивних рахунків-фактур), а й більш складніші фінансові схеми, часто пов'язані з розбіжностями в законодавстві різних країн.

Механізму здійснення факторингової угоди передуює серйозна аналітична робота. Отримавши заявку від підприємства, факторингова компанія вивчає впродовж 1–2 тижнів економічне і фінансове становище потенційного клієнта, характер його ділових зв'язків. Якщо підприємство стало клієнтом факторингової компанії, то клієнт надає факторинговій компанії всі рахунки-фактури, виставлені на покупців. За кожним документом клієнт

повинен дістати згоду на оплату (за аналогією з акцептом платіжних вимог). Факторингова компанія вивчає всі рахунки-фактури, визначаючи платоспроможність покупців. Це триває від 24 годин до 2–3 днів. Факторингова компанія може оплатити рахунок у момент настання терміну платежу або достроково. В останньому випадку вона виконує функції банку, тому що дострокове надання коштів клієнтові рівноцінне видачі йому кредиту. Найважливішою послугою тут є гарантія платежу клієнтові. Ця гарантія охоплює повний обсяг внутрішніх і міжнародних операцій: факторингова компанія зобов'язана оплатити клієнтові всі акцептовані рахунки-фактури, навіть у випадку неплатоспроможності боржників. Крім того, факторингова компанія визначає максимальну суму за операціями факторингу, у межах якої постачання товару або надання послуг може проводитися без ризику неотримання платежу. У договорі на здійснення факторингових операцій повинен бути зазначений засіб розрахунку обмежуючої суми й описані обставини, за яких факторинговий відділ зобов'язаний здійснювати платіж на користь постачальника [9, с.112].

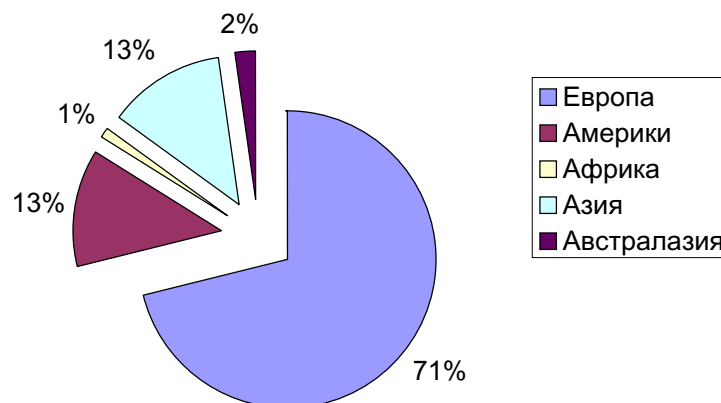

Рис. 1. Регіональна структура світового факторингу

Джерело: [16]

Коли клієнт починає працювати з факторинговою компанією, у клієнта з'являється незалежний контролер за дебіторською заборгованістю. Адміністрування нею дебіторської заборгованості, як правило, включає перевірку платіжної дисципліни боржника; моніторинг дебіторської заборгованості; управління заборгованістю боржника та встановлення лімітів фінансування дебіторів. У вартість факторингових послуг включається плата за обслуговування (комісія) і плата за надані в кредит кошти. Плата за обслуговування стягується за звільнення від необхідності вести облік, за страхування від появи сумнівних боргів і розраховується як певний відсоток від суми рахунків-фактур. Розмір цієї плати може варіюватися залежно від масштабів виробничої діяльності постачальника і надійності його контрактів, а також від експертної оцінки ступеню ризику неплатежу і складності стягнення коштів з покупців; у середньому на вітчизняному ринку комісія встановилася на рівні 0,5–3% від вартості рахунків-фактур. Проте, оскільки комерційні банки, що надають факторингові послуги, визначають розмір плати за домовленістю з конкретним клієнтом за кожним договором, тому ставка плати за обслуговування може виявитися вищою (5% і більше), ніж це прийнято у спеціалізованих факторингових компаніях. Крім того, розмір плати за обслуговування у банках може визначатися не тільки у відсотках від суми платіжних вимог, а й через встановлення фіксованої суми.

Існує низка причин, за яких факторинговій компанії не вигідно попередньо оплачувати повну вартість боргових зобов'язань. Насамперед, можливі спірні моменти і помилки у рахунках. Якщо постачальник припиняє свою діяльність або з будь-яких причин пору-

шує умови факторингового договору, то факторингова компанія не має іншого страхового покриття попередньо оплачених сум, окрім самих платіжних вимог. Тобто різниця 10–20% вартості рахунків-фактур потрібна для того, щоб за необхідності можна було компенсувати попередньо оплачені суми. Це цілком відповідає факторинговій практиці країн із розвиненою ринковою економікою [10, с.7-9].

Отже, факторинг — це особливо вигідна для підприємств дрібного і середнього бізнесу форма фінансування, що дає змогу керівництву і працівникам сконцентруватися на виробничих проблемах і максимізації прибутку, що прискорює одержання більшої частини платежів, гарантує повне погашення заборгованості і знижує витрати з ведення рахунків. Факторинг дає гарантію платежу і рятує постачальників від необхідності брати додаткові і дуже дорогі кредити в банку. Все це сприятливо впливає на фінансове становище підприємств, проте не слід вважати факторинг панацеєю від усіх проблем з дебіторською заборгованістю: наприклад, жоден банк не візьме на обслуговування прострочену або безнадійну дебіторську заборгованість. Зазвичай банки вимагають, щоб із покупцем продукції існували постійні зв'язки, тобто обслуговують лише надійних та перевічених дебіторів [11, с.72-74].

Основною метою використання факторингових продуктів у країнах ринкової трансформації є стимулювання продажів. Фактично, ці продукти перетворилися у важливий інструмент розвитку для багатьох компаній. Факторинговий бізнес у Росії розвивається темпами, що перевищують динаміку усіх інших фінансових послуг, і щорічно обсяги факторингових операцій подвоюються. За оцінками експертів, вже до кінця 2009 р. його об'єм зросте до 70-75 млрд. дол. Лише за останні чотири роки російський ринок факторингу збільшився у сім разів, а об'єм уступлених грошових вимог у країні склав понад 20 млрд. дол. Доля факторингових угод у ВВП Росії у 2004 р. склала 0,5%, (зріс у 5 разів у порівнянні з 2002 р. - 0,08% від ВВП), у 2005 г. - 0,9%, у 2006 р. — 1,1%, у передкризовому 2007 р. - 1,6%, і за «оптимістичними» прогнозами у 2010 р. складе 3% від ВВП. Однак, факторинг в сьогоденному розумінні почав формуватися в Росії лише шість років тому, а дійсно масштабно ця послуга почала розвиватися приблизно три роки тому. У зв'язку з цим російські компанії поки що мало знають про факторинг. Згідно статистиці, у 2007 р. лише 47% російських підприємців знали про те, що таке факторинг, а використовувало його лише 11% російських компаній. В країнах Східної Європи (Чехія, Угорщина і т.д.), де ринкові перетворення почалися на 5–6 років раніше, обсяг факторингових послуг вже сьогодні досягає 2,5-3,0% від ВВП країн. [12, с.54]. Щодо України, то обсяг портфеля факторингу в країні на 1 жовтня 2005 р., за оцінками експертів, склав лише 270 млн. грн. або близько 0,09% від ВВП.

Починаючи з 1997 р. в Україні цим видом діяльності займалися лише комерційні банки і у деяких з них питома вага факторингу в загальному обсязі операцій досягала 50%. Щоправда, ці операції були факторинговими тільки за назвою – насправді це був лише один із способів видачі беззаставних (і часто фактично безповоротних) кредитів, а не нормальний бізнес. Потім була накладена заборона на переуступлення боргів, що на декілька років повністю ліквідувало факторинг в Україні. [13]. Відродження факторингу відбулося після зняття законодавчих обмежень у 2002 р., а у 2004 р. Національний Банк України ввів правила факторингової діяльності для комерційних банків. Ці кроки були викликані підвищеною увагою банківського сектора до факторингових послуг. Обороти цього сектора, до цього незначний, лише за півроку він виріс на 73%. Проте, не дивлячись на те, що українські комерційні банки знову мають право надавати факторингові послуги, частка факторингу в їх балансі дуже мала і коливається в межах від 0,5 до 5%. Наразі на ринку факторингових послуг працює близько 10 зі 130 українських банків. Варто звернути

увагу на той факт, що після введення правил факторингової діяльності було зареєстровано 25 нових фінансових компаній [14], що надають послуги факторингу, тобто протягом двох років на Україні фактично кожного місяця з'являлася хоча б одна така компанія.

Цікавим є порівняльний аналіз українського і російського ринків факторингових послуг. На російському факторинговому ринку можна виділити дві основні групи учасників: перша - це банки, їх в рейтингах більшість, але для них факторинг є лише доповненням до лінійки класичних банківських продуктів; друга - це порівняно нечисленна група «класичних» факторингових компаній, що спеціалізуються виключно на факторинговому бізнесі (перш за все, це «Національна Факторингова Компанія» («НФК»)). Структура українського ринку дещо інша: велика частка ринку належить двом банкам (в сумі це близько 65% ринку), інша припадає на інших учасників (це близько 25 фінансових компаній, причому з них не більше 5 спеціалізуються виключно на факторинговому бізнесі, а інші надають послуги факторингу разом з іншими видами фінансових послуг).

На факторинговому ринку України на сьогоднішній день АКБ «Укрсоцбанк» займає позицію лідера. Його частка ринку оцінюється у 36% (рис. 2). Банк обслуговує заборгованість більш ніж 500 підприємств, надаючи широкий спектр послуг, пов'язаних з обслуговуванням дебіторської заборгованості.

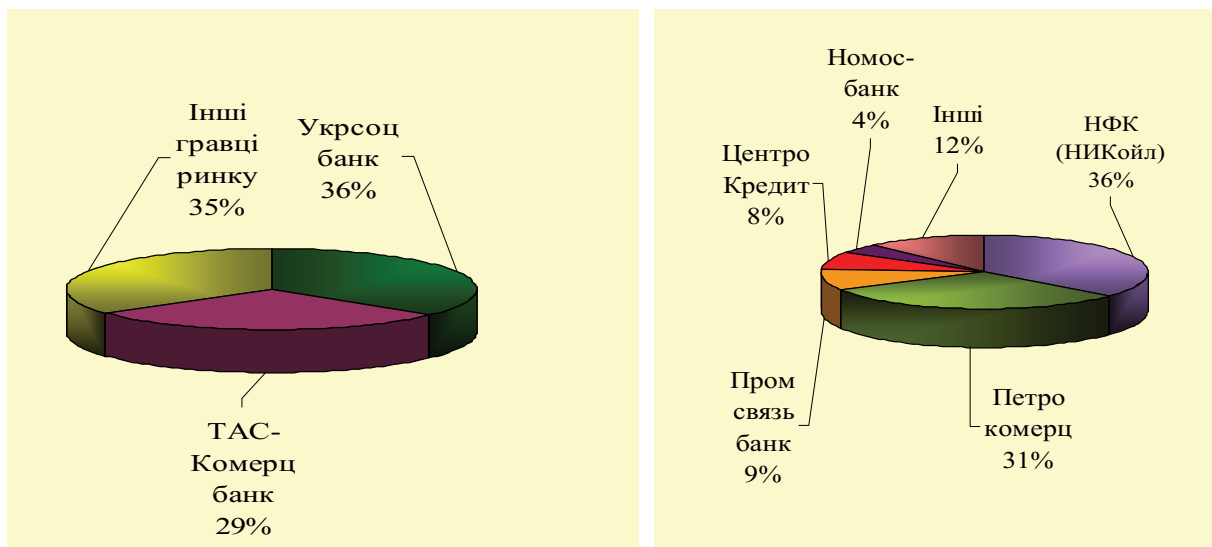

Рис.2. Ринки факторингу в Україні та Росії

Джерело: [15]

Якщо оцінювати вітчизняний ринок факторингу загалом, то впродовж останніх років він динамічно розвивався, виникали нові факторингові компанії, щоразу більше банків пропонували цю послугу. Серед них ВАТ «Укрексімбанк», АБ «Факторіал-Банк», АКБ «ТАС-Комерцбанк» та низка інших. Банками, що отримали статус партнера «IFG», є українські банки «Укрексімбанк» і «ТАС-Комерцбанк», причому серед банків частка останнього на національному ринку факторингових послуг складає 29%, обсяг придбання прав вимоги склав у 2006 р. понад 25 млн. дол. і із року у рік збільшується. Банк «АЖІО», який з 2005 р. входить до міжнародної банківської групи SEB (Skandinaviska Enskilda Banken AB), у перспективі планує зайняти відповідну частку ринку факторингових послуг, яка належить банкам групи SEB в інших країнах. Зокрема, «SEB Vilniaus Bankas» контролює не менш 30% ринку факторингу в Литві. В Росії безперечним лідером на ринку факторингових послуг є «НФК» — на її долю припадає приблизно 50% ринку і у 2005 р. її показник обороту вперше перевищив 1 млрд. дол.

Проблеми, що склалися, та певні глобальні тенденції значно впливають на перспективи та напрямки розвитку факторингових операцій в Україні. Розвитку факторингу в Україні (як і у Росії) перешкоджають в основному одні і ті ж самі проблеми: 1) нестача кваліфікованих фахівців, які могли б грамотно і професійно здійснювати факторингові операції; 2) дефіцит інформації – далеко не всі підприємства знають про факторинг і його вигоди; 3) невизначеність у законодавстві; 4) несприятливий імідж, що склався у факторингу раніше через підміну понять.

Найяскравіша наразі тенденція світового ринку факторингу — стандартизація продукту. До кінця ХХ ст. було дуже мало сітьових факторингових компаній. Зараз великі компанії почали скуповувати більш дрібні за кордоном і відкривати свої філії. Відповідно, вподовж за зарубіжною експансією з основних центрів розвитку факторингу відбувається розповсюдження знань та ноу-хау. Останніми роками відбувається активне просування іноземних банків та фінансових компаній на український фінансовий ринок. Деякі з них вже починають здійснювати на ньому факторингові операції, привносячи з собою добре відпрацьовані фінансові технології. Тому можна прогнозувати, що вони матимуть деякий час конкурентну перевагу порівняно з вітчизняними компаніями і банками, адже останні не поспішають пропонувати факторинг своїм клієнтам. Це відбувається через нестачу практичного досвіду та відсутність необхідних технологічних продуктів, досить високу вартість та складність впровадження факторингових операцій. Але у перспективі ситуація має вирівнятись, оскільки за рахунок збільшення учасників ринку вартість факторингу має знизитись. Разом з тим, існує певна загроза захоплення цього ринку іноземними компаніями, що може призвести до втрати українськими факторинговими компаніями великих потенційних прибутків. Тому необхідно розробити ряд заходів для того, щоб українські фінансові компанії більш активно почали надавати факторингові послуги.

Серед основних світових тенденцій слід виділити: 1) чітко виражений регіональний характер розвитку (особливо у Європі). Це обумовлено більш тісною взаємодією країн, що мають спільні кордони, схожістю традицій, обміном досвідом, та, як результат, створенням регіональних об'єднань та організацій; 2) призупинення темпів росту в країнах з найстарішою традицією. Це пояснюється наповненістю ринків та їх стабілізацією на існуючому рівні, хоча такі країни досі мають одні з найкращих показників; 3) переважання у деяких країнах міжнародного факторингу над внутрішнім. Така тенденція пов'язана з особливостями розвитку деяких країн та їхньою орієнтацією на зовнішньоторговельну діяльність, а також інтернаціоналізацією ринків, посиленням торгових зв'язків.

Перша фаза світової фінансової кризи (2007-2008 р.р.) у деякому сенсі навіть простимулювала зростання попиту на факторингові послуги із-за бажання компаній проводити більш жорстку політику з дебіторами і збільшувати обіговість портфельів. Модель бізнесу: «ми управляємо достатньо короткими активами, залучаючи довгострокові пасиви» надавала переваги і робила факторинговий бізнес більш-менш сталим. Проте, «кредитне вікно» згодом зачинилося і для факторингових компаній, в умовах подальшого погіршення кон'юнктури, попит почав згортатися, а коли у 2009 р. різко погіршилася платіжна дисципліна, факторингові компанії почали перетворюватися у колекторів. Якщо раніше великий портфель і активна політика запозичень забезпечували зростання, то наразі ці ж складові перетворилися у головну проблему і поставили під загрозу саме існування бізнесу. Стосовно дат платежів за контрактами, то процентні виплати за мезонінними траншами почали стрімко накопичуватися і відкладатися. Ця відстрочка була обумовлена порушеннями траггерів по дебетовому сальдо у книгах обліку заборгованості за основними сумами боргу, які роблять такі процентні виплати субординованими відповідно до погашення пріоритетних облігацій. Відкладені проценти не виплачувались до строків по-

гашення траншів. Крім того, виходячи з серйозного погіршення показників портфелю, факторингові компанії-емітенти почали допускати дефолти за виплатами основних сум боргу за даними траншами.

Тобто, у загальній масі непогашена заборгованість передбачає або подальше рефінансування, або бридж-фінансування, що надавалося в рамках запланованого залучення довгострокових фінансових ресурсів, а вимагання кредиторів дострокового погашення заборгованості перетворилося у тригер різкого погіршення фінансового становища факторингових компаній. Останні змушені направляти свої надходження від клієнтів не на подальше рефінансування їх бізнесу, як передбачає модель факторингового обслуговування, а на погашення своїх кредитних зобов'язань. Це вплинуло на зростання об'єму простроченої дебіторської заборгованості, порушило безперервність бізнесу клієнтів і їх дебіторів, а разом з загальною тяжкою ситуацією у реальному секторі економіки, вплинуло на наступне формування факторингового портфелю.

Загальною рисою українського і російського ринків факторингу є їх досить велика місткість і незаповненість, при чому друге у значній мірі стосується України. Як було зазначено раніше, ринок факторингових послуг найчастіше існує у вигляді олігополії. Виходячи з цього, можна очікувати, що протягом кількох найближчих років кількість компаній, що проводять факторингові операції, буде зростати. Але згодом Україна може повторити досвід США у період 1970-1990 рр., коли кількість провідних факторингових компаній скоротилася вдвічі: з 30 до 15 компаній.[16, р.37]. На сьогоднішній день, згідно з реєстром фінансових компаній, що здійснюють факторингові операції, переважна їх більшість знаходиться у Києві, і хоча для факторингу відсутні географічні обмеження, це може стати однією з передумов для подальшого їх злиття.

Підсумовуючи, варто зазначити, що цей фінансовий інструмент має значно більше плюсів, ніж мінусів, особливо це стосується торгових підприємств, де питання достатності оборотних коштів стоїть дуже гостро. Багато таких підприємств вирішує дилему: або залучення нових покупців, стимулюючи їх вигідними умовами товарного кредиту або підтримка оборотних коштів на належному рівні. У цій ситуації факторинг — оптимальне рішення. Це також стосується і потужних виробників, де проблема реалізації стоїть на першому плані. Серед перешкод поширення факторингу в нашій країні слід виділити: неврегульованість законодавчої та нормативної бази; відсутність єдиного законодавчого акту, який би регулював факторингову діяльність. У різних законодавчих актах тлумачення факторингу відрізняється, що призводить до небажання впроваджувати цю послугу. Подальше удосконалення нормативної бази у цій сфері може дати значний поштовх розвитку ринку факторингу в Україні, як це вже відбулося у 2004 р. після прийняття Цивільного та Господарського Кодексів. Запровадження факторингу утруднюється також і прийнятою практикою ведення торгово-збутових операцій, яка передбачає, як вже згадувалося, передплату та майже повну відсутність різновидів комерційного кредиту. Важливу роль відіграє й необізнаність менеджерів, економістів та керівників з факторингом як економічним інструментом. Крім того, серед причин недостатньої розвиненості факторингових послуг у нашій країні досить часто зазначають відсутність економічного аналізу розрахунку, дієвого контролю за якістю обслуговування та практичного досвіду ведення факторингових операцій [17, с.25-26].

Висновок. Факторинг - дієвий інструмент для стимулювання розвитку економіки, тому розв'язання існуючих проблем буде сприяти підвищенню ефективності фінансових систем країн з перехідною економікою, зокрема, України. Факторингові операції, як гнучкий інструмент у розрахунково-платіжних відносинах покупців та постачальників, максимально враховує інтереси сторін і є перспективним напрямом розвитку як для фінансових компаній, що на ньому спеціалізуються, так і для їх клієнтів. У 2006 р. Україна

приєдналася до Конвенції УНІДРУА (Міжнародний інститут з уніфікації приватного права) про міжнародний факторинг, яка регулює питання застосування договорів факторингу і переуступлення права грошової вимоги, що дійсно полегшує ухвалення законів щодо регулювання надання факторингових послуг. Це є також достатньою мотивацією розвитку національного ринку факторингових продуктів. Використання факторингу не лише дає змогу підприємству уникнути кризових явищ, а й сприяє подальшому розвитку підприємства, отриманню великих прибутків та збільшенню ринкової вартості підприємства.

Література:

1. Закон України «Про податок на додану вартість» від 03.04.97р. № 168/97-ВР.
2. Закон України «Про банки та банківську діяльність» від 07.12.2000з. №2121-III.
3. Ковалёв В.В. Введение в финансовый менеджмент- М.: Из-во «Финансы и статистика», 2006 – 311 с.
4. Белялов Т.Е. Аналіз форм і методів управління дебіторською заборгованістю у складі оперативних фінансових активів корпорації // «Актуальні проблеми економіки». — 2005. — № 9 (51). — с. 30–36.
5. Лисенко Ю.М. Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності: Навч. посібник. — К., 2005. — 179 с.
6. Руденко Л.В. Розрахункові та кредитні операції у зовнішньоекономічній діяльності підприємства: Підручник. — К., 2002. — 258 с.
7. www.franklincapitalnetwork.com
8. www.factors-chain.com
9. Склеповий Є.В. Ринок факторингових послуг в Україні// Фінанси України. – 2005. - № 9. – с. 109-115
10. Внукова Н., Шапошникова К. Можливості та ризики факторингу в ракурсі SWOT-аналізу// Фінансовий ринок України. – 2007. - №2(40) – с.6-11
11. Склеповий Є.В. Інструменти запобігання фінансовим ризикам при здійсненні факторингових операцій комерційними банками// Банківська справа. – 2005. - № 3. – с.70-75
12. Буценко І.М. Факторинг у міжнародній торгівлі// Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2006. - № 5. – с.53-55
13. www.securities.gov.ua - Библиотека «Ценные бумаги»
14. www.dfp.gov.ua
15. Покаместов И.Е., Табаев И.М. Современные способы финансирования коммерческого кредита. // Банковское кредитование. – 2007. - № 1. – с.11-23
16. McCarthy P. Factoring the future// Finance Director Europe - 2006. - January 1. – 34-41 pp
17. Биконя С. Інститут факторингу в умовах переходу до економічного зростання // Персонал. — 2006. — № 2. – с.22-27.

ЗМІСТ

Копійка В.В.	
Вступне слово	3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Копійка В.В., Весела Н.М.	
Європейський Союз – Україна: повернення до концепції партнерства чи новий етап співпраці?	5
Манжола В.А.	
Міжнародні чинники формування зовнішньополітичної стратегії України.....	18
Крижанівський В.П.	
Об'єкт і предмет країнознавства: кут зору міжнародника.....	23
Матвієнко В.М.	
Герман Гуммерус: біля витоків українсько-фінських дипломатичних стосунків початку Хх століття.....	29
Дорошко М.С.	
Україна в регіональних об'єднаннях на терені СНД.....	35
Головченко В.І.	
«Європейський вибір» Закарпаття 1918-1919 рр.....	41
Скороход Ю.С., Скороход Л.І.	
Особливості політики Росії на Близькому Сході в ХХІ столітті.....	50
Солдатенко В.Ф.	
Надзвичайне повноважне посольство УСРР до Москви: спроба розв'язання дипломатичним шляхом перших суперечностей.....	57

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Довгерт А.С.	
Наука та викладання міжнародного приватного права в Київському Університеті.....	64
Муравйов В.І.	
Асоціація як перший крок до інтеграції України у Європейський Союз.....	85

Кисіль В.І.	
Засоби вирішення специфічних колізій у міжнародному приватному праві.....	97
Мицик В.В.	
Правові механізми та процедури захисту прав людини у міжнародному праві....	121
Білас І.Г.	
Міжнародний історико-правовий аналіз Переяславського договору 1654 року....	129
Буткевич О.В.	
Права людини: чи це винахід сучасного міжнародного права?.....	145
Яковенко Н.Л.	
Поглиблення демократизації в Україні – наближення до Північноатлантичного альянсу.....	152
<u>ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН</u>	
Шнирков О.І.	
Розвиток інноваційних процесів у країнах – членах ЄС.....	159
Вергун В.А.	
Економічна дипломатія США: суть та особливості.....	173
Рогач О.І.	
Сучасна світова фінансова криза: причини та шляхи подолання.....	180
Філіпенко А.С.	
Основні риси світової фінансової кризи.....	188
Румянцев А.П.	
Інтеграція України в транспортно- логістичну систему Європи.....	195
Заблоцька Р.О.	
Специфіка національної політики регулювання сфери обміну послуг.....	202
Ступницький О.І.	
Виклик фінансової кризи: факторинг як панацея?.....	212

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 86

(Частина I)

Засновано 1996 року.

Засновник: Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію: К1 № 292 від 05.11.1998 р.

Науковий редактор: д-р екон. наук, проф. Шнирков О. І.

**Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Протокол №4 від 1 грудня 2009 року.**

Підписано до друку 02.12.2009.

Наклад 1000 прим.

Відділ оперативної поліграфії
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Тел. 483-11-25